

जा
६५

26x

पुराणशोधक ग्रंथशाला,

Antiquarian Press

20 NOV 2013

17 JUL 2020

श्रीरामायणनिरीक्षणम्

प्रकाशक— वैद्य ज्ञानक गुरुनाथ काष्ठि,
नं. २०४, सदाशिव पेठ, पुणे.

(इ. स. १९१४.)

किंमत १ रुपया.

11 JAN 1994

पुराणशोधकग्रंथमाला.

Antiquarian Series.

ग्रंथ ३ रा.

रामायणनिरीक्षण.

REVIEW OF THE RÂMÂYANA.

लेखक व प्रकाशक

वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे, पुणे.

पुराणनिरीक्षण, भारतीय रसायनशास्त्र, जपानचा राष्ट्रभक्तिप्रदीप, खाल्डिया,
दत्तदासतत्त्वोक्तिसंग्रह, समालोचक मा. पु., इत्यादिकांचा कर्ता.

रामायणं जनमनोहरमादिकाव्यं ब्रह्मादिभिः सुरवरैरपि संस्तुतं च ।
श्रद्धान्वितः पठति यः शृणुयात्स नित्यं विष्णोः प्रयाति सदनं स विशुद्धदेहः

आ. रा.

सन १९१४.

किंमत १ रुपया.

हैं पुस्तक पुणे पेठ शनवार घ. नं. ७९ येथे "वैद्यकपत्रिका" प्रेसमध्ये
रा. रा. महादेव सखाराम दाते खेडकर वैद्य शांती छापिले.

१२२९
१६७

श्री. सौ. गंगुली साहू, प्रा. वि. पाठशाला, भो. १६७

अनुक्रमणिका.

JUL 2020

प्रकरण	पृष्ठ.
१ लें—श्रीरामांचा काल.	१
२ रें—रामाच्या वनवासाची रोजनिशी	१०
३ रें—रामचरित्रावरील वाङ्मय	१९
४ थें—वाल्मीकिरामायण व दशरथजातक.	२९
५ वें—उत्तरकांड किती प्राचीन आहे?	३७
६ वें—वाल्मीकिऋषि व त्यांचे ग्रंथ.	४७
७ वें—राक्षस व त्यांचें मूळ निवासस्थान.	७७
८ वें—रामाचा अश्वमेधयज्ञ.	१००
९ वें—आनंदरामायण	११४

परिशिष्टे.

१ लें—वाल्मीकि रामायणाचें कांडशः सार.	१३१
२ रें—आभिवेक्ष्य रामायणांतिल उतारा.	१३४
३ रें—लोमशाचें संक्षिप्त रामचरित्र.	१३९
४ थें—रामतापनीय उपनिषदांतिल रामकथा.	१४६
५ वें—सीता व वाल्मीकि यांची भेट.	१५०
६ वें—सीतेच्या आईचें नांव.	१५७
७ वें—रामाचे समकालीन राजे.	१५९
८ वें—जैन परंपरेप्रमाणें हनुमानाचें चरित्र.	१६२
९ वें—पाताल ऊर्फ रसातल म्हणजे अमेरिकाच (होय) खल	१६४
१० वें—जांबवानाचें अन्यथारामायण.	१७१

भो. १६७

११	वै—सध्यांच्या रामायणाच्या भिन्न भिन्न प्रति.	...	१७३
१२	वै—महेश्वरतीर्थाची रामायणावरील टीका.	...	१७५
१३	वै—भारतांतील रामोपाख्यान.	१७९
१४	वै—रामाश्वमेधपर्व.	१८७
१५	वै—अद्भुत रामायण	१८९
१६	वै—पौरुषच श्रेष्ठ होय!	१९३
१७	वै—रामावताराचा अप्रतिमपणा.	१९८
१८	वै—रामायणांतील वर्षाविषयींच्या अतिशयोक्ति.	...	२०१
	टीपा	२०५-२०८

2 SEP 1996

भारत-निरीक्षण ग्रंथ लिहून संपल्यानंतर, त्याच्याप्रमाणेंच रामायण-निरीक्षण व पुराण-निरीक्षण हे ग्रंथहि लिहिण्यास हातीं ध्यावेत असें मनांत येऊं लागलें; पण भारत-निरीक्षण हा ग्रंथ जितक्या विस्तृत प्रमाणावर लिहिला गेला, तितक्या विस्तृत प्रमाणावर पुढील पुस्तकें लिहिण्यास मात्र मन धजेना! कारण, भारत-निरीक्षण लिहून मजजवळ आज ७८ वर्षे पडलेले आहे; त्याच्या विस्तृतपणामुळें त्याच्या प्रसिद्धीची सोय आजपर्यंत झाली नाही. असो. याकरितां, रामायण-निरीक्षणांत भारत-निरीक्षणाप्रमाणें कथेचाही सारांश न घालतां, फक्त (Critical) चर्चात्मक भागच तेवढे घातलेले आहेत. यांत एकंदर नऊ प्रकरणां केलेलीं असून पहिल्या प्रकरणांत, राम पांडवांपेक्षां किती प्राचीनतर असले पाहिजेत हें दाखवून, भारताच्या सद्यःस्वरूपकर्त्याच्या मनांत रामायणकालीन व पांडवकालीन व्यक्तींविषयीं कसा धांटाळा माजलेला होता हें दाखविलेलें आहे. दुसऱ्या प्रकरणांत, आग्निवेश्यरामायण व लोमशरामायण यांच्या आधारानें रामाच्या वनवासाची बरोबर रोज-निशी देऊन असें दाखविलेलें आहे कीं, रामरावणयुद्ध बरोबर ८८ दिवस झालें व रामसीताविरह बरोबर १४ महिने व २५ दिवस झाला! ही माहिती अगदींच नवीन आहे. तिसऱ्या प्रकरणांत, आजपर्यंत संस्कृत, इंग्रजी व मराठी या भाषांमधून रामचरित्राविषयीं जें काहीं वाङ्मय प्रचलित झालेलें आहे त्याची हकीकत दिलेली

17 MAR 1996

आहे. चौथ्या प्रकरणांत, वाल्मीकिरामायण व दशरथजातक यांतील रामकथांची तुलना करून मूळचें वाल्मीकिरामायणच दशरथजातकापेक्षां जुनें कां हें दाखविलेलें आहे; शिवाय, या विषयावरील पाश्चात्य शोधकांचीं मते देऊन रामकथा दशरथजातकांत कशी विपर्यस्त केलेली आहे व तींत कसा विसंगतपणा आहे हेंही दर्शविलें आहे. या विवेचनांत, मूळचें वाल्मीकि रामायण दशरथजातकाहून वरेंच प्राचीन असून रामायणांतील २।३ श्लोकही दशरथजातकांत असलेले आढळून आलेले आहेत. पांचव्या प्रकरणांत, उत्तरकांड किती प्राचीन आहे व तें मूळ वाल्मीकिकवीनें च लिहिलें कीं दुसऱ्या एकाद्या कवीनें लिहिलें याची चर्चा केलेली आहे. सहाव्या प्रकरणांत, वाल्मीकि ऋषींनीं केव्हां व कोणत्या साधनांनीं रामचरित्र लिहिलें, प्रथम राज्याभिषेकापर्यंतच त्यांनीं ग्रंथ लिहून त्यास 'पौलस्त्यवध' हें नांव कसे दिलें व नंतर उत्तरकांडहि त्यास जोडून त्यास 'रामायण' हें नांव कसे दिलें वगैरे विषयांची चर्चा असून, शिवाय 'पौलस्त्यवध' केव्हां लिहिला व 'रामायण' केव्हां पुरें केले याविषयीहि कालदृष्ट्या विचार केलेला आहे. तसेंच, रामाचें अध्यात्मचरित्रभूत 'वासिष्ठरामायण ऊर्फ योगवासिष्ठ' हा ग्रंथही वाल्मीकिकवीनें कसा रचिला व त्यांत काय काय विषय आहेत हेंहि पण दिलेलें आहे. सातव्या प्रकरणांत, राक्षस हे कोण, हे बौद्ध किंवा अलीकडील एकादी मानवी जात, कीं प्राचीन काळीं भरतखंडांत इतर खंडांतन आलेले बरेच सुधारलेले पण रानट्टे चालीचे द्वीपांतरस्थ आर्यांचे उग्र शत्रु; व त्यांचें मूळचें निवासस्थान रसातल ऊर्फ अमेरिकाच कसें असावे, याविषयींचा ऊहापोह रामायण, पुराणं व इतर प्रमाणें यांवरून केलेला आहे. आठव्या प्रकरणांत, रामाच्या अश्र्वमेधाची हकीकत पद्मपुराण व जैमिनि अश्र्वमेधपर्व यांवरून

कृष्णया पुराणके नएन वाण्या

दिलेली असून दोन्हीतील हक्कीकतीची परस्परतुलना केलेली आहे. नवव्या प्रकरणांत, आनंदरामायणाविषयी व त्यांतील रामकथेच्या विशेषाविषयी ऊहापोह केलेला आहे. यानंतर परिशिष्टे जोडलेली असून त्यांत नाना प्रकारचे महत्त्वाचे विषय आलेले आहेत. या विषयांची ओळख तीं तीं परिशिष्टे पाहिलीं असतां होईल. शिवाय, कोणतही विषय चटकन काढून पाहतां यावा म्हणून पुस्तकास सविस्तर सूचीही जोडलेली आहे.

येणेंप्रमाणें रामायणनिरीक्षणांत नानाप्रकारचे विषय आलेले आहेत. भारतनिरीक्षण, रामायणनिरीक्षण व पुराणनिरीक्षण याप्रमाणें जरी ग्रंथ मजकडून लिहितेवेळीं लिहून झाले तरी छापतेवेळीं त्यांचा अनुक्रम थेट उलट होत आहे; असें करण्याचा एक मुख्य उद्देश असा होता कीं, पुराणनिरीक्षणांत पौराणिक कालगणनेविषयी स्वतंत्र उत्तरार्थ लिहावयाचा होता; व त्याप्रमाणें तो लिहिल्यानंतर त्यावर रा. व. वैद्य, वे. काशीनाथ वामन लेले व रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे इत्यादिकांनीं वरीच चर्चा केलेली आहे. या सर्वांच्या आक्षेपांस उत्तर म्हणून पौराणिक कालगणना हें एक स्वतंत्र प्रकरण— अनेक नवीन वैदिक व पौराणिक प्रमाणें जोडून—या पुढें आमच्या मालेंत छापल्या जाणाऱ्या भारतनिरीक्षणांत घालावयाचें आहे. हें प्रकरण भारतनिरीक्षणांत घालण्यापूर्वीही या कालगणनेच्या प्रश्नाविषयीचीं माझीं मते मीं इंदुप्रकाश, विविधज्ञान-विस्तार, ज्ञानप्रकाश वगैरे पत्रांतून प्रसिद्ध केलेलीच आहेत. सारांश, कालगणनेच्या प्रश्नास व्यवस्थित स्वरूप येऊन माझ्या मतांचा चोहों-कडे चर्चा व्हावी म्हणून पुराणनिरीक्षण प्रथम छापून प्रसिद्ध करण्यांत आलें व आतां हें रामायणनिरीक्षण छापून प्रसिद्ध होत

आहे. भारतनिरीक्षणहि याचप्रमाणें कथेचा सारांश न देतांच थोड-
क्यांत प्रसिद्ध करण्याचा विचार घेळत आहे. ह्यानंतर श्रीकृष्णचरित्र व
भारतनिरीक्षण हीं छापण्यास घेण्यांत येणार आहेत. पुराणशोधकग्रंथ-
मालेपैकीं (Antiquarian Series) हा तिसरा ग्रंथ असून, दोन ग्रंथ
पुराण-निरीक्षण व भारतीय रसायनशास्त्र हे आजवर छापून प्रसिद्ध
झालेलेच आहेत. या पुराणवस्तुसंशोधनाचे कार्यास प्रेमाची मदत
म्हणून आमच्या दोघां प्रिय मित्रांनीं प्रत्येकीं २५ रुपयांची रकम
आमचेकडे पाठविली आहे; या रकमांचा मी मोठ्या आभारपूर्वक
स्वीकार करितों; तसेंच, डेकन व्हर्न्याक्युलर ट्र. सोसायटीनें पुराणनिरी-
क्षणास ४० रुपये बक्षीस दिलें, यावद्दलही मी त्यांचा आभारी
आहें. पुराणवस्तुसंशोधनाचा महाराष्ट्रांत जसजसा स्वीकार
होईल, त्या त्याप्रमाणें इतर अनेक प्राचीन वाङ्मयात्मक साधनें
हीं धुंडाळोन भारतवर्षाचा प्राचीन इतिहासही तयार कर-
ण्याचा माझा विचार आहे. तरी महाराष्ट्रीय वाचक या पुस्तकांना
उदार आश्रय देतील अशी आशा आहे.

पुणे शहर, २०४, सदा- }
शिव पेठ, १५-४-१४ } वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे.

१ या दोघांचाही आपलीं नांवे प्रसिद्ध करण्याची मला परवानगी नाही,
हें कळविण्यास मला दुःख वाटतें.

रामायणनिरीक्षण.

प्रकरण १ लें.

श्रीरामांचा काळ.

श्रीरामांचा काळ ठरविण्यास विशेष साधनें कांहीं उपलब्ध नाहींत; साधारण समजूत अशी आहे कीं ते त्रेतायुगांत होऊन गेले; पण त्रेतायुग म्हणजे कोणतें समजावयाचें व त्याचा प्रारंभ केव्हां झाला बगैरे प्रश्न मोठ्या भानगडीचे आहेत; तर ही पद्धत सोडून देऊन दुसऱ्याच एका पद्धतीनें रामाचा काळ ठरविण्याचा यत्न करूं. पांडवांच्या पूर्वी राम होऊन गेले, ही गोष्ट अनेक दृष्टींनीं निर्विवाद आहे. तेव्हां पांडवकालापूर्वी किती पिढ्यांपूर्वी राम होऊन गेले याचा शोध लागल्यास आपण पाहूं. मीं आपल्या ' भारतनिरीक्षणां ' त पांडवांचा काळ ख्रि० पू० १२०० ते १५०० च्या दरम्यान असावा, असें अनेक प्रमाणांनीं दाखविलें आहे. * रा. वैद्य यांचें मत मात्र, पांडव ख्रि. पू. ३१०१ वर्षीं झाले असें असल्याचें त्यांच्या भारतावरील ग्रंथावरून कळून येतें; पण माझ्या अल्पमतीला तर मीं वर दिलेलाच काळ अधिक सयुक्तिक दिसतो; व केसरीकारांनीं रा. ब. वैद्यांच्या पुस्तकाचें निरीक्षण करितेवेळीं पांडवांचा काळ वरीष्ठच (ख्रि. पू. १२००—१५००) दिला आहे. तेव्हां ख्रि. पू. १५०० हा पांडवांचा अतिप्राचीन काळ धरून रामाचा काळ पिढ्यां-

* हें अजून छापवायाचें आहे. पुराणनिरीक्षणांत सर्व खुलासा केलेलाच आहे.

वरून काढें. (भारतकाळाविषयी, 'पुराणनिरीक्षण' व 'विविधज्ञान-विस्तार' चें फेब्रुवारी व मार्च १९१३ चे अंकहि वाचकांनीं पहावेत.)

(१) रामापासून पांडवांच्या वेळेपर्यंत दोन वंशावळी सांपडतात. पहिली, खुद्द अयोध्येच्या इक्ष्वाकुवंशीय राजांची; व दुसरी मिथिलेच्या निमिवंशीय राजांची. पांडवकाळीं अयोध्येंत बृहद्बल राजा राज्य करीत होता; त्यास भारतीय युद्धांत अभिमन्यूनें ठार मारिलें. शुकाचार्य परीक्षितास (भागवत, ९.१२.८ मध्ये) सांगतात कीं:—“ ततो । बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ” पांडवकाळीं मिथिला नगरींत बहुलाश्व हा राजा होता; मिथिलेच्या सर्वच राजांस 'जनक' असें ह्मणत; सीतेचा पिता 'जनक' याचें नांव सीरध्वज होतें. भागवतांत (९.१३.१८) त्याविषयीं असें लिहिलें आहे कीं:—

ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् ।

सीता सीराग्रतो जाता तस्मात् सीरध्वजः स्मृतः ॥

इक्ष्वाकुवंशीय रामापासून बृहद्बलापर्यंत व सीरध्वजापासून बहुलाश्वपर्यंत ३०-३१ पिढ्या भागवतांत आढळतात. [नवमस्कंधाचे अ. १२ व १३ पहा]. प्रत्येक पिढीस २२ वर्षे धरिलीं, तरी [१५०० + ६६०] = २१६० ख्रि. पू. च्या सुमारास रामांस न्यावे लागतें. स्थूलमानानें लिहावयाचें म्हणजे राम ख्रि० पू० २२०० ते २५०० च्या दरम्यान केव्हां तरी होऊन गेले असावेत; तथापि, याविषयीं माझ्या पुराणनिरीक्षणांत अधिक माहिती मिळेल.

हिंदूपैकीं तरी आतां कोणी असा मनुष्य निघणार नाहीं, कीं जो राम कृष्णानंतर झाले असें म्हणेल. रा. रा. अभ्यंकर यांनीं या विषयावर 'रामायणानंतरचें भारत' हा निबंध लिहिलेला आहे. रा. व. वैद्यांनीं आपल्या रामायणावरील The Riddle of

the Ramayana या पुस्तकांत पांडवकालीन परिस्थिति व रामकालीन परिस्थिति यांची तुलना करून रामाचा काळच प्राचीनतर असावा, असें निर्विवाद सिद्ध केलेले आहे.* ही गोष्ट सर्वहि भारतीय स्त्रीपुरुषांस माहीत असल्यामुळे राम कृष्णाहून प्राचीनतर आहेत, हे येथें सिद्ध करण्याच्या भानगडींत मी पडत नाहीं.

याप्रमाणें पांडवांचा काळ जरी कित्थेक शतकांनीं रामाच्या काळाहून अर्वाचीन असावा, याबद्दल शंका मानण्याचें कारण दिसत नाहीं, तथापि, महाभारताच्या सद्यःस्वरूपकर्त्याच्या घोटाल्यामुळे पुढील संशयग्रस्त प्रश्न उत्पन्न होऊन त्यांचें समाधानकारक उत्तर मिळू शकत नाहीं. पांडव व राम यांच्यामध्ये कर्मांतकमी ६००-७०० वर्षांचें तरी अंतर असलें पाहिजे, ही गोष्ट जर पुराणांतील यादींवरून व इतर भारतकालीन व रामकालीन परिस्थितीवरून खास ठरतें, तर खालील मुद्यांचा निकाल समाधानकारक रीतीनें लागणें शक्यच नाहीं, असें मला तरी वाटतें. हा घोटाला भारताच्या सद्यःस्वरूपकारांनंच उत्पन्न करून ठेविला असावा, असें म्हटल्याशिवाय गत्यंतरच उरत नाहीं.

(१) दक्षिण दिशा जिंकण्यास सहदेव गेला तेव्हां त्यानें त्रिभीषणाकडे दूत पाठवून करभार आणविला (भारत, २. ३१. ७४); तसेंच सहदेवानें किष्किंधेस जाऊन तेथें मैद व द्विविद या वानरांस जिंकिलें (२. ३१. १८). त्रिभीषण हा चिरंजीवांच्या यादींत तरी आहे, पण मैद व द्विविद यांत हा सचड नाहीं. हे रामकालीन सुग्रीवाचे सचिव होते असें भारतांतच (रामोपाख्यान ३. २७९-२३.) दुसरीकडे म्हटलें आहे. याचा मेळ कसा घालावयाचा ? तसेंच द्विविदवानर हा कुशस्थलीनगरीवर स्वारी करून आला असतां बलरा-

मानें त्यास मारिलें, असें हरिवंश, भागवत, ब्रह्मपुराण वगैरे ग्रंथांतून वर्णन आढळते.

[२] वनपर्वांत भीमास हनुमान् भेटलेला असून, त्यानें आपण अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून त्याच्या शत्रूस भिववून टाकण्याचें भीमास अभिवचन दिलेलें आहे [वनपर्व, अ. १४७]; व त्याप्रमाणें पुढील अनेक युद्धांत अर्जुनाच्या रथध्वजावर मारुतीची मूर्ति असल्याचीं वर्णनेंहि आढळतात. हनुमान् हा चिरंजीवी आहे, असें भारताच्या सद्यःस्वरूपकर्त्यानेंच तेथें सुचविलें आहे. मारुति भीमास म्हणतोः—

वरं भया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥१६॥

यावद् राम कथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।

तावज्जीवियमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥

भारत, ३. १४८.१७

यावरूनच आपण रामकालीन हनुमानास पांडवकालीं आणतो हा कालाविपर्यास आपल्या हातून होत आहे असें भारताच्या सद्यःस्वरूपकर्त्यास थोडेंतरी मनांत वाटत असलें पाहिजे, हें उघड होतें.

[३] ऋक्षांचा राजा जांबवान् हा रामकालीन म्हणून प्रसिद्धच आहे; पण प्रसेनाचा स्यमंतक मणि या ऋक्षराजानें (त्यास मारून) नेल्यामुळें, श्रीकृष्णानें आपल्यावरचा आरोप टाळण्यासाठीं ऋक्षवान् व विंध्य या पर्वतांजवळील त्याच्या गुहेंत शिरून त्यास जिंकून तो मणि परत आणिला; व त्याची कन्या जांबवती इजशीं विवाह केला; असें हरिवंश, ब्रह्मपुराण व विष्णुपुराण वगैरे ग्रंथांत वर्णन आहे.

[४] भार्गवराम ऊर्फ परशुराम हे रामापूर्वीहि असून, रामाशीं भांडण्यास येतात इतकेंच नव्हे; तर पांडवांच्या वेळींहि यांची स्वारी भीष्माशीं भांडण्यास हजरच आहे.

[५] व्यासांचा पणजा वसिष्ठ हा इक्ष्वाकुकुलांतील राजांचाच वसिष्ठ-शक्ति } पुरोहित होय कीं नव्हे, याबद्दल वाद आहे.
पराशर-व्यास } भीष्मानें वसिष्ठापासूनच वेदाध्ययन केलें असें
[भारत १.१००-३५] मध्ये म्हटलें आहे:-

“ वेदानधिजगे सांगान् वसिष्ठादेष वीर्यवान् ॥ ”

इक्ष्वाकुकुलांतील कल्माषपाद [सौदास] राजांनें विश्वामित्राच्या चिथावणीनें वसिष्ठाचे शक्ति आदि १०० पुत्र मारल्याविषयीं [भारत, आदिपर्व, अ. १७९] उल्लेख आहे; हें पुढें शक्तीच्या पराशर-नामक पुत्रानें ऐकून सर्व राक्षसांचें सत्र करण्यासाठीं अग्नि पेटविला; या अग्निविषयीं भारतकर्त्यानीं म्हटलें आहे कीं:-

स तत्राऽद्यापि रक्षांसि वृक्षानश्मन एव च ॥

भक्षयन् दृश्यते बन्धिः सदा पर्वणि पर्वणि ॥

भारत १. १८३. २३.

यावरून, वरील वसिष्ठ (व्यासांचा पणजा) हा इक्ष्वा-
कुकुलांतील सौदास राजाचा पुरोहित होता हें कळून येईल. हा
कल्माषपाद रामाचा पूर्वज आहे हें (भागवत, ९. ९ वरून)
कळून येतें. सौदास-अश्मक-दशरथ-ऐडविड-विश्वसह-खटांग-दीर्घबाहु-
रघु-पृथुश्रवा-अज व दशरथ-इतक्या पिढ्या कल्माषपाद व राम
यांच्या मध्ये आहेत. असें असून (ह्य. ११+३०=४१ पिढ्या मध्ये
असून) भीष्म व वसिष्ठ हे समकालीन केले आहेत हें कसें ?

(६) आदिपर्व, (अ. १४१ मध्ये) द्रोण सांगतो कीं:-
‘ अगस्तीचा धनुर्वेदांत अग्निवेश्य नामक शिष्य होता, त्याचा मी
शिष्य होय; तसेंच भरद्वाजाचा पुत्र भारद्वाज-त्याचा पुत्र द्रोण हाहि

संबंध द्रोणाने सांगितला आहे. भरद्वाज, अग्निवेश्य व अगस्ति ह्या रामकालीन प्रसिद्ध व्यक्ति आहेत.

[७] मार्कंडेय वनांत युधिष्ठिरास भेटून त्यास म्हणतातः—
[३. २५]:—

संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा ।

तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ६ ॥

तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं ।

रुत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ८ ॥

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन ।

वने नवासं पितुरेव शासनात् ॥

धन्वी चरन् पार्थ मयैव दृष्टः ।

गिरेः पुरा ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ९ ॥

यांत मार्कंडेयांनी मीच रामास पाहिले, [व आतांही मीच तुह्यांस पाहत आहे] असें म्हटले आहे. पण मार्कंडेय चिरंजीवांच्या यादींत आहेत; मग त्यांचेकडून असें वदविण्यास काय हरकत आहे ?

(८) भारत [३. ८५. १२५ ते १२५] मध्ये नारद युधिष्ठिरास म्हणतात कीं, “वाल्मीकि, विश्वामित्र, गौतम, भरद्वाज, वसिष्ठ, व्यास इत्यादि ऋषि तुझी वाट पाहत आहेत; तर तूं त्यांजबरोबर तीर्थयात्रेस जा. ” तसेंच, [उद्योगपर्व ८३-२७ मध्ये] भीकृष्ण शिष्टाईस जात असतां त्यांस वसिष्ठ, वामदेव, शुक, नारद, वाल्मीकि वगैरे ऋषि भेटले आहेत; तसेंच [शांति ४७-७ मध्ये] भीष्माजवळ जे ऋषि आले आहेत त्यांत वाल्मीकि ऋषि आहेतच ! वाल्मीकि तर चिरंजीवीपैकीं नव्हतेना ? मग ते पांडव-कालीं कसे आणण्यांत आले ?

[९] वनपर्व [अ. ८२-८३ मध्ये] पुलस्त्याचा व भीष्माचा वादविवाद झालेला आहे. हाच पुलस्त्य रावणाचा पूर्वज होय असें वाटते.

[१०] राभाच्याकाळीं मयासुराची कन्या मंदोदरी ही रावणाची स्त्री होती; मयासुरानें पांडवकालीं पांडवांची सभा बांधिली. हे दोघेहि एकच असें कोठेंहि म्हटलें नाहीं हें मात्र खरें. वरील अनेक अडचणीच्या प्रश्नांवरून महाभारताच्या सद्यःस्वरूपाच्या कर्त्याच्या मनांत (इ.पू.२००।३००च्या सुमारास) राम व कृष्ण यांच्या, किंवा वाल्मीकि व व्यास यांच्या, कालविषयीं ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावामुळें किती घोटाळा माजला होता, हें कळून येईल. रामकालीन व पांडवकालीन बऱ्याच व्यक्ति त्यांनीं समकालीन केलेल्या आहेत; पण हें संभवणार कसें ? भारताच्या सद्यःस्वरूपकर्त्यांम बहुतेकरून रामांचाहि ऐतिहासिक काळ माहीत नसावा व पांडवांचाहि ऐतिहासिक काळ माहीत नसावा; म्हणूनच हा समकालीनत्वाचा घोटाळा त्यांनीं माजविलेला आहे. *

* रामाचा काळ ख्रि. श. नंतरच्या ६ व्या शतकांतील पंचतंत्राच्या कर्त्यांसहि माहीत नव्हता; तो तंत्र ५ वें, कथा ३ रीत म्हणतो:—

“ सांप्रतं को राजा धरणीतले । स आह । वीणावत्सराजः । स आह । अहं तावत्कालसंख्यां न जानामि । परं यदा रामो राजाऽऽसीत् तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धिवर्तिमादाय अनेन पथा समायातः ” यावरून ऐतिहासिक दृष्टि, व राम आणि पांडव केव्हां होऊन गेले याविषयीं खरी माहिती—येथील लोकांस क्वचित्च असल्याचें कळून येईल; याचा आमच्या इतिहासावर किती वाईट परिणाम झाला आहे, हें निराळें सांगायचास नकोच ! यांतील वीणावत्सराज ह्यणजे इ. पू. ५०० च्या सुमाराचा गौतमबुद्ध समकालीन उदयन राजा होय. (पुराणनिरीक्षण, पृ. २०८ पहा) यावरून पंचतंत्रांतील कथा मूळ वीणावत्सराजाच्या वेळच्या होत हें कळून येतें व तेव्हां देखील आपल्या परंपरेच्या लेकांस रामाच्या काळापासून किती वर्षे झालीं होती हें ठाऊक नव्हतें

(२) रामाच्या काळावद्दल आणखी कांहीं प्रमाणें आढळतात, तींही येथें देऊन ठेवितों. आशियाटिक रिसर्चेंसच्या सातव्या व्हाल्यू-मच्या ४९ व्या पानांत सीलोनमधील महाराजावली नामक एका बौद्ध ग्रंथांतील ह्मणून एक जुनी परंपरा कॅ. मोहोनी नांवाच्या एका इंग्रज लेखकानें दिली आहे. तिचा सारांश हाः—
 “ या वेटांत बऱ्याच प्राचीनकाळीं रावणयुद्ध ह्मणून एक मोंठें युद्ध झालें; तें बुद्धाच्या निर्वाणापूर्वी (इ. पू. ५४३) १८४९ व्या वर्षीं झालें ! ” ही परंपरा बौद्ध ग्रंथकारांनीं सिंहलद्वीपांतील रहिवाशां-कडून बुद्धाच्या निर्वाणानंतर मिळविलेली असावी; ही परंपरा जर सिंहलद्वीपवाल्यांनीं खरोखर ऐतिहासिक दृष्टीनें कायम ठेविली असेल तर तिचें बरेंच महत्त्व स्थापन होईल. या परंपरेप्रमाणें रामरावणयुद्ध इ. पू. २३८८ सालीं झालें हें देखील ठरेल ! कसेंहि असो. इ. पू. २२०० ते २५०० च्या दरम्यान रामाचा काळ येतो, असें जें आम्हीं वर ठरविलें आहे, त्यास यानें पुष्टीकरण मिळतें. *

* “ Before the birth of Buddha, the island of Ceylon was known by the name of Shree Lankaweh (श्रीलंका). In former times there was a mighty war in this island termed Ravena Joodde (रावणयुद्ध); after which it continued void of population for a term of 1845 years, being overrun by malignant spirits (राक्षस 's). Buddha was then born and in due time took on himself his holy character &c. ”
 As. Re. Vol. VII, p. 49.

यावरून, सिंहलद्वीपांतील महाराजावलीग्रंथाच्या मते, गौतमबुद्धापूर्वी सिंहल-द्वीपास श्रीलंका ह्मणत असत; व त्या वेटांत फार प्राचीन काळीं रावणयुद्ध नांवाचें युद्ध

(३) रा० अभ्यंकरांनी आपल्या ' वाल्मीकिं रामायण ' नामक निबंधांत (पृ. १७६) दुसऱ्या एका पद्धतीने रामाचा काळ काढण्याचा यत्न केलेला आहे. रामायणकाळीं श्रावणांत वर्षाक्रुतु सुरू होई असें दोनतीन ठाई वर्णन आढळते. (कि. २६-१४; उत्तरकांड, लवणवधप्रसंग इ. पहा). सध्यां पावसाळा ज्येष्ठांत सुरू होतो; ह्यणजे तो रामायणापेक्षां दोन महिने मागे आला आहे. संपात ३० अंश मागे हटला ह्यणजे एक महिना पावसाळा मागे येतो, ह्यणून दोन महिने पावसाळा मागे हटण्यास रामायणकाळापेक्षां संपात ६० अंश मागे आला पाहिजे. संपात एक अंश हटण्यास ७२ वर्षे लागतात; ह्यणजे रामायण झाल्यास आज $७२ \times ६० = ४३२०$ वर्षे झालीं; ह्यणजे राम इ. पू. सुमारे २४०० वर्षे झाले, असें यावरून निघते; एकूण इ. पू. २२००-२५०० च्या दरम्यान श्री रामांचा काळ येतो, या विधानास कांहीं बाध येत नाही.

(४) शनीच्या एका स्तोत्रामध्ये, राजा दशरथाचेवेळीं शनीने रोहिणीशकटाचा भेद केल्यामुळे भयंकर दुष्काळ पडला होता वगैरे माहिती मिळते. ही गोष्ट खरोखरच दशरथाचेवेळीं घडलेली असेल तर ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या किती वर्षापूर्वी शनीने हा शकटभेद केला होता हें काढितां येईल. त्याप्रमाणें हा काळ गणितानें काढून देण्यास आम्ही रा. केतकर यांस विनंतीहि केलेली आहे. याचा निकाल पुढें देऊं.

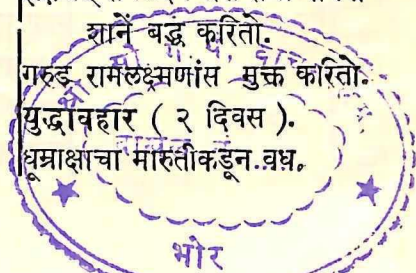
झालें व तेव्हांपासून कर्लिंगदेशाचा विजयराज इ. पू. ५४३ मध्ये त्या वेळांत जाईपर्यंत तेथें वस्ती १८४५ वर्षे पर्यंत नव्हती. बौद्धांची ही स्वतंत्र सिंहलद्वीपांतीलच परंपरा असल्यामुळे हिला अतिशय महत्त्व आहे. (भारतीयांनी स्वतः एकदां महाराजावली पाहून वर्षसंख्या बरोबर आहे की, नाही हें मूळांतून पाहिलें पाहिजे.)

रामाच्या वनवासाची रोजनिशी.

परिशिष्ट २ मध्ये आग्निवेश्य रामायणाचा उतारा दिलेला आहे; परिशिष्ट ३ मध्ये लोमशरामचरित्राचा उतारा दिलेला आहे. या दोहोंवरून मिळून रामाच्या वनवासाची एक रोजनिशी मी तयार केलेली आहे. रामाचें लग्न १५ वे वर्षीं झालें, तेव्हां सीता ६ वर्षांची होती, असें दोघांचेंहि म्हणणें आहे. बारा वर्षे अयोध्येत राम राहिल्यानंतर आपल्या वयाच्या २७ वे वर्षीं राम वनवासास निघाले, असें दोघांचेंहि म्हणणें आहे. या पुढच्या वनवासाची रोजनिशी हीः— (खालील कोष्टकांतील वर्षे वनवासाचें वर्षे समजावें.)

वर्ष.	तिथी.	हकीकत.
१ लें ३ रात्री	उदकाहार.
" ४ थी रात्र	फलाहार.
" ५ वी रात्र	चित्रकूटीं वास.
१३ वे	शूर्पणखेचें विरूपण.
"	माघ शुक्ल ८ (वृंद मु.)	गोतेचें रावणाकडून हरण.
१४ वे	मार्गशीर्ष शुक्ल १०	हा माहेन्यांनंतर सीता रावणालयांत असल्याविषयीं संपातीनें बातमी दिली.
"	" " ११	नुमान् महेन्द्रावरून उडून लंकेस जातो.
"	" " १२	, रात्रीं झाडावर वसून सीतेशीं बोलतो.
"	" " १३	, अक्षादिक मारून वनविध्वंस करितो.
"	" " १४	माहताचें इंद्रजिताकडून बंधन. लंकादाह.

वर्ष.	तिथी	हकीकत.
१४ वें	" " १५	मारुति पुनः महेंद्रास जातो.
"	" कृष्ण ६	मधुवनाचा वानरांकडून विध्वंस.
"	" " ७	सीताशुद्धीविषयीं रामास निवेदन.
"	" " ८	(उत्तर फाल्गुनी नक्षत्र—विजय मुहूर्त— मध्याह्न) रामाचें सैन्य प्रस्थान.
"	" " ३०	समुद्रावर सेनेचा तळ.
"	पौष शुक्ल ४	बिभीषण रामाकडे येतो.
"	" " १०—१३	सेतुबंधन
"	" " १४	सैन्य सुवेलपर्वतावर नेणें.
"	" १५—कृष्ण २	समुद्र तरून सैन्य लंकेस जातें.
"	" कृष्ण ३—१०	सैन्याच्या टोळ्या करणें.
"	" " ११	शुकसारण यांचें सैन्यांत आगमन.
"	" " १२	रामाचें सैन्यसंख्यान.
"	" " १३—३०	रावणसैन्यसंख्यान व रणोत्साहदर्शन
"	माघ शुक्ल १	अंगदशिष्टाई.
	युद्धप्रारंभः—	
"	माघ शुक्ल २—८	वानर व राक्षस यांचें युद्ध.
"	" " ९	इंद्रजित् रामलक्ष्मणांस रात्रौ नागपा- शानें बद्ध करितो.
"	" " १०	गरुड रामलक्ष्मणांस मुक्त करितो.
"	" " १०—११	युद्धावहार (२ दिवस).
"	" " १२	धूम्राक्षाचा मारुतीकडून वध.

वर्ष.	तिथी.	हकीकत.
१४ वै	" " १३	कंपनाचा मारुतिकडून वध.
"	" १४ ते कृष्ण १	प्रहस्ताचा नीलाकडून वध.
"	" कृष्ण २-४	राम रावणास पळवून लावतात.
"	" " ५-८	युद्धावहार (४ दिवस) कुंभ- कर्णजागृति.
"	" " ९-१४	राम कुंभकर्णास मारतात.
"	" " ३०	युद्धावहार (१ दिवस) शोकानिमित्त.
"	फाल्गुनशुक्ल १-४	नरांतकादि पांच राक्षसांचा वध.
"	" " ५-७	अतिकायवध.
"	" " ८-१२	कुंभनिकुंभवध.
"	फा.शु. १२ ते कृष्ण १	मकराक्षवध.
"	" कृष्ण २	इंद्रजिताचा जय.
"	" " ३-७	युद्धावहार (९ दिवस). वानर औषधी आणतात.
"	" " ८-१३	इंद्रजितास लक्ष्मणानें मारिलें.
"	" " १४	युद्धावहार (१ दिवस) राव- णाची रणदीक्षा.
"	" " ३०	रावण युद्धास बाहेर पडतो.
"	चैत्र शुक्ल १-५	रावणाच्या प्रधानांचा वध.
"	" " ६-८	महापार्श्वीचा वध.
"	" " ९	सौमित्रीचा शक्तिभेद.
"	" " १०	युद्धावहार (दिवस १ .)

वर्ष.	तिथी	हकीकत.
"	" " ११	युद्धावहार (१ दिवस) मातलि रामास रथ आणून देतो.
"	" १२ ते कृष्ण १४	१८ दिवस युद्धाअंती रावणास रामांनी मारिलें.
	युद्धाचा अंत	
"	चैत्र कृष्ण ३०	रावणाचा संस्कार.
"	वैशाख शुक्ल १	रामाचें सुवेलेस जाणें; रणीं रहाणें.
"	" " २	विभीषणाचा लंकेंत राज्याभिषेक.
"	" " ३	सीताशुद्धि व रामसमागम.
"	" " ४	पुष्पकारोहण व उत्तरेस गमन.
"	" " ५	भारद्वाजाच्या आश्रमीं गमन.
१५ वें	वैशाख शुक्ल ६	येथें वनवासाचें १४ वें वर्ष संपलें. भरतास राम नंदिग्रामीं भेटतात.
"	" " ७	रामाचा अयोध्येस राज्याभिषेक.

लोमशरामचरित्रांत, मार्गशीर्ष शुक्ल ९ मीस संपातीनें सीता
लंकेंत असल्याविषयीं वानरास बातमी सांगितली असें म्हटलें आहे.
चौदाव्या वर्षाच्या माघ शुक्ल द्वितीयेपासून चैत्र कृष्ण चतु-
र्दशीअखेरपर्यंत युद्ध झालें, व त्यांत १५ दिवसांचा युद्धावहार
होता, असें दोन्ही रामायणें म्हणतात; पण लो. रा. त माघ शु. २
ते चैत्र कृ. १४ पर्यंत ७७ दिवस तें झाले असें म्हटलें आहे [श्लोक
६८ वा पहा]; आग्नि. रा. त मात्र माघ शु. २ ते चैत्र कृ. १४
पर्यंत ८८ दिवस झाले असें म्हटलें आहे [श्लोक ४२ पहा]

यावरून लो. रा. चा पाठ चुकला आहे हें कळून येईल; कारण युद्धाचे दिवस ८८ च होतात; ते असे:—

माघ	शुक्लपक्षाचे	१४	दिवस
”	कृष्ण ”	१९	”
फाल्गुन	शुक्ल ”	१५	”
”	कृष्ण ”	१५	”
चैत्र	शुक्ल ”	१९	”
”	कृष्ण ”	१४	”
एकूण		८८	”

याप्रमाणें युद्धाचे ८८ दिवस; त्यांतून युद्ध बंद असलेले जर १५ दिवस वजा केले तर रामरावणाचें युद्ध ७३ व्याहात्तर दिवस झालें, हें कळून येईल. हें ७२ दिवस झालें असा पुनः चुकीचा पाठ लो. रा. मध्ये आढळतो.

पुढें जानकी रामाविरहित किती दिवस राहिली होती, हें आ. रा. नेंच बरोबर सांगितलें आहे. लो. रा. चा हाहि पाठ चुकला आहे. आमच्या मतें जानकीचा व रामाचा विरह चौदा महिने पंचवीस दिवस झालेला होता; व हेंच बरोबर आहे. तें असें:—

माघ शु. ८ ते माघ शु. ८—	१२ महिने	० दिवस
माघ शुद्ध पक्षाचे	० ”	८ ”
” कृष्ण ”	० ”	१५ ”
फाल्गुन व चैत्र	२ ”	० ”
वैशाख शुक्ल पक्षाचे	० ”	२ ”
एकूण	१४ ”	२५ ”

याप्रमाणें, रामरावणयुद्ध ७३ दिवस झालें व रामसीतावि-

रह १४ महिने २५ दिवस झाला, हें या रामायणांवरून कळून येईल. तसेंच,

“ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ ”

असें जें आपल्या ग्रंथांत म्हटलेलें आढळतें, याचें कारणहि आतां ऐतिहासिक दृष्ट्या आपणांस कळून येईल. प्राचीन आर्यांच्या भारत-वर्षातील इतिहासांत सारखें अदृष्ट्याऐंशी दिवस चाललेलें युद्ध रामा-पूर्वां एकहि झालेलें नव्हतें—व त्यापुढेहि असें युद्ध झालें नाहीं ! येवढें मोठें भारतीय युद्ध पण तें खुद्धां सारें अठरा दिवसांतच आटोपलें ! शिवाय तें आर्यांतच आपापसांत झालें; तें राक्षसांसारख्या अनार्य शत्रूंशीं झालें नाहीं. पंजावांतून आर्य लोक दक्षिणेकडे जसजसे येत चालले, त्याप्रमाणें त्यांना यमुना नदीपर्यंत फारसा अनार्य जाती-कडून अडथळा झाला नाहीं. यमुनेच्या कांठीं मधुवनांत लवण राक्षस, विश्वामित्राच्या आश्रमाजवळ मारीच व सुबाहु राक्षस, वाटेंत ताटका राक्षसीचें वन, बंगाल्यांतील बलि (हा रा. व. वैद्यांनीं दाखविल्याप्रमाणें असुर नसून बहुधा राक्षसच असावा) इत्यादिकांचीं स्थानें पाहिलीं असतां यमुनेच्या दक्षिणेकडचा बहुतेक सर्व प्रदेश व पूर्वेकडील दक्षिणबंगालप्रांत यांत रामाच्या वेळीं व त्यापूर्वीं थोडाकाळ राक्षसांचाच अंमल होता असें कळून येईल. आर्यांना उत्तरबंगाल, नेपाळ, तिरहुत वगैरे प्रांत वामन, भगीरथ वगैरे आर्य शोधकांनीं व शूरांनीं रामाच्या पूर्वांच वसाहतीस मोकळे करून ठेविले होते; तथापि आर्यांना या राक्षसांपासून फार त्रास झाला; ते एकीनें व नेटानें आर्यांशीं लढत. अशा एकीनें व नेटानें लढणाऱ्या शत्रूंशीं अज्ञान आर्यांचीं गांठ पडली नव्हती. सांताहरणानें प्रथम आर्यांवा मोर्चा राक्षसांच्या मूळ स्थानावरच वळला व त्यांनीं त्यांत राक्षसांचा बहुतेक

नायनाटच केला; तेव्हां, या दृष्टीनेंहि रामरावणांच्या युद्धासारिखें युद्ध पूर्वांहि कधीं झालें नव्हतें; व [राक्षसांचा नायनाटच झाल्यामुळें व त्यांच्या इतके वळकट शत्रु पुन्हां आर्यांस पुढील इतिहासांत नच आढळल्यामुळें] हिंदुस्थानांत पुढें तसें युद्ध होण्याचें कारणच राहिलें नाहीं. क्षणून तें अद्वितीयच होतें; व अज्ञानहि तें अद्वितीयच राहिलें आहे.

—:०:—

धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजकसभेनें छापलेल्या ' समर्थप्रताप ' ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत श्रीगिरिधरांच्या अप्रकाशित ग्रंथांविषयीं कांहीं माहिती दिली आहे. त्यांत, अट्टरामायणाच्या १८३ श्लोकांत गिरिधरांनीं श्रीरामरायाच्या चरित्राबद्दल कालगणनापर कांहीं मौजेची हकीकत दिली आहे. तीहि आमच्या वांचकासाठीं आम्हीं येथें देत आहों; कारण, कित्येक ठिकाणीं तींत आमच्या रोजनिशींत आहे त्यापेक्षां अधिक माहिती आहे. गिरिधर यांनीं ही माहिती कोठून घेतलेली आहे हें मला कळलें नाहीं. आनंदनामसंवत्सरी चैत्र शुद्ध ९ स, मध्यान्हकाळीं अयोध्येस प्रभु रामचंद्र अवतरले. वयाचे ४ थ्या वर्षांपासून विद्याभ्यास.

११ वे वर्षीं व्रतबंध.

१२ वें वर्षीं विश्वामित्राबरोबर गमन.

१५ वे वर्षीं शिवकामुक भांगिलें, सीतास्वयंवर झालें; तेव्हां सीता सहा वर्षांची होती.

१५—२७ वर्षे अयोध्येस वास.

२७ वे वर्षीं वनवासाला प्रारंभ; सीतेचें वय तेव्हां अर्थात् १८ वर्षांचें होतें.

२७—४१ वर्षे वनवास.

वैशाख शु. १ ला वनवासास निघाले. प्रथम तीन दिवस केवळ जलपान. चवथे दिवशी काहीं वनफळे भेविलीं. पांचवे दिवशी चित्रकूटीं पोंचले.

वैशाख शु. ६ स भरत आले. नंतर तेथून निघून पंचवटीस साडेवारा वर्षे कमिलीं. खरदूषणादि राक्षसांचा संहार, आश्विन वद्य ३० शूर्पणखेस विरूप केले. पुढे साडेतीन महिन्यांनीं सीताहरण. माघ शु. १४ स सीता गुप्त झाली.

माघ वद्य ७ स रावणानें मायावी सीतेचें हरण केलें; ह्यणजे साडेचवदा महिने सीताविरह. राम सीतेच्या शोधार्थ निघाले. जटायूनें शुद्धि सांगितली; कबंधास मारून राम बदरीवनांत शिरले; तेथें शबरीची भक्ति पाहून उच्छिष्ट फळें भक्षिलीं.

फाल्गुनांत पंपातटीं आले; तेथें तीन महिने श्रीरामांनीं अनुष्ठान केलें.

जेष्ठ शुद्ध १ पंपासरोवरीं मारुतिराय भेटले.

जेष्ठ शु. ५ स ह्यणजे नागपंचमीस सुग्रीवाची भेट झाली.

जेष्ठ शु. ८ वालीला रामांनीं मारलें.

जेष्ठ शु १३ सुग्रीवाला किष्किंधेचें राज्य दिलें.

जेष्ठ शु. १५ श्रीराम माल्यवान् पर्वतावर राहण्यास गेले. वर्षाकाळीं गुहेंत मुक्काम. श्रावणांत लिंगार्चन, भाद्रपदांत पक्ष व० केले.

आश्विन शु. १० च्या सुमुहूर्तावर श्रीराम तेथून निघाले.

कार्तिक शु० १० ला सुग्रीवाचें सैन्य जमलें.

कार्तिक व० ७ मारुति सीताशोधनार्थ निघाले.

मार्गशीर्ष शु० १० मारुतीनें समुद्रोलंघन केलें व शु० १२ ला अशोकवनांत सांतेला भेटले.

मार्गशीर्ष वद्य ७ मारुति सैन्यासह श्रीरामचरणापाशीं आले.

मार्गशीर्ष व० ३० श्रीराम समुद्रतीरीं आले.

पौष शु० ४ ला विभीषण भेटले. अष्टमीपासून द्वादशीपर्यंत पांच दिवसांत सेतु बांधला. चतुर्दशीला श्रीराम सिंधुपार झाले. वद्य ३ ते १० पर्यंत लंकापुरवेष्टन.

११ ला रावणाकडून शुक व सारण दूत आले.

१२ ला पुरद्वार रोधिलें. अमावस्येस मायाशिर करून रावणानें सीतेस फसविण्याचा प्रयत्न केला.

माघ शुद्ध १ स अंगद शिष्टाईस गेले, शुद्ध ७ व ८ घोर युद्ध. शुद्ध ११ स अकंपन मारला.

शु० १३ स वज्रदंष्ट्राला अंगदानें मारिलें.

शु० १५ प्रहस्ताला नीलानें मारिलें.

वद्य २ मंदोदरीचा रावणास उपदेश.

वद्य ४ रामांनीं रावणाचा मुगुट खालीं पाडिला.

वद्य ९ स कुंभकर्ण लढाईस आला व वद्य १४ ला त्याचें शिर रामानें उडविलें.

फाल्गुन शु० ४ पर्यंत रावणाकडील महोदर, त्रिशिरा वगैरे वीर मारले गेले.

शु० ५ ते ७ अतिकाय युद्धांत पडला.

शु० ८ ते १२ कुंभ, निकुंभ, जंघ वगैरे मेले.

शु० १३ ते वद्य १ पर्यंत चार दिवसांत मकर, अक्ष वगैरे वीर पडले.

वद्य २ इंद्रजित् लढाईस आला.

वद्य २ मारुतींनीं द्रोणागिरी आणून वानर उठविले, वद्य ८ ते १३ पर्यंत ६ दिवस घोर युद्ध.

चैत्रशेवटीं लक्ष्मणानें इंद्रजिताचें शिर उडविलें, पुन्हां सात दिवस घोर युद्ध होऊन लक्ष्मणाला शक्ति लागली. पुन्हां मारुतींनीं द्रोणागिरी

आपण लक्ष्मणास उठविलें, शु० ११ स मातलीनें रामास रथ दिला व चैत्र शु० १२ पासून तें वद्य १४ पर्यंत अठरा दिवस रामरावणांचें घनघोर युद्ध होऊन वद्य ३० स रावण वैकुंठास गेला.

वैशाख शुद्ध १ आनंदाचा दिवस. चवदा महिने अठरा दिवस सीतावियोग व चवदा महिने दहा दिवस सीतेला लंकावास, शुद्ध ३ स सीता रामांकीं विराजली. ”

प्रकरण ३ रें.

रामचरित्रावरील वाङ्मय.

रामाचें चरित्र इतकें मनोहर आहे कीं प्रत्येक कवि किंवा लेखक त्यांचें चरित्र गाऊन आपणांस पवित्र करून घेऊं इच्छितो. भगवद्गीतेवर टीका करणें ज्याप्रमाणें सर्वास पवित्र वाटतें, तद्वत्च रामचरित्रावरहि कांहीं तरी आपण लिहावें, असें बऱ्याच लोकांस वाटतें. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत तर रामावर इतके ग्रंथ झाले आहेत कीं कांहीं पुसूं नये. भरतखंडांतील सर्वहि भाषांमधून रामायणें तयार झालेलीं आहेत इतकेंच नव्हे, तर इंग्रजी, इटालियन् वगैरे परभाषांतूनहि रामायणाचीं भाषांतरे झालेलीं आहेत. अकबरनें रामायणाचें फारसीत भाषांतर करविलें व रामायणाचें ब्रह्मी लोकांच्या भाषेंतहि भाषांतर झालेलें आहे. याप्रमाणें हा आर्ष ग्रंथ पृथ्वीच्या पाठीवरील बऱ्याच भाषांमधून प्रसिद्ध आहे. असो.

[१] पण या सर्वांत अत्यंत प्राचीनतम रामचरित्र म्हणजे कल्मीकीनें आपल्या रामायणाच्या बालकांडाच्या नारदाचें रामचरित्र प्रारंभी दिलेलें होय ! हें रामचरित्र १०० श्लोकांचें असून नारदानें वाल्मीकीस सांगि-

तलेलें आहे. वालकांडाचा पहिला सर्ग यानेंच व्यापलेला असून, यास केव्हां केव्हां संस्कृत वाङ्मयामध्ये मूळरामायण असेंहि म्हणतात. राम रावणास मारून अयोध्येत राज्य करीत असतां हें रचलेलें आहे; पण हें रचलें तेव्हां असून रामानें अश्वमेधयज्ञ केलेला नव्हता, हें मीं दुसरीकडे दाखविलें आहे.

[२] आग्निवेश्य रामायणाहि बऱ्याच प्राचीन रामायणांत मोडतें. आग्निवेश्य } अग्निवेश्य हा अगस्ति ऋषींचा शिष्य होता; त्याचें रामा-
रामायण } यण मला उपलब्ध झालें नाहीं. पण 'रामायणतिलक' नामक टीकेंत रामटीकाकारानें दिलेला उतारा मीं परिशिष्टरूपानें [परिशिष्ट २ रें पहा] दिलेला आहे. या उतार्यांत ४७ श्लोक असून, ते सर्व अनुष्टुप् छंदांतील आहेत; या रामायणांत तिथीविषयीं बरेच विशेष (Particulars) आढळतात; असें विशेष नंतर कोणासहि उत्पन्न करण्याचें कारण दिसत नाहीं. रामायणतिलक टीकेंत ज्यांतून उतारा घेतलेला आहे तें आग्निवेश्य रामायण व हल्लीं उपलब्ध असलेलें अग्निवेश्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेलें रामायण यांत फरक आहे हें वेबरनें हल्लीं उपलब्ध असलेल्या रामायणाविषयीं दिलेल्या वर्णनावरून कळून येईल. तो आपल्या रामायणावरील निबंधांत या रामायणाविषयीं म्हणतो कीं, " हल्लीं रामचंद्रचरित्रसारम् नांवाचें शार्दूलविक्रीडिताचें एक अग्निवेश्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेलें रामायण मिळतें; पण हें अलीकडचें असेल; " रामटीकाकारानें दिलेला उतारा जुन्या अस्सल रामायणांतील [आग्निवेश्य] दिसतो. याचा शोध करणें जरूर आहे हें उघड आहे.

(३) रामाच्या समकालीन ऋषींपैकीं च्यवन भार्गव हा एक

हंता; यानेंहि एक रामायण लिहिलेंलें होतें, असें च्यवनरामायण ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांतील अश्वघोषाच्या ' बुद्धचरित ' नामक काव्यावरून कळून येतें. त्याच्या काळीं तें कदाचित् उपलब्धहि असेल. त्याविषयीं त्यांत असें लिहिलें आहे कीं:—

वाल्मीकिनादश्च ससर्ज पद्यं ।

जग्रंथ यन्न च्यवनो महर्षिः ॥ १-४८ ॥

याशिवाय, अधिक माहिती या रामायणाविषयीं मिळत नाही, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय.

[४] रामाच्या समकालीन लेखकवर्गांत वाल्मीकि हाच अग्रगण्य होता हें त्याच्या विस्तृत रामायणावरून कळून येईल. वाल्मीकिरामायण [मूळचें] अगदीं साधें व मनोहर असावें. हें वाल्मीकीनें कुशलवांच्या जन्मानंतर वारावर्षांच्या आंत रचून प्रथम त्यास पौलस्त्यवध असें नांव दिलें; यांत बहुधा ९०० सर्ग होते. यांत पौलस्त्याला मारून राम परत राज्याभिषिक्त होईपर्यंतचाच मजकूर होता. राम निजधामास गेल्यानंतर वाल्मीकीनें उत्तरकांड रचून सप्तकांडात्मक रामायण चोवीस हजारांचा ग्रंथ केला; यांत रामाचा आधिभौतिक इतिहास होय. रामाच्या आध्यात्मिक इतिहासावर वाल्मीकीनें वासिष्ठरामायण म्हणून आणखी एक वतीसहजारांचा ग्रंथ लिहिला. एकूण वाल्मीकीनें छप्पन्न हजार ग्रंथ लिहिला. हे दोन्ही वाल्मीकीचे ग्रंथ भारतीयांस सर्वमान्य आहेत. वासिष्ठरामायणांतील पौरुषच श्रेष्ठ होय, या विषयावरिल एक उतारा आम्हीं परिशिष्टरूपानें दिलेला आहे. [परिशिष्ट ६ वें पहा].

(५) पद्मपुराणांतील पाताळखंडामध्ये रामाश्वमेधनामक एक पर्व आहे. त्यांतील ३६ छत्तीसाव्या अध्यायांत लोमशाचें रामचरित्र लोमशऋषीनें रामाच्या समकालीन अशा आरण्यकऋषीस रामाचें चरित्र थोडक्यांत सांगितलें आहे. हें चरित्र बरेंच प्राचीन दिसल्यावरून व आग्निवेश्य रामायणांत व लोमशाच्या रामचरित्रांत बरेंच साम्य व बराच निकट संबंध दिसल्यावरून मुद्दाम हेंहि मीं परिशिष्टरूपानें दिलें आहे. [परिशिष्ट ३ रें पहा]. आग्निवेश्यरामायण व लोमशाचें रामचरित्र या दोहोंवरून सीताहरणापासून रामाच्या अभिषेकापर्यंत एक वनवासाची रोजनिशी देण्याजोगी आहे; ती मी दुसरीकडे दिलेली आहे. माझ्या उताऱ्यांतील ८० व्या श्लोकावरून, हें रामचरित्र, राम राज्या-रूढ झाल्यानंतर व त्यानें अश्वमेधासाठीं घोडा फिरावयास सोडिल्यानंतर थोड्याच अवकाशांनें लोमशांनें आरण्यकऋषीस सांगितलें असावें, असें कळत येतें. आरण्यकऋषीच्या आश्रमांत घोडा येईल असें लोमशांनें यांत त्यांस सांगितलें आहे. यावरून अश्वमेधयज्ञाचा घोडा फिरावयास निघून तो आरण्यकऋषीच्या आश्रमांत येण्यापूर्वीच हें चरित्र लोमशांनें सांगितलें असें वाटतें. केव्हां केव्हां पुराणांमधून प्राचीन वाङ्मयाचे अवशेष आढळतात, याचें हें एक उदाहरण आहे.

[६] एथवर रामाच्या समकालीन अशा लेखकांविषयीं विवेचन झालें. यापुढचें बहुतेक वाङ्मय वाल्मीकीच्या रामपूर्वतापनीय रामायणानंतरचें व त्या रामायणासच अनुसरून उपनिषत् असलेलें आहे. रामपूर्वतापनीयोपनिषदांत एकंदर ९४ श्लोक आहेत; त्यांपैकीं श्लोक ३५ ते ४९ अखेरपर्यंत सीताहरणानंतरची रामाची ऐतिहासिक हकीकत आहे. हे श्लोक महत्त्वाचे असल्यामुळे मीं ते परिशिष्टरूपानें देऊन ठेविले आहेत

[परिशिष्ट ५ वें पहा]. या उपनिषदांत ज्या अनेक व्यक्तींचीं नांवे आलेलीं आहेत तीं पाहिलीं असतां, किंवा कथेचा क्रम पाहिला असतां बहुधा तेव्हां वाल्मीकीरामायण हा ग्रंथ निपजलेला असावा, असेंच वाटते; तथापि याविषयीं निश्चयात्मक पुरावा नाही एवढी गोष्ट खरी ! कसेंहि असो, रामकथेंत कसकसे फरक पडत गेले हें पहात असतां, ऐतिहासिकदृष्ट्या रामतापनीयोपनिषदांतील कथेला बरेच प्राचीनत्व द्यावें लागेल हें उघड आहे.

[७] भारतांत, सद्यःस्वरूप प्राप्त व्हावयाचे वेळीं किंवा तत्पूर्वीं
 रामोपाख्यान } कोणीतरी रामोपाख्यान म्हणून रामकथेचा सारांश
 दिलेला आहे. भारताला सद्यःस्वरूप ख्रि. पू. ३००
 -४०० च्या सुमारास मिळालें असावें, असें मी
 आपल्या भारतनिरीक्षण ग्रंथाच्या एका भागांत दाखविलें आहे.
 यावरून भारतांतील रामोपाख्यान ख्रि, पू. ३०० इतकें तरी प्राचीन
 आहे, हें कळून येईल. हें रामोपाख्यान भारतांतील वनपर्वांत असून
 तें मार्कंडेयाचे मुखानें वदविलें आहे. यांत वाल्मीकीचा किंवा त्याच्या
 रामायणाचा उल्लेख जरी नसला, तरी तें मूळच्या वाल्मीकिरामायणा-
 चेंच सार असावें असें एकंदरींत पहातां वाटणें साहजिक व योग्यच आहे;
 तथापि, हल्लींच्या रामायणांत व यांत बरेच फरक आहेत; ते दुस-
 रीकडे आम्हीं दाखविले आहेत. हें रामोपाख्यान भारत, वनपर्व, अ.
 २७३ ते २९३ पर्यंत आहे.

(८) जैमिनिअश्वमेधपर्वांत अध्याय २५ ते ३७ पर्यंत लव-
 जै. अ. तील } कुशोपाख्यान आहे. यांत राम राज्यावर बसल्या-
 लवकुशाख्यान } पासून रामाचें व लवकुशाचें अश्वमेधयज्ञाचे वेळीं
 युद्ध होईपर्यंतची हकीकत आहे. हें आख्यान
 रामोपाख्यानाच्याच वेळेच्या सुमाराचें असावें.

ऐतिहासिक दृष्ट्या रामकथेचा अभ्यास करतेवेळीं याचाहि उपयोग होईल

(९) दशरथजातक हा एक बौद्ध ग्रंथ आहे. जातकग्रंथांतील
 दशरथजातक } गोष्टी व समाजस्थिति जरी प्राचीन असली तरी
 अशोकाच्यावेळीं व नंतर त्यांची रचना झालेली
 आहे. अतिप्राचीन जातकाची रचना म्हटली म्हणजे
 अशोकाच्या वेळेस झालेली आहे. यामुळे आम्हीं दशरथजातकास
 कालानुक्रमांत भारतांतील रामोपाख्यानानंतर घातले आहे; व बहुधा
 ते रामोपाख्यानानंतरचेंच असावे. ते जरी प्राचीन किंवा अर्वाचीन
 असले तरी आर्यरामकथेचा यांत अत्यंत विपर्यय केलेला असल्या-
 मुळे त्याच्याशीं आम्हांस फारसे कर्तव्य नाही. शिवाय, अलीकडे दश-
 रथजातकांत वाल्मीकिरामायणांतील ३-४ श्लोक जसेच्या तसे पालीच्या
 अपभ्रंशस्वरूपानें उतरून घेतलेले आढळलेले आहेत. वाल्मीकिरामायण
 [मूळ] रामाइतकें प्राचीन आहे हें ठाऊक असणाऱ्यांस वरील गोष्टीचें
 महत्त्व वाटत नाही; पण पाश्चिमात्य लोकांना या श्लोकांमुळे आपण
 रामायणाचा काळ वराच मागे नेला असें वाटत आहे! आपणास या
 बौद्ध ग्रंथाशीं विशेष कर्तव्यच नाही!

(१०) वरील ग्रंथ बहुतेक ख्रि. श. च्या पूर्वीचे आहेत म्हटले
 असतां चालेल. ख्रि. श. नंतरहि रामचरित्रावर बहुत ग्रंथ झालेले
 आहेत; त्यांत बहुतकरून वाल्मीकिरामायणाचेंच अनुकरण किंवा
 क्वचित्स्थळीं नव्या कथा व नवा मजकूर आलेला आढळतो. अशा
 ग्रंथांपैकीं कांहींचीं येथें नांवें देतोः—अध्यात्मरामायण, अद्भुत-
 रामायण, आनंदरामायण, मंत्ररामायण, चंपूरामायण, नृसिं-
 हपुराणोक्त रामायण, पद्मपुराणोक्त रामचरित्र, पद्मपुराणोक्त
 रामाश्वमेधपर्व, इ. इ. प्रत्येक पुराणांत बहुतकरून थोडीबहुत रामा-

विषयीं हकीकत असतेच. अग्निपुराणाच्या प्रारंभीच्या कांहीं अध्यायांमध्ये तर वाल्मीकिरामायणाचें सारच दिलें आहे; नृसिंहपुराणोक्त रामायणहि तसेंच वा. रा. चें सारच आहे. ब्रह्मपुराणामध्ये गौतमीमाहात्म्य म्हणून वराच प्राचीन भाग आढळतो. त्यांत रामायणांतील व्यक्तींविषयीं कांहीं अध्याय आहेत; ते मात्र रामकथेच्या अभ्यासास वरेंच उपयोगीं पडतील असें वाटतें. आनंदाश्रमप्रतीच्या खालील अध्यायांत रामयणांतील व्यक्तीविषयीं कथा आहेत. ८४-८७-८८-८९-९३-९७-१२३--१४३--१५४ १५७-१६०-१७०-१७६. १२३ व्या अध्यायांत रामाच्या बालपणाची वनवासपर्यंतची हकीकत आहे; १५४ व्या अध्यायांत राम लंकेहून आल्यानंतरची उत्तरकांडांतील हकीकत आहे; १५७ व्या अध्यायांत रामानें किष्किंधावासी लोकांच्या साहाय्यानें रावणास मारिल्याचा उल्लेख आहे. एकूण ब्रह्मपुराणांतील वरील अध्याय रामकथेच्या अभ्यासास वरेंच उपयोगीं पडतील असें वाटतें. याप्रमाणें प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत रामचरित्राविषयीं वरेंच वर्णन आढळतें. *

* रामविजय, अध्याय १ मध्ये, इतक्या रामायणाचा उल्लेख केलेला आहे:-१ वाल्मीकिरा., २ व्यासोक्तरा., ३ वसिष्ठरा., ४ शुकरा., ५ हनुमद्रा., ६ विभीषणरा., ७ ब्रह्मरा., ८ शिवरा., ९ अरुणरा., १० पद्मरा., ११ आथर्वरा. (वक्रदालभ्यावें); १२ अगस्त्यरा., १३ शेषरा., १४ अध्यात्मरा., १५ शंभरा. १६ आगमरा., १७ कूर्मपुराणोक्तरा., १८ स्कंदरा., १९ पौलस्त्यरामायण (कळकाखंडी); २० भरतरा., २१ धर्मरामायण. हीं सर्व रामायणें रामविजयकारास केटून प्राप्त झालीं, याचा शोध करणें जहर आहे. यांतील बहुतेक रा. पुराणांतून आढळत असावात, असें मला वाटतें. आनंदाश्रमप्रतीच्या छापील प्रतीच्या आरंभीं पुस्तकप्रकाशकानें अशीच एक ९० रामायणांची यादी दिलेली आहे. ह्या सर्व रामायणांतून रामकथा कशा स्वरूपानें आढळते हें प.हणें जहर आहे.

१२९
८१०५

११ रामायणावरील टीकाः—रामायणावरील प्राचीन टीका छटली ह्यणजे कतकाची होय. त्यानंतरची रामटीकाकाराची ' रामायण तिलक ' नामक टीका होय. रामाश्रमी टीकेत ' तीर्थ ' टीकाकारांचाहि उल्लेख येत असतो. या टीकाकारांविषयी विशेष कांहीं माहिती उपलब्ध नाही.

१२ रामायणावर युरोपिय लोकांनी चर्चात्मक निबंध लिहिलेले आहेत, त्यांपैकी सर्वांत प्राचीनतर ह्यणजे वेबरचा होय. यांच्या रामायणावरील निबंधांत व इतरत्र यानें असें प्रतिपादन केले होते कीं, रामायण होमरचें ईलियड हें काव्य पाहून नंतर कोणी इकडे रचले; त्याअर्थी तें ख्रि. श. नंतर पहिल्या शतकांत वाल्मीकीनें अगर कोणीतरी रचले असावें. पण हे विचार चुकीचे आहेत, असें अलिकडे म्याक्डोनेल्, जेकोबी वगैरे इतर युरोपस्थ शोधकांनीं निःसंशयपणें दाखविले आहे. म्याक्डोनेल्च्या संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासांतील रामायणावरील लेख वाचला ह्यणजे अलिकडे तिकडचे वातावरण कसें निवळत चाललें आहे, हें कळून येईल.

१३ इकडेहि वेबरच्या वरील आक्षेपांस उत्तर देण्याचा यत्न कोणी केला नाही असें नाही. न्या. तेलंग यांनीं Was Ramayana copied from Homer ? हा निबंध लिहून त्याचे आक्षेप खोडून टाकण्याचा यत्न केला; पण न्या. तेलंगांच्या संशयित व मुळमुळीत लेखनपद्धतीमुळे वाचकांच्या मनांत वेबरचें ह्यणणें थोडेंतरी मुळांत खरें असावें असें शेवटीं वाटत असे ! पण अलिकडे महाराष्ट्रांत रा. अभ्यंकरांनीं रामायणानंतरचें भारत व वाल्मीकि रामायण हे दोन शोधानें भरलेले निबंध लिहून, वेबर व पाश्चात्य अनेक कुतर्कियांचे विचारांस आळा घातलेला आहे. खरें पाहिलें असतां आमच्या

ग्रंथांचें आम्हींच सूक्ष्म अवलोकन करून खरें खोटें करून घेतलें पाहिजे. रा. अभ्यंकरांनीं पाहिल्या निबंधानें, महाभारतास [निदान त्याच्या सद्यःस्वरूपास] वाल्मीकि रामायण ग्रंथ [मग तो मूळचा असेल—सध्यांचा नसेल] ठाऊक होता इतकेंच नव्हे, तर भारतांत रामायणांतील उतारेहि आढळतात, यामुळें मूळचें रामायण निदान भारताच्या सद्यःस्वरूपाहून तरी प्राचीन धरावें लागतें; व एकदां तें तितकें प्राचीन धरिलें ह्मणजे होमरवरून रामायण रचल्याची कल्पना अजी सोडून द्यावी लागते, असें दाखविलें. रा. अभ्यंकरांच्या दुसऱ्या निबंधांत वा. रा. विषयीं त्यांचे सामान्य विचार आहेत. लंकेचे राक्षस बौद्ध नव्हेत वगैरे मुद्दे त्यांनीं सिद्ध करून दाखविले आहेत. पण अलिकडे आर्ष महाकाव्यांचा दुसराच एक विद्वान् भोक्ता महाराष्ट्राच्या क्षितिजावर उदय पावलेला आहे. या रसिक व विद्वान् लेखकाचे ग्रंथ वाचून मनाला विलक्षण आनंद वाटतो; व हा महाराष्ट्रास भूषण आहे असें वाटूं लागतें. या विद्वान् गृहस्थांचे ग्रंथ इंग्रजींत आहेत, ही मराठी वाचकांची एक गैरसोय आहे ही गोष्ट खरी ! तथापि, रा. वैद्य यांनीं इंग्रजींत कां होईना-पण चिकित्सक व विवेचक दृष्टीनें लिहिलेले दोन्ही ग्रंथ प्रत्येक इंग्रजां जाणणाऱ्या गृहस्थानें वाचण्यालायक झाले आहेत यांत कांहींच शंका नाहीं. हे दोन्ही ग्रंथ वाचून कोणासहि आपल्या आर्ष महाकाव्यांविषयीं अधिकच अभिमान उत्पन्न होणार असून, शिवाय त्यांचें एकदां तरी मुळांत अवलोकन करावें असें वाटणार आहे. रा. वैद्यांच्या या दोन्ही ग्रंथांत त्या त्या काळची ऐतिहासिक राजकीय परिस्थिति जी शक्य व खरी करून दाखविण्याचा यत्न केलेला आहे, तो खरोखरच अभिनंदनीय व स्तुत्य असून, तो त्यांस चांगलाच साधला आहे. आतां वरील गुण

आम्हीं दाखविले ह्यणून त्यांच्या पुस्तकांत मतभेदाची स्थळें वगैरे कांहींच नाहीत असें मात्र कौणीं मानूं नये; कारण, अशा प्रकारच्या शोधत्मक ग्रंथांत एकानें चुकी केल्याखेरीज दुसरा ती सुधरित नाही. प्रत्येकाचीं कांहीं गोष्टींसंबंधानें मते निरनिराळीं पडण्याचा संभव आहे. परंतु एकंदरीत पहातां रा. वैद्यांचीं Mahabharata: a criticism, व The riddle of the Ramayana हीं पुस्तकें वाचून कोणाच्याहि मनावर चांगलाच परिणाम होतो हें यथे नमूद करून ठेविलें पाहिजे.

१४ बंगाल्यांतहि अलिकडे आर्षमहाकाव्यांचा थोडाबहुत अभ्यास चालल्याप्रमाणें दिसतो. कै. रमेशचंद्र दत्त यांनीं प्राचीन भारत वर्षांतील संस्कृतीवर जो ग्रंथ लिहिलेला आहे, त्यांत बहुतेक पाश्चात्यांचींच मते—व तींही बरींच जुनीं—घेतलेलीं असल्यामुळें, तो ग्रंथ शोधकांच्या दृष्टीनें निरुपयोगी झालेला आहे; पण साधारण वाचकांस सामान्य माहितीसाठीं तो ग्रंथ उपयुक्त आहे. पण त्यांतील भारत व रामायण यांविषयींचा मजकूर मात्र अलिकडे सपशेल चुकीचा आहे असें ठरलें आहे. शोधकांच्या दृष्टीनें बरील त्यांचा ग्रंथ जरी निरुपयोगी आहे, तथापि त्यांनीं इंग्रजींत रामायण व महाभारत यांचें जें श्लोकबद्ध सार काढून प्रसिद्ध केलेलें आहे, तें इंग्रजी वाचकांस उपयोगीं पडण्याजोगें आहे. बंगाल्यांत अलिकडे रा. प्रफुल्लचंद्र यांनीं Valmiki and his times हें पुस्तक लिहिलें आहे; तसेंच रा. नवीनचंद्रदास यांनीं रामायणावरून त्या काळच्या प्राचीन

(१) अलिकडे महाराष्ट्रांत बालरामायण (आपटे), रामायणाचें सरळ गोष्टीच्या रूपाने भाषांतर (द्रविड), रामचरित्र (रा. वैद्य) इ. नांवांनीं रा. चीं सारें व चिखळगकर व लेले यांचीं भाषांतरे वगैरे प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. पूर्वी मराठींत, भाग्यर्थ रामायण, रामदासी रामायण, रामप्रिय वगैरे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत.

भूगोलावर एक पुस्तक लिहिलेलें आहे. हीं पुस्तकें आपापल्या परीनें वरीं आहेत. पण अलिकडे प्रसिद्ध झालेलें रा. वैद्येचें रामायणावरील पुस्तकानें या सर्वासि मागें टाकिलें आहे. असो.

प्रकरण ४ थें.

वाल्मीकिरामायण व दशरथजातक.

दशरथजातक म्हणजे काय हें मराठी वाचकांस आधीं सांगितलें पाहिजे. बौद्ध लोकांत 'जातक' म्हणजे 'पूर्वजन्मकथा' नांवाचे ग्रंथ आहेत, त्यांत गौतमबुद्ध पूर्वजन्मीं आपण कोण कोण होतो हें सांगत असतो. या प्रकारचेंच दशरथजातक हें एक जातक आहे. यांत गौतमबुद्ध शेवटीं म्हणतोः--“ त्या वेळचा महाराजा दशरथ म्हणजे (माझा बाप) महाराजा शुद्धोदन होय; रामाची आई (कौसल्या) ती (माझी आई) महामाया (उर्फ मायादेवी) होय. सीता तीच (माझा मुलगा) राहुल याची आई होय; भरत तोच (माझा वंधु) आनंद, लक्ष्मण तोच सारिपुत्र; तो जनसंघ तोच बुद्धांचा जनसंघ आणि राम तोच मी होय. ” याप्रकारें प्राचीन आर्यांतील प्रसिद्ध अशा व्यक्तींशीं गौतम बुद्ध केव्हां केव्हां त्यांच्या गोष्टींत विपर्यास करून आपलें तादात्म्य दाखविण्याचा यत्न करीत असे. रामाच्या गोष्टींतही बौद्ध लोकांनीं आपणांस पाहिजे तसा विपर्यास केलेला आहे. रा. वैद्य यांनीं आपल्या Riddle of the Ramayana (पृ१९३-१९६) या पुस्तकांत या दशरथ जातकांतील गोष्टी देऊन ती कशी विपर्यस्त झालेली आहे हें त्यांनीं दुसरीकडे सिद्ध केलेलें आहे [पृ. ७३-७४]. ते शेवटीं म्हणतात कींः—

१ अत्तंगलुवंशांतही बुद्ध असच म्हणत आहे.

“ There was an old Ramayana of वाल्मीकि, before the rise of Buddhism, which by its जातक only naturally tried to incorporate the popular heroes of the Aryans in its own theology and in its own garbe ”

(पृ० ७५) यावरून बौद्ध लोकांचें दशरथजातक निपजण्याचे पूर्वीच वाल्मीकीचें मूळचें रामायण आर्यावर्तांत प्रसिद्ध होतें हें उघडच होतें. रामकथेचा विपर्यास बौद्धांनीं केलेला असल्यामुळें त्यांची विपर्यस्त कथा मूळची नव्हे हें उघड आहे. भारतांतील रामोपाख्याना व दशरथजातक या दोहोंच्याही पूर्वी वाल्मीकीचें मूळ रामायण आर्यलोकांत प्रसिद्ध होतें. आतां, भारतांतील रामोपाख्यानापेक्षां तरी दशरथजातक प्राचीन आहे किंवा नाहीं, या प्रश्नाचा निकाल लागणें कठिण दिसतें. कदाचित् तें भारतांतील रामोपाख्यानापेक्षां प्राचीनतर असलें; पण जरों तें रामोपाख्यानापेक्षां प्राचीनतर असलें तरी मूळच्या रामायणाच्या कथेंत कसकसे फरक पडत गेले याचा ऐतिहासिक-दृष्ट्या अभ्यास करितेवेळीं दशरथजातकाचा कांहींच उपयोग होणार नाहीं. कारण, दशरथजातकांतील रामकथा विपर्यस्त झालेली आहे. विपर्यासानें मूळचें स्वरूप कधीं कळत नाहीं. बौद्ध रामकथेंत व आर्य रामकथेंत किती अंतर आहे हें कळण्यासाठीं खालील मुख्य मुद्दे देतां:—

(१) बौद्धांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें दशरथ हा वाराणसी (काशी) येथील राजा होता असें म्हटलें आहे व रामाचा वनवास नेहमींच्या बौद्ध भिक्षूंच्या पद्धतीप्रमाणें हिमालयांत घालविला आहे.

(२) सीता ही रामाची बहीण केलेली असून वनवासांतून परत आल्यानंतर तिचें रामाशीं लग्न झालें असें म्हटलें आहे ! [हें अत्यंत विलक्षण आहे. तरुण बहिणीस भावाबरोबर वनवासास पाठविण्यास कोणीहि शाहाणा मनुष्य तयार व्हावयाचा नाहीं; तसेंच बहिणीशीं

भावांचीं लग्नें झालेलीं आर्यांच्या इतिहासांत कोठें दिसून येत नाहींत.]

(३) दशरथाची पहिली महिषी निवर्तल्यानंतर दुसरी त्यानें केली. [या दोर्षांचीं नांवे नाहींत.] दुसऱ्या महिषीस भरत नामें मुलगा झाला, ती राजास फार प्रिय होती. तिनें आपल्या मुलास राज्याभिषिक्त करावें ब्रणून वर मागून घेतला. दशरथास पहिल्या महिषीच्या पोटीं दोन मुलें व एक कन्या झालीं होती. त्यांचीं नांवे राम, लक्ष्मण व सीता हीं होत. भरत आठ वर्षांचा झाल्यानंतर त्याच्या दुसऱ्या महिषीनें भरतास राज्य देण्याविषयीं राजास निकड लाविली. तेव्हां राजानें, स्त्रियांचा स्वभाव ओळखून व आपली दुसरी महिषी आपल्या सवतीच्या मुलांचा घात करील हें जाणून, आपल्या मुलांस बोलावून त्यांस सांगितलें कीं:—“ येथें राहणें तुम्हांस धोक्याचें आहे; तेव्हां सध्यां तुम्हीं वनवासास जाऊन मी मेल्यानंतर येऊन राज्य आपल्या ताब्यांत घ्या. ” नंतर ज्योतिष्यांनां आपलें आयुष्य किती आहे हें त्यानें विचारून मुलांस फिरून सांगितलें कीं:—“मुलांनीं! वारा वर्षानंतर परत या. ” मुलांनीं तें कबूल केलें.

(४) सीता (बहिण.) ही राजास म्हणाली— “मीहि आपल्या दोघां भावांबरोबर वनवासास जाते. ” (बहिणीस कैकयीच्या राज्य-लोभाच्या कल्पनेपासून काय भय प्राप्त होत असे, हें कांहीं कळत नाहीं. तिचें लवकरच लग्न होऊन ती सासरीं जाणारी, रामाशीं (भावार्शी !) तिचें लग्न व्हावयाचा निश्चयहि पण झाला नव्हता, अशा स्थितींत बहिणीस—भावांबरोबर वनांत कां पाठविण्यांत आलें हें कळणें कठिण आहे.)

(५) राम, लक्ष्मण व सीता हे हिमालय पर्वताकडे वनवासास गेल्यांनंतर दशरथ पुत्रदुःलानें नऊ वर्षांनीं वारला. (दशरथाला पुत्रदुःख

कां व्हावें हें कळत नाही. त्याने आपण होऊनच त्यांच्या सुरक्षितते-
साठी त्यांस वनास पाठविलें होतें. पुत्रदुःखानें नऊ वर्षांनीं दशरथ
वारला; किती थोडी वेळ ही!!!)

(६) पुढें त्या दुसऱ्या महिषीनें भरतास राज्यावर बसविण्याचा घाट
घातला. भरतानें रामाकडे जाऊन पितृमरणाची वार्ता त्या तिघांस कळ-
विली. भरतानें रामास वाराणसीस येऊन राज्यावर आरूढ होण्याची विनंति
केली; पण रामानें तें कबूल केलें नाहीं. राम म्हणाला—“ दशरथानें
मला १२ वारा वर्षांनंतर परत येण्यास सांगितलें आहे; तेव्हां
आणखी तीन वर्षांनीं मी परत येतो ”

राम येत नाहीं असें पाहून भरत रामाच्या पादुका घेऊन तेथें राज्य
कळूं लागला. त्या पादुका राज्यांत अन्याय झाला असतां एकमेकांवर
आपटत असत. राम वारा वर्षांनंतर येऊन राज्यारूढ झाला व त्यानें
१६००० वर्षें राज्य केलें:—

“ दशवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च
कंबुज्रीवो महाबाहुः रामो राज्यमकारयत् ”

(त्यांत दशरथानें आपण वारल्यानंतर येण्यास रामास सांगितलें
असूनहि राम राज्य घेण्यास कां गेला नाहीं हें कळणें कठिण आहे.
बौद्धांचा ज्योतिषी लोकांवर कटाक्ष होता; म्हणून त्यांचें भविष्य खोटें
पाहून ९ व्या वर्षीं दशरथास त्यांनीं मारिलें आहे !!!)

या प्रकारें बौद्ध रामकथेंत फारच विसंगतता असून ती बहुत विपर्यास
पावली आहे, हे मराठी वाचकांसहि कळून येईल. बौद्ध रामकथेंत
वनवासांत सीतेचें हरण व पुढें राक्षसांचा वध वगैरे काहीं एक
झालेला नाहीं. ही बौद्ध रामकथाच मूळची असें वेबर समजतो;

१ बौद्धांची रामकथा दशरथजातक व रामजातक या दोन ग्रंथांत मिळते.

पण ते चुकीचे असून वाल्मीकीचीच रामकथा मूळची व जास्त संभवनीय आहे असे रा. वैद्य यांनी आतां सिद्ध करून दाखविले आहे.

बौद्धांच्या जातकग्रंथांविषयीं महाराष्ट्रवाचकांस व शोधकांस विशेष माहिती नसल्यामुळे त्यांविषयीं पाश्चात्य शोधक काय म्हणतात तेंच येथे देतो. डॉ. बुल्हर त्यांविषयीं म्हणतात कीं,

“ But there are other circumstances connected with them (जातके) which make it very probable that the picture of the national life of India, furnished by them, refers to a much earlier period than the 3rd century B. C. ... It is already now evident, that the stories which they contain, are not, as was believed formerly, inventions of Buddhist monks, but almost throughout loans from the Ancient Brahmanical Literature, or the old pre-Buddhistic national tradition of India ... There are remarkably few traces of Buddhism in these stories, and they do not describe the condition of India in the 3rd and 4th century B. C., but an older one. Peculiarly Buddhistic are only the introduction of the future Buddha in most tales, who invariably is identified with the wisest and best actors. ” [Indian Studies, Vol. V., On the Origin of the Brahmi Alphabet, pp. 18-20.]

प्रो. हॉपकिन्स म्हणतात कीं:—

Epic tales are recognized in the Jatakas, the oldest Jataka being of the 3rd century B. C. their contents are still earlier. (The great Epic of India.)

वरील दोन्ही उताऱ्यांवरून वेबरसारख्या दुराग्रही जुन्या शोधकां-
शिवाय अलिकडेचे नवे शोधक, बौद्ध कथांना-त्यांहून प्राचीन अशा
ब्राम्हणी परंपराच आधारभूत असल्या पाहिजेत, हें कबूल करित
असल्याचें दिसून येईल. एकंदर जातकांविषयींचें नव्या शोधकांचें
मत पाहिल्यानंतर दशरथजातकाविषयींच एक नवा युरोपीयन शोधक
काय म्हणतो हें पाहूं:-

The Dasharatha Jataka shows, it knew the latter part of the रामायण, moreover, a verse from the old part of the रामायण (VI. 128) actually occurs in a Pali form embedded in the prose of this Jataka. ... The balance of evidence in relation to Buddhism seems to favour the pre-Buddhistic origin of the genuine रामायण. ... Prof. Weber's assumption of Greek influence in the story of the रामायण seems to lack foundation.

Mac Donnel's Hist. Sansk. Lit. p. 307

वरील उताऱ्यांत प्रो. म्याकडोनेल् यांनीं अलीकडे स्पष्ट कबूलच
केलें आहे कीं झूळचें रामायण हें दशरथजातकापेक्षां किंवा बुद्धा-
च्या उदयापेक्षांही प्राचीनतर असावें; व दशरथजातकावरून पाहतां
त्यांत (कोणत्या तरी रूपानें कां होईना) उत्तरकांड ही पण तेव्हां
असावें. प्रो. म्याकडोनेल् प्रमाणेंच प्रो. याकोबी (जर्मन) यांचें असें
म्हणणें आहे कीं, अशोकाचे शिलालेख सर्व प्राकृत भाषेंत आहेत,
यावरून त्यांचे वेळीं म्हणजे ख्रि० पू० ३०० वर्षे हिंदुस्थानांतील
लोकांची बोलण्याची भाषा प्राकृत होती. आपल्या काव्यानें सर्वजन-
समूहाचें मनोरंजन व्हावें, असा कवींचा हेतु असतो. वाल्मीकीनें
संस्कृतांत आपलें काव्य रचिलें, यावरून त्यावेळीं लोकांची बोलण्या-

ची भाषा संस्कृत असली पाहिजे. म्हणून अशोकाचे पूर्वी कर्मांत कमी २०० वर्षे, म्हणजे अर्थात्च बुद्धाचे पूर्वी वाल्मीकीने आपले काव्य रचले. बुद्धाचेनंतर जर ते काव्य झाले असते तर त्यांत प्राकृत भाषेतील पुष्कळ रूपे आली असती. (त्यांचा रामायणावरील निबंध पहा.)

वरील एकंदर प्रमाणांवरून पाहतां, वाल्मीकीचे मुळचे रामायण गौतमबुद्धापूर्वीच उत्पन्न झालेले होते, याबद्दल कोणासही आतां शंका राहणार नाही, अशी मला खात्री वाटते. म्हणजे, ख्रि. पू. ६०० च्या पलीकडे तर वाल्मीकि गेलाच; आतां पुढील प्रश्न असा आहे कीं, वाल्मीकि हा रामाचा समकालीन होता किंवा नाही ? या प्रश्नाच्या उत्तरावरच, वाल्मीकीला ख्रि. पू. ६०० च्या पलीकडे नेतां येते किंवा नाहीं ह्या महत्त्वाच्या प्रश्नाचे उत्तर अवलंबून आहे. पण वरील सर्व प्रमाणांवरून एवढी तर गोष्ट सिद्ध झाली कीं, ख्रि.पू.६००च्या अलीकडे कांहीं वाल्मीकीस आणितां येत नाहीं; मग तो याहून कितीहि प्राचीन असो. तो किती प्राचीन होता व तो रामाचा समकालीन होता किंवा नाहीं हें आम्हीं पुढें पाहूं. सध्यां उत्तरकांड किती प्राचीन आहे, व तें वाल्मीकि ऋषीनेच रचिले किंवा नाहीं हें पुढील भागांत अवलोकन करूं.

(१) रामायणांतील व्यक्ति वऱ्याच प्राचीन आहेत; केकय देशचा राजा अश्व-पति याचा उल्लेख जनकाचा समकालीन म्हणून छांदोग्य उपनिषदांत व शुक्लयजुर्वेदाच्या ब्राह्मणांत आलेला आहे. तैत्तिरीय प्रातिशाख्यांत अग्निवेद्यानंतर गुरूंच्या यादींत वाल्मीकीचें नांव आढळते. तैत्तिरीयवेदांत भरद्वाज व अत्रि हे गुरू ह्मणून आढळतात. इक्ष्वाकु, दशरथ, व राम यांचीं नांवे ऋग्वेदांत मोठाले राजे म्हणून आढळतात; पण तेथें त्यांचा एकमेकाशीं संबंध दाखविलेला नाही, हें उघडच आहे. असो.

मूळचें रामायण गौतमबुद्धाच्या उदयापूर्वी (ख्रि.पू. ६००) रचलें गेलें याबद्दल अलीकडे युरोपियन शोधकांस देखील शंका उरलेली नाही. वर प्रो. याकोबीचे विचार दिलेलेच आहेत; अलीकडे त्यानंतर प्रो. म्याकडोनेल्नीही आपल्या संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासांत (पृ० ३०९-१०) याविषयीं असे उद्गार काढिले आहेत:-

“ The cumulative evidence of the above arguments makes it difficult to avoid the conclusion that the kernel of the Ramayana was composed before 500 B. C., while the more recent portions were probably not added till the second century B. C. and later. ”

रामायणाला सद्यःस्वरूप पुढें प्राप्त झालें असलें तरी मूळचें रामायण ख्रि. पू. ५०० च्या पूर्वीं झालें असलें पाहिजेत हें युरोपीय लोकही अलीकडे कबूल करूं लागले आहेत एवढेंच आमचें पाहणें आहे.

रामायणांत वर्णन केलेल्या पूर्वेकडील भारतवर्षाच्या राजकीय परिस्थितीवरूनही मूळ रामायण हें बुद्धाच्या उदयापूर्वीच रचलेलें असावें, असेंच सिद्ध होतें. कारण ख्रि. पू. ४०० च्या सुमारास कालाशोकराजानें वसविलेल्या पाटलीपुत्र (पाटणा) शहराचा रामायणांत कोठेंहि उल्लेख नाही; तें शहर जर वाल्मीकीच्या वेळेस असतें, तर त्याचा खातीनें रामायणांत उल्लेख आला असता; पण वाल्मीकि प्राचीन असल्यामुळे हा उल्लेख नाही.

दुसरें, रामायणांत कोशल देशाच्या राजधानीस अयोध्याच ह्मटलेलें आहे; बौद्ध, जैन, ग्रीक वगैरे लोक व पतंजलि हे त्यास साकेत असें म्हणत. अयोध्या हेंच त्याचें जुनें नांव आहे.

तिसरें, गौतमबुद्धाच्या वेळीं (मरण ख्रि. पू. ५४३) कोशल देशाचा राजा प्रसेनजित् हा असून, त्याची राजधानी श्रावस्ती शहर होतें. या सर्व प्रमा-

प्रकरण ५ वें.

उत्तरकांड किती प्राचीन आहे ?

वैशंपायनी भारत व जैमिनीय अश्वमेधपर्व या दोहोंना सद्यःस्वरूप ख्रि. पू० ३०० ते ४०० च्या दरम्यान प्राप्त झालें आहे, असें मीं आपल्या भारतनिरीक्षण ग्रंथांत दाखविलें आहे. जैमिनीय अश्वमेध-पर्वीत (अध्याय २५ ते ३७ पर्यंत) रामाची रावणास जिंकून परत अयोध्येस आल्यानंतरची हकीकत असून, त्यांत सीतेला वनांत सोडून दिलेली वगैरे सर्वाहि उत्तरकांडातील हकीकत आहे. ही हकी-कत मीं दुसरीकडे दिली आहे. सारांश, जैमिनीय अश्वमेधपर्वीस प्र-स्तुत स्वरूप प्राप्त व्हावयाचे वेळीं तरी वाल्मीकीच्या (जैमिनीच्या अश्वमेधांत उत्तरकांडाहि वाल्मीकीनेच रचिलें अशी स्पष्ट समजूत आहे) उत्तरकांडाची माहिती लोकांस होती.

(२) वैशंपायनी भारतांतहि उत्तरकांडांतील कथांचा अनेक

णांवरून एवढें सिद्ध होतें कीं, प्राचीन अयोध्या शहर भरभराटींत असतां, तेंच को-शलदेशाची राजधानी असतां—**लाकेत** नांव निघण्याचे पूर्वी व कोशल देशाची राजधानी **श्रावस्ती** नगरी होण्याचे पूर्वी—मूळचें रामायण रचिलें गेलें असावें. ही स्थिति गौतमबुद्धापूर्वी कितीतरी शतकें असावी. असो.

२ आम्हीच्या पुराणांमधून रामापासून (पांडवाच्या समकालीन) **बृहद्बला** पर्यंत ३० पिढ्या व पुढें **बृहद्बला**पासून या **प्रसेनजिता**पर्यंत २७ पिढ्या आढळतात. म्हणजे एकूण ५७ पिढ्या अंतर पडलें. पिढीस ३० वर्षें धरिलीं, तर **राम** व **प्रसेनजित्** यांच्यामधील अंतर ५७×३०=१७१० वर्षें पडलें ! म्हणजे रामाचा काळ १७१०×६००=१०२६०००० ख्रि. पू. च्या सुमारास आला ! हेंच आम्हीं दुसरी-कडे दाखविलें आहे. रामाचा काळ ख्रि. पू. २२०० ते २५०० च्या दरम्यान असावा.

ठायीं उल्लेख आहे. रा. अभ्यंकरांनीं, याविषयीं बराच शोध करून लिहिलेल्या आपल्या ' रामायणानंतरचें भारत ' या निबंधांत, अनेक उताऱ्यांचा विचार करून [पृ० १३०-१३१-१३२] असें ह्मटलें आहे कीं:- “ व्यासांनीं रामोपाख्यानांत रामायणाच्या सर्व कांडांतील श्लोक उतरून घेतले आहेत असें वाचकांचे लक्षांत येईल.

.... या उताऱ्यांतील कथा उत्तरकांडांत आल्या आहेत, त्यावरून उत्तरकांड भारताचे वेळीं होतें यांत संशय नाही. उत्तरकांडांत पुष्कळ कथा अशा आहेत कीं, त्यांचा रामायणाशीं फारसा संबंध नाही, व मागील सहा कांडांची त्याच्याशीं तुलना केली असतां हें मागून झालेलें असावें असें वाटतें. असें जरी असलें तरी भारताचे वेळीं समग्र रामायण तयार झालें होतें, एवढेंच नव्हे तर राम ज्या स्थानीं राहिले होते, त्यांस तीर्थत्व प्राप्त झालें होतें या उताऱ्यांत रामायणाच्या सर्व कांडांतील कथा आल्या आहेत. ”

रा. अभ्यंकर यांच्या या उद्गारांवरून व भारतांतील उताऱ्यांवरून असें कळून येईल कीं रामायणांत भारताच्या सद्यःस्वरूपकाळीं * तरी उत्तरकांडाचा समावेश झालेला होता. ह्यणजे ख्रि. पू० ३०० च्या ही पूर्वी एक उत्तरकांड रामायणाचा भाग म्हणून प्रसिद्ध होतें. हें मूळचें उत्तरकांड वाल्मीकिऋषीनें लिहिलें असावें हें पुढें

१ ' भारताचे वेळीं ' ह्यणण्यापेक्षां ' भारताच्या सद्यःस्वरूपाच्या वेळीं ' असें म्हणणें यथें विशेष योग्य दिसतें.

* भारताच्या वनपर्वाच्या १४७ व्या अध्यायांत भीम जेव्हां मारुतीस भेटतो तेव्हां तो हनुमानाविषयीं त्यास असें म्हणतो:—

रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुंगवः ॥ ११ ॥

नंतर मारुति आपली हकीकत सांगत असतां १४८ व्या अध्यायांत असें म्हणतो कीं:—

11 JAN 1994

दाखविण्यांत येईल, मूळचें उत्तरकांड वाल्मीकीनेच लिहिलें असावें असें जरी मी म्हणतो, तथापि उत्तरकांडाचें सद्यःस्वरूप कांहीं तितकेंच

ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः ।

वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ॥ १६ ॥

यावद्राम कथेयं ते भवेत् लोकेषु शत्रुहन् ॥

तावज्जीवेयमित्येवं; तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥

राज्यं कारितवान् रामः ततः स्वभवनं गतः ॥ १८ ॥

तत इहाप्सरसः तात गंधर्वाश्च सदाऽनघ ।

तस्य वीरस्य चरितं गायंत्यो रमयंति माम् ॥ १९ ॥

या श्लोकांशीं उत्तरकांडातील खालील श्लोकांची तुलना केली असतां भारतका-
रास माहीत असलेल्या रामायणांत तेव्हां उत्तरकांड होतेंच असें कवूल करावें
लागतें; उत्तरकांडाच्या ४० व्या सर्गांत हनुमानादि वानरांस जेव्हां रामानें राज्याभि-
षेकानंतर किष्किंधेस परत जाण्यास निरोप दिला, तेव्हां हनुमान रामास म्हणालाः-

हनूमान् प्रणतो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले ।

तावत् शरीरे वत्स्यंतु प्राणा मम न संशयः ॥ १७ ॥

यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथा ते रघुनंदन ।

तन्ममाप्सरसो राम श्रावयेयुः नरर्षभ ॥ १८ ॥

तच्छ्रुत्वाहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो ।

उत्कंठां तां हरिष्यामि मेघलेखां इवाऽनिलः ॥ १९ ॥

नंतर राम त्यास म्हणालाः-एवमेतत् कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः॥
वरील १९ व्या श्लोकांतील (भारतांतील उताऱ्याच्या) “ रमयंति मां ” हें पद,
खालील १९ व्या श्लोकांतील (रामायणांतील) ‘ तव चर्यामृतं श्रुत्वा उत्कंठा तां
हरिष्यामि ह्यावद्दल आहे हें मार्मिक वाचकांच्या लक्षांत येईलच !

जुने नाही; वाल्मीकीने लिहिल्याप्रमाणेच काहीं तें उरलेले नाही; पण काहीं लोक उत्तरकांड हें वाल्मीकीचें नव्हेच असें दाखविण्याचा जो यत्न करितात तो मात्र अगदीं अनुचित व चुकीचा आहे. उत्तरकांडाचें सद्यःस्वरूप अलीकडचें आहे, ह्यणून मूळचें उत्तरकांड वाल्मीकीने लिहिलें नसावें असें ह्यणणें अगदीं चुकीचें होईल.

(३) सीतेला वनांत सोडून दिल्यानंतर यज्ञ करितेवेळीं राम सुवर्णमयी सीतेची प्रतिमा करून आपल्या जवळ ठेवी, याचा उल्लेख कर्मप्रदीप उर्फ कात्यायनस्मृति या कात्यायनाच्या ग्रंथांत असा आला आहे. (३-१-१०)

रामोऽपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पत्नीं यशस्विनीम् ।

ईजे यज्ञैर्बहुविधैः सह भ्रातृभिरर्चितः (अच्युतः) ॥

हा कात्यायनाचा ग्रंथ सामवेदाचा परिशिष्ट समजला जातो. हा कात्यायन ख्रि. पू. ४०० च्या सुमारास झाला असावा, असें पाश्चात्य पंडितांचें मत आहे; पण त्याहून तो ५००-६०० वर्षे तरी प्राचीनतर असावा, असें वाटते. यावरून उत्तरकांड व त्यांतील कथा बऱ्याच प्राचीन आहेत हें उघड होतें.

(४) भारतनिरीक्षण या ग्रंथांतील एका भागांत भारताला सद्यःस्वरूप केव्हां प्राप्त झालें हें दाखविते वेळीं मीं ख्रि. पू. ३०० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या कामंदकीय नीतिसारांतील अनेक पांडवपर व रामपर उतारे दिले आहेत. (ते येथें पुनः देण्याचें मला काहीं कारण दिसत नाही.) रामपर जे त्यांत उतारे आहेत, त्यांत रामायणांतील सर्वहि कांडांतील कथांचा उल्लेख आहे.

(५) कामंदकीपेक्षां जुन्या व कामंदकीनें ज्याचे श्लोकांचे उतारे घेतले आहेत अशा शुक्रनीतींतहि अनेक रामपर उल्लेख आहेत. शुक्रनीति संस्कृत वाङ्मयांत फार प्रसिद्ध आहे. ख्रि. पू. ४०० ते ५०० या दरम्यान किंवा त्याहून पूर्वी इ. पू. १००० च्या सुमारास होऊन गेलेल्या चरकाने आपल्या ग्रंथांत (कलकत्ता प्रत, पृ. ३०४) “ बार्हस्पत्यमौशनसं ” असा शुक्रनीतीविषयीं उल्लेख केलेला आहे. तेव्हां ही शुक्रनीति ख्रि. पू. ९०० च्याही पूर्वीची असावी हें उघड होतें. या शुक्रनीतींत रामायणाच्या उत्तरकांडांतील एका कथा-प्रसंगाचा असा उल्लेख आहे:

सीता साध्यपि रामेण त्यक्ता लोकापवादतः ।

शक्तेनापि हि न धृतो दंडोऽल्पो रजके क्वचित् ॥

(शुक्रनीति १-१३४)

यावरूनहि बऱ्याच प्राचीनकाळीं उत्तरकांडाचा प्रादुर्भाव लोकांत झालेला असावा हेंच कळून येईल. असो.

उत्तरकांड [कोणत्यातरी रूपानें कां होईना] येथें बऱ्याच प्राचीनकाळीं प्रचलित होतें हें पाहिल्यानंतर, आपण मूळचें उत्तरकांड वाल्मीकीनेंच लिहिलें असें ह्मणण्यास आपल्याजवळ काय पुरावा आहे तो पाहूः—

(१) जैमिनीच्या अश्वमेधांत (३६-८४) खालील श्लोक आहेः-

नाख्यातवानिदं युद्धं वाल्मीकिः पितृपुत्रयोः ।

यद्याख्यास्यत् अमज्जिप्यत् लोकोऽयं करुणार्णवे ॥

यांत, रामाश्वमेधाच्या हकीकतीशिवाय बाकीची सर्व कथा वाल्मीकीनें आपल्या ग्रंथांत (रामायणांत) वर्णन केलेली आहे, असा

गर्भितार्थ आहे म्हणजे उत्तरकांडहि वाल्मीकीनेच रचिलें अशी जैमिनीची तरी समजूत होती, हें यावरून कळून येतें.

(२) गर्गसंहिता म्हणून श्रीकृष्णचरित्रपर एक १२००० श्लोकांचा ग्रंथ आहे. तो यादवांचा गुरु जो गर्गाचार्य—त्यानेच लिहिला आहे. त्यांतील पहिल्या खंडाच्या ४ थ्या अध्यायांत उत्तर कांडांतील कथेचा याप्रमाणें उल्लेख आहे:—

अथ रामो बानरेंद्रै रावणादीन्निशाचरान् ।

जित्वा लंकापेत्य सीतां पुष्पकेण पुरीं ययौ ॥ ५९ ॥

सीतां तत्याज राजेंद्रो वने लोकापवादतः ।

अहो सतामपि भुवि भवनं भुरिदुःखदम् ॥ ६० ॥

यदा यदाऽकरोद्यज्ञं रामो राजीवलोचनः ।

तदा तदा स्वर्णमयीं सीतां कृत्वा विधानतः ॥ ६१ ॥

याच ग्रंथाच्या ७ व्या खंडाच्या १६ व्या अध्यायांत वाल्मीकीच्या रामचरिताचा असा उल्लेख आहे.

वीथ्यां वीथ्यां च शृण्वन्ति जनाः सर्वे गृहे गृहे ।

वाल्मीकिकाव्यं केचिद्वै श्रीरामचरितामृतम् ॥ २२ ॥

यावरून गर्गास वाल्मीकीचा रामायणग्रंथ माहीत असून बहुधा तेव्हां त्यांत उत्तरकांडहि होतें असें कळून येतें; कारण उत्तरकांडांतील कथेचा त्यानें वर उल्लेख केलेला आहे.

(३) पद्मपुराणोक्त रामाश्वमेधपर्वा (अ० ६६) मध्ये वाल्मीकि रामायणाविषयीं लिहिते वेळीं असें म्हटलें आहे कीं:—

षट् कांडानि सुरम्याणि यत्र रामायणेऽनघ ।

बालमारण्यकं चान्यत् किष्किंधा सुंदरं तथा ॥ ६२ ॥

युद्धमुत्तरमन्यच्च षडेतानि महामते ।

पुढें प्रत्येक कांडांत काय काय विषय आहेत हें सांगत असतेवेळीं असे श्लोक आहेत:—

उत्तरेष्वृषिसंवादो यज्ञप्रारंभ एव च ।

तत्रानेका रामकथा शृण्वतां पापनाशकाः ॥ ७९ ॥

चतुर्विंशतिसाहस्रं षट्कांडं परिकल्पितम् ।

तद्वै रामायणं प्रोक्तं महापातक-नाशनम् ॥ ८१ ॥

यांत बाल व अयोध्याकांड मिळून एकच कांड धरिलें आहे. बालकांडाच्या अखेरीस भरताचा नंदिग्रामांत वास सांगितला आहे (परिशिष्ट १ लें पहा). यावरून बाल व अयोध्याकांडें मिळून एक मानण्याची एक प्राचीन पद्धत दिसते.

(४) येथवर बाहेरचीं प्रमाणें पाहिलीं. आतां खुद्द वाल्मीकीच्या रामायणांतच याविषयीं कांहीं पुरावा मिळतो कीं काय, हें आपण पाहूं-नारदानें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें वाल्मीकीनें रामाचें चरित्र लिहिलें:—

स यथाकथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ।

रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान् मुनिः ॥ १-३-९ ॥

नंतर या चरित्रांत काय काय विषय आहेत हें श्लोक १० ते ३९ पर्यंत सांगितलें आहे. त्यांत युद्धकांडांतील शेवटला विषय:—

रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ १-३-३८ ॥

हा सांगितल्यानंतर पुढें उत्तरकांडांतील विषय आहेत:—

स्वराष्ट्रंजनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतं च यत् किञ्चित् रामस्य वसुधातले ।

तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ॥ ३९ ॥

तसेंच,

बालकांड, अ ३ रा.

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानां उक्तवान् ऋषिः ।

तथा सर्गशतान् पंच षट्कांडानि तथोत्तरम् ॥

१-४-२

यांत उत्तरकांड ही वाल्मीकीनेंच लिहिलें असें ह्मटलें आहे. तसेंच पुढें

कृत्वा वै तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् ।

चिंतयामास कोन्वेतत् प्रयुंजीयादिति प्रभुः ॥

(५) युद्धकांडाच्या १३० व्या सर्गांत, (श्लोक ९४ पासून १०४ पर्यंत) भरताचा युवराजपदीं अभिषेक केल्यानंतर, जी पुढील हकीकत दिली आहे ती उत्तरकांडांतील कथानकाचा संक्षेप आहे. याविषयीं ' रामायणतिलक ' नामक टीकेंत रामटीकाकर जें ह्मणतो तें अगदीं बरोबर आहे:—

“ पौंडरीकाश्वमेधेत्यादिः उत्तरकांडार्थसंक्षेपः । ”

यावरून युद्धकांड संपवितेवेळींच पुढील कथाभाग वाल्मीकीच्या लक्षांत होता, हें कळून येतें.

(६) युद्धकांडाच्या शेवटीं (अ० १३०) जे श्लोक आहेत ते मूळचे नसावेत असें वाटतें. कारण टीकेंत ह्मटलें आहे कीं:—

“ अत्र फलश्रुतिश्लोकाः कृतक-व्याख्याने नोपलभ्यन्ते । ”

यावरून हे श्लोक कृतकटीकाकाराच्या वेळेस या ठाई नव्हते, असें कळतें. शिवाय, हे श्लोक नंतर अलिकडेच कोणीतरी लेखकानें रामायण पुस्तकरूपानें लिहून ठेऊं लागल्यानंतरच घातले आहेत, असें आंतील मजकुरावरूनही कळतें:—

आदिकाव्यमिदं चार्थं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ १०५ ॥

शृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ ११० ॥

भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितां ऋषिणा कृतां ।

ये लिखंतीह च नराः तेषां वासः त्रिविष्टपे ॥ ११९ ॥

यांत, 'पुरा' (पूर्वी) हा शब्द लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे. तसेंच या रामायणाला आदिकाव्य ह्मणणाऱ्या पुरुषानें पुढील अनेक लहान मोठीं काव्यें पाहिलीं असलीं पाहिजेत. असें कुश व लव कसें म्हणणार ? तसेंच, 'ये लिखंतीह' यानें तर अगदीं पकडूनच दिलें आहे. कारण, वाल्मीकीनें रामायण इतक्या प्राचीन काळीं राचिलें कीं त्यावेळीं लेखनकला असल्याप्रमाणें दिसत नाहीं; तें वाल्मीकीनें रचून कुशलवांकडून पाठ ह्मणवून घेतलें. असें असून 'हें जे कोणी लिहून ठेवतील' असें ह्मणणें कुशलवांस शक्य नाहीं; हें दुसऱ्याच कोणी तरी लेखकानें अलीकडे ह्मटलेलें असावें. कतकाच्या वेळेस हे श्लोक नव्हते, यावरून तर हे त्यानंतरचेच श्लोक आहेत हें सिद्धच होतें. हे श्लोक जर तेथें खरोखरच असते तर तेथेंच रामायण संपलें असें वाटण्याजोगें होतें; पण ते श्लोक तेथें खरोखर पूर्वी नव्हते.

(७) आतां उत्तरकांडाशेवटचे दोन श्लोक पाहूं ह्मणजे झालें:—

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ।

रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतं ॥ १ ॥

एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरं ।

कृतवान् प्रचेतसः पुत्रः तद्ब्रह्मप्यन्वमन्यत ॥ ११ ॥

वरील सर्व अंतर्गत व बहिर्गत पुराव्यावरून पाहतां वाल्मीकीनेंच मूळचें उतरकांड लिहिलें, हें सिद्ध होतें. वरील प्रमाणें नसतीं तरी उत्तरकांडाची आवश्यकता कळून येण्याजोगीच आहे. ज्यानें रामाचा पराक्रम वर्णन केला, त्याला रावणाची हकीकत व परंपरा सांगणें

जरूर नाहीं काय ? ज्याप्रमाणें भारतीय कथेस अडथळा येईल ह्मणून कृष्णचरित्ररूप हरिवंश हा खिलरूप ग्रंथ करून वैशंपायना-
नेच भारतास जोडला, तद्वत्च रामकथेच्या अनुसंधानांत व्यत्यय येईल ह्मणून, वाल्मीकीनें राक्षसाची परंपरा व रावणाची हकीकत ही एकी-
कडे राखून ठेऊन तिचें खिलरूप उत्तरकांड केलें. शिवाय, रामा-
विषयीं वाचकांची जिज्ञासाही पहिल्या सहाच कांडांत तृप्त होत नाहीं;
राज्याभिषेकानंतर रामाचें काय झालें, रामायण पाठ ह्मणणारीं कुश व
लव हीं मुलें कशीं व कुठें झालीं—इत्यादि प्रश्नांचा उलगडा करून
घेण्याविषयीं वाचकांचें मन कसें उतावीळ होऊन जातें. ही वाचकांची
जिज्ञासा कवीस कोठें तरी तृप्त करणें जरूरच होतें; व ती त्यानें
उत्तरकांड रचून पूर्ण केली आहे. तथापि कांहीं गोष्टींची पूर्णता
यानेही झाली नाहीं. ती इतर कवीनीं करण्याचा यत्न केला आहे.

मूळचें उत्तरकांड आतां तसेंच नाहीं.

वाल्मीकीनें इतर सहा कांडांबरोबरच मूळचें उत्तरकांडही
रचिलें, हें वरील विवेचनानें कळून येईल. पण मूळचें बाकीचें
रामायण जसें कायम राहिलें नाहीं, तसेंच उत्तरकांडही आतां
वाल्मीकीनें लिहिल्याप्रमाणेंच कांहीं राहिलेलें नाहीं. उत्तरकांडाचें
सद्यःस्वरूप अर्वाचीन असलें ह्मणून मूळचें उत्तरकांड कांहीं
वाल्मीकीनें लिहिलेंलें नव्हे असें सिद्ध होत नाहीं; ही गोष्ट वाचकांच्या
मनास एकदा पटली ह्मणजे किती तरी घोटाळा नाहींसा होतो.

प्रकरण ६ वें.

वाल्मीकिऋषि व त्याचे ग्रंथ.

वाल्मीकि हा ऋषि असून त्याच्या हातून तत्कालीन इतिहासावर एक विलक्षण व अद्भुत ग्रंथ निर्माण झालेला आहे, ही मोठ्या अभिमानाची गोष्ट आहे. वाल्मीकीनें जर रामाची हकीकत जगास सादर केली नसती, तर रामाविषयीं आज काय इतिहास मिळाला असता? वाल्मीकीला काव्य रजण्याची स्फूर्ति क्रौंचवधानें झाली; तेव्हां त्या क्रौंचवधाच्या योगानें त्या व्याधानेंही जगावर उपकार करून ठेविले आहेत असें ह्मणण्यास हरकत नाही. आजपर्यंत प्रायः सर्व भारतीयांची अशीच समजूत आहे कीं, वाल्मीकि हा रामाचा समकालीन (अत एव रामाइतकाच प्राचीन) होता. या समजाच्या विरुद्ध प्रत्यक्ष रामायणांत किंवा दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथांत काहीं तरी पुरावा मिळत आहे कीं काय हें पाहून वाल्मीकि रामाचा समकालीन होता किंवा नाही हें एकदाचें ठरवून टाकणें जरूर होऊन बसलें आहे. अलीकडे रा. ब. वैद्य यांनीं रामायणावर लिहिलेल्या नव्या पुस्तकांत याविषयीं विनाकारण शंका दाखविलेली आहे. (पृष्ठ ६ The Riddle of the Ramayana पहा) रा. वैद्यांसारख्या सूक्ष्म निरीक्षकास ज्या प्रश्नाविषयीं शंका वाटत आहे, त्या प्रश्नाचा एकदा समाधानकारक निकाल लावणें अत्यंत जरूर आहे. वाल्मीकि हा तैत्तरीय प्रातिशाख्यांत व वाजसनेयी संहितेंत आढळणारा एक जुना ऋषि आहे; व भारतांत त्याचें नांव मोठ्या सन्मानानें धारंवार उल्लेखिलें जातें. यावरून तो प्राचीन पूज्य ऋषि होता, ह्यांत तर शंकाच नाही; पण मुख्य प्रश्न असा आहे कीं, तो रामाचा समकालीन होता किंवा नाही ? यापुढें आपण याच प्रश्नाचा विचार करूं.

वाल्मीकीला प्रथम रामाविषयीं हकीकत माहित होती किंवा नाही, हें सांगणें कठिण आहे. बालकांडाच्या प्रारंभीं वाल्मीकिऋषीनें नारदास जो प्रश्न केला आहे तो फक्त असा आहे:—

कोन्वस्मिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ १. १. २. ॥

यावरून “सध्याच्या काळीं, हे नारदा, जे राजे आहेत, त्यांपैकीं कोण गुणवान्, वीर्यवान्, धर्मज्ञ, कृतज्ञ, सत्यज्ञ, इत्यादि गुणांनीं युक्त आहे ?” एवढाच वाल्मीकीचा प्रश्न आहे, असें कळून येईल. तत्कालीन राजांपैकीं कोण श्रेष्ठ आहे ? असा प्रश्न केल्यानें रामाविषयीं वाल्मीकीला पूर्वीं कांहींच हकीकत माहित नव्हती, असें सिद्ध होत नाही. क्षणभर आपण असें जरी गृहीत धरिलें, कीं नारदास प्रश्न विचारीपर्यंत वाल्मीकीला रामाविषयीं कांहींच माहिती नव्हती, तरी सांप्रतं हा शब्द वाल्मीकीचें व नारदाचें रामाशीं समकालीनत्वच दाखवितो. येवढें एकदां लक्षांत आल्यानंतर, रामाच्या आयुःक्रमांतील कोणत्या भागांत वाल्मीकीनें नारदास हा प्रश्न केलेला असावा व नारदानें संक्षिप्त रामचरित्र वाल्मीकीस निवेदन केलें असावें, हें ही शोधून काढणें शक्य आहे, हें वाचकांस कळण्याजोगें आहे. या प्रश्नाचा उलगडा हाण्यास नारदाच्या संक्षिप्त रामचरित्राचें सूक्ष्मपणें निरीक्षण करणें जरूर आहे. नारद कोणत्या-वेळीं तें वाल्मीकीस सांगत आहे, हें त्यांतील भूत व भविष्यकाळच्या प्रयोगांवरून जाणण्याजोगें आहे. जसें:—

नारदानें रामाची हकीकत सांगतेवेळीं ८९ व्या श्लोकापर्यंत भूतकाळाचा प्रयोग केलेला आहे. त्यापैकीं शेवटचा श्लोकार्ध असा आहे:—

रामः सीतापनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८९ ॥

इथीनें
, त्या

एवढी हकीकत सांगून पुढें ९३ श्लोकाच्या अखेरपर्यंत नारद रामाच्या राज्याचें वर्णन करीत आहे. यांत काहीं वर्तमानकालीन व काहीं भविष्यकालीन प्रयोग आढळतात. नंतर भविष्यत्कालीन प्रयोगांचे खालील श्लोक आहेत:—

अश्वमेधशतैरिष्ट्वा यथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥

राजवंशान् शतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः ।

चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥९६॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥

रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ ९७ ॥

यावरून, नारदानें हें संक्षिप्त रामचरित्र, राम परत अयोध्येस येऊन अभिषिक्त झाल्यानंतर—पण त्यानें अश्वमेधादि यज्ञ करण्याच्या पूर्वी वाल्मीकीस सांगितलें हें कळून येईल. रामानें एवढा मोठा पराक्रम करून परत स्वजनांत व स्वराष्ट्रांत आल्यानंतरच (त्याच्या कालकादींचा सुखी लाभ लोकांस होत असतां) त्याविषयीं लोकांत जिज्ञासा व कुतूहल उत्पन्न व्हावीत हें साहजिक आहे. तेव्हां, नारदानें वाल्मीकीस रामायणाचें थरील बीज सांगितलें तेव्हां राम पुनः राज्याकड होऊन जिकडे तिकडे शांतता नांदत होती, असें कळून येईल. यावेळीं अजून रामानें सीतेचा त्याग वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ केला होता किंवा नाहीं, हें कळण्यास साधन नाहीं. तथापि, रामानें अजून अश्वमेधयज्ञास सुरवात केली नव्हती, येवढी मात्र गोष्ट खास ! याचें कारण ओघानें पुढें कळेलच !

वाल्मीकीनें हें संक्षिप्त रामचरित्र नारदाकडून ऐकिलें, त्यावेळीं

१ हे नारदाचे श्लोकच वाल्मीकीच्या सभविषय उत्तरकांडाचे बीजभूत होत. यांत १ राजवंश स्थापन करील असा उल्लेख आहे.

त्याच्या स्वप्नीं देखील, आपण त्याच विषयावर एक २४००० श्लोकांचें मोठें मनोहर काव्य रचूं—ही कल्पनाही आली नसेल ! पण विधिघटना कांहीं वेगळीच होती ! हें रामायणाचें बीज ऐकिल्यानंतर मंगानदीजवळच असलेल्या तमिसानदीच्या कांठीं वाल्मीकि आपल्या भरद्वाज नामक शिष्याबरोबर अकर्दम तीर्थांमध्ये स्नान करण्यास गेला. इतक्यांत तेथें जवळील झाडावर काममोहित झालेल्या क्रौंच मिथुनापैकीं एका क्रौंचास एका व्याधानें मारिलें, याकडे वाल्मीकीचें लक्ष गेलें; अशा स्थितींत व्याधानें त्या क्रौंच पक्ष्यास मारिलें हें पाहून वाल्मीकीची हृदयवृत्ति उचंबळली व त्याच्या मनीं त्या क्रौंच पक्ष्याबद्दल कारुण्य उत्पन्न झालें:—

तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ।

ऋषेर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १. २. १३ ॥

या करुणारसाच्या भरांत त्यानें त्या व्याधास असा शाप दिला कीं:—

माँ निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

शाप देतेवेळीं तो श्लोकरूप निघेल असें कोणासच वाटलें नव्हतें ! पण साहजिक वाल्मीकीच्या तोंडून वरील जो उद्गार निघाला तो श्लोकरूपच झाला. वाल्मीकीला देखील याचें आश्चर्य वाटलें; तो आपल्या शिष्यास ह्मणाला:—

१ खरोखर, पुढे ब्रह्मदेवानेंच वाल्मीकीस काव्यरचना करण्याचा आग्रह केलेला आहे.

२ ही सध्यांची गंगेस मिळणारी 'तान्सा' नदी होय !

३ हा श्लोक संस्कृत व्यावहारिक काव्यापैकीं व वाङ्मयापैकीं पहिला आहे. या याचें ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्व आहे. वाल्मीकि हा आद्यकवि असून भाव्य कवीचा पुनः हा आद्यश्लोक आहे.

पादबद्धोऽक्षरसमः तंत्रीलयसमन्वितः ।

शोकार्त्थं प्रवृत्तो मं श्लोको भवतु नान्यथा ॥१.२. १८॥

इतक्यांत ब्रह्मदेवानें येऊन वाल्मीकीस ह्मटलें कीः—

श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ।

मच्छंदादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ ३१ ॥

रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वं ऋषिसत्तम ॥ ३२ ॥

वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदात् श्रुतम् ॥

रहस्यं च प्रकाशं च यद् वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥

ब्रह्मदेवानें कवित्वाची स्फूर्ति वाल्मीकिऋषींत आहे असें पाहून, व रामचरित लिहिण्याला जो करुणरसाचा परिपाक असावा लागतो तोहि त्याच्यांत आहे असें ओळखून, नारदाकडून ऐकल्याप्रमाणें तूं रामचरित लिही, अशी त्यास सूचना केली; पण नारदानें सांगितलेल्या संक्षिप्त साधनानें रामाचें विस्तृत चरित्र बनणार कसें, ही चिंता वाल्मीकीच्या मनीं उत्पन्न झाली, लगेच ब्रह्मदेवानें त्यास सांगितलें कीं, ' त्याबद्दल तूं काहीं काळजी करूं नको; मीं तुला ही सर्व हकीकत कळण्याची व्यवस्था करून ठेविली आहे ' :—

यच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ।

न ते वागनुता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ ३६ ॥

आतां रामासंबंधीं विस्तृत हकीकत वाल्मीकीस कळण्याची विधीनें कोणती योजना केली असावी, हाच यापुढचा मुख्य प्रश्न आहे. पण याचाहि काव्यदृष्ट्या व ऐतिहासिकदृष्ट्या पुढें उलगडा होण्याजोगा आहे.

१ याविषयीं कालिदास म्हणतोः— “ निषादविद्धांडजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ रघु. १४-७० ॥ ”

वाल्मीकीच्या शिष्यांना आपल्या गुरूच्या तोंडून अशा चमत्कारिकरीतीने श्लोकाची प्रवृत्ति झालेली पाहून सानंद आश्चर्य वाटलें:—

मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ।

समाक्षरैः चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ॥

सोऽप्यनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥

ब्रह्मचानें वर लिहिल्याप्रमाणें वाल्मीकीस रामाचें चरित्र लिहिण्याबद्दल सूचना केल्यानंतर वाल्मीकीसहि आपण तसें करावें असें वाटें लागलें:—

तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भावितात्मनः ।

कृत्स्नं रामायणं काव्यं ईदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥

असा विचार करून त्यानें काव्य निर्माण केलें; त्याचें वर्णन असें आहे:—

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैः तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ।

समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः । ४२

वालकांडाच्या दुसऱ्या सर्गातील वरील दोन श्लोकांवरून रा० अभ्यंकर यांनीं असें बरोबर अनुमान काढिलें आहे कीं, वाल्मीकीनें मूळ जें रामायण रचिलें तें सर्व अनुष्टुभ् श्लोकांतच असावें. कित्येक सर्गांच्या शेवटीं हल्लीं जे विविध मोठाल्या वृत्तांचे श्लोक मिळतात, ते मूळच्या रामायणांत नसून सर्गबंध काव्याची व्याख्या पूर्ण करण्याकरितां ते नंतर कोणी तरी जोडिले असावेत. ही कल्पना खरी दिसते; कारण, हल्लींहि रामायणांत कित्येक असे सर्ग आढळतात कीं ज्यांच्या शेवटीं इतरवृत्तांचे श्लोक नसून, जे अथपासून इतिपर्यंत अनुष्टुभांतच रचिलेले आहेत; शिवाय अशा इतरवृत्तांच्या श्लोकांची पुनरुक्तिहि रा-

अभ्यंकरांनीं दाखविलेली आहे. मींही पण जातां जातां एथें एक उदाहरण दाखवितों. वरील ४२ व्या श्लोकांत काव्य केलें ह्मणून झटलें आहे; वरील ४१ व्या श्लोकांत वाल्मीकि अज्ञून विचार करीत आहे. पुढील सर्गाचा (३ न्या) पहिला श्लोक असा आहे:—

श्रुत्वा वस्तु संग्रं तद् धर्मार्थसहितं हितम् ।

व्यक्तं अन्वेपते भूयः यद् वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १.३.९

या व पुढील श्लोकांत वाल्मीकी अज्ञून साधनें जमविण्याच्या खटपटींत आहे. मध्येच ४२ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें वाल्मीकि इतक्यांत चरित्र कोठून करणार ? दुसऱ्या सर्गाच्या ४१ व्या श्लोकाचा संबंध, तिसऱ्या सर्गातील पहिल्या श्लोकाशीं जमतो, यावरूनहि ४२ वा दीर्घवृत्ताचा श्लोक एथें अनर्थक व जास्तीचा आहे इतकेंच नव्हें, तर कथानुसंधानास विरुद्धहि आहे, असेंच कळून येईल ! असो. तिसऱ्या सर्गातील वरील पहिला श्लोक रामायण काव्यरचनेच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्याचा सरळ मराठींत अर्थ असा आहे:—

“ तें धर्मार्थसहित व कल्याणकारक असें समग्र कथानक (वस्तु) (नारदाकडून वाल्मीकीनें) ऐकून, पुनः त्यानें त्या धीमान् (रामाच्या) पुरुषाच्या व्यक्त (चारलोकांस ठाऊक असण्या-जोगें किंवा असलेलें) अशा वृत्ताचा शोध करण्यास सुरवात केली.” यावरून रामचरित्राचीं इतर बरींच साधनें—जितकीं त्यास मिळणें शक्य होतीं तितकीं—वाल्मीकीनें मिळविलीं असें उघड होतें. पण हा श्लोक पुढील श्लोकांशीं ऐतिहासिकदृष्ट्या विसंगत असून काव्य-दृष्ट्या सुसंगत आहे:—

ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ।

* पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणौ अमलकं यथा ॥ ६ ॥

तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महामतिः ॥ ७ ॥

स यथाकथितं पूर्वं नारदेन महात्मना ।

रघुवंशस्य चरितं चकार भगवान् मुनिः ॥ ९ ॥

आंत टीकाकारांनीं वगैरे अर्थ घेतल्याप्रमाणें पाहतां, कवीला ध्यानांमध्ये, पूर्वीं घडून आलेलें सर्व काहीं प्रत्यक्ष दिसतें कीं काय, असें भासलें व तें सर्व मग त्यानें नारदाच्या कथानुसंधानानें रचिलें ! ही काव्यदृष्टि झाली ! पण ऐतिहासिकदृष्ट्या, वाल्मीकीनें (' योगमास्थितः ' ह्यणजे) खटपट करून, उद्योग करून, साधनें मिळवून, पूर्वीं झालेलें सर्व वृत्त डोक्यांत आणून पुढें चरित्र लिहिलें, असाच याचा अर्थ होईल ! पण सातव्या श्लोकांतील ' धर्मेण ' या पदाची वाट काय लावावयाची ? असा एक प्रश्न उरतोच ! तेव्हां हें वर्णन काव्यदृष्ट्या असून ऐतिहासिक दृष्ट्या वाल्मीकीनें साधनें मिळविलीं हेंच खरें, हें पहिल्या श्लोकावरून कळून येईल. असो.

वर जें रघुवंशाचें (रामाचें) चरित्र वाल्मीकीनें रचिलें असें सांगितलें आहे, त्यांत काय काय विषय आहेत हें तिसऱ्या सर्गाच्या

* सहाव्या श्लोकांतील पुरा शब्दावरून कोणी असें अनुमान काढतात कीं, वाल्मीकि हा रामानंतर बऱ्याच काळानें झाला; पण ही चूक आहे. कारण, वाल्मीकि ध्यान करीत बसला होता तेव्हां राम राज्याभिषिक्त होऊन कांहीं वर्षे झालीं होती. या काळीं रामाचा वनवास, सीताहरण व रावणवध या मागच्याच गोष्टी होत; या (पूर्वींच्या) गोष्टी वाल्मीकीनें आपल्या प्रातिभेच्या जोरावर प्रत्यक्ष घडत असल्याप्रमाणें पाहिल्या; तेव्हां वरील पुरा शब्दानें वाल्मीकि हा रामानंतरचा ठरत नाही हें उघड आहे.

श्लोक १० पासून ३९ अखेरपर्यंत सांगितलें आहे. त्यांत युद्धकांडाचा शेवटचा विषय असा सांगून,

रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ।

पुढील उत्तरकांडाचे विषय असे सांगितले आहेत:—

स्वराष्ट्रंजनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

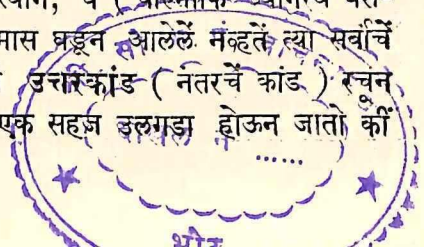
अनागतं च यत्किंचित् रामस्य वसुधातले ।

तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिः ॥ ३९ ॥

हे श्लोक केव्हां हटलेले आहेत, हें वाचकांनीं लक्षांत आणल्यास, या श्लोकांचा सरळ अर्थ ते जाणू शकतील. या श्लोकांनीं वाल्मीकीनें भविष्यत्कथांचें वर्णन आधींच आपल्या काव्यांत करून ठेविलें होतें, अशी पुष्कळ प्राचीन व अर्वाचीन लेखकांची समजूत होऊन बसली आहे. पण हा सर्व घोटाळा ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावामुळें उत्पन्न झालेला आहे, हें पुढें कळून येईल.

वरील सर्व वर्णन—किंवा ३८ व ३९ वे श्लोक, वाल्मीकीनें (किंवा त्याच्या एकाद्या शिष्यानें—बहुधा स्वतः वाल्मीकीनेच—) प्रथम सहा कांडें व नंतर उत्तरकांड हीं रचल्यानंतर लिहिलेले आहेत. वाल्मीकि ध्यानस्थ बसला होता तेव्हां अझून राम राज्यावर होता; राम निजधामास गेल्यानंतरच अर्थात् उत्तरकांड वाल्मीकीनें संपाविलें असावें. या दृष्टीनें जर वरील श्लोकांचें निरीक्षण केलें तर त्याचा सरळ अर्थ असा आहे कीं:—

“ राष्ट्रार्थे रंजन, सीतेचा त्याग, व (वाल्मीकि ध्यानस्थ बसलेल्या वेळीं) अझून जें जें रामास प्रकट झालेलें नव्हतें त्या सर्वांचें वर्णन मिळून, नंतर वाल्मीकीनें उत्तरकांड (नंतरचे कांड) रचून त्यांत केलें. ” यावरून दुसरा एक सहज उलगडा होऊन जातो कीं

क्रौंचवध होऊन वाल्मीकि ध्यानस्थ होऊन परत येतेवेळीं रामानें सीतेचा त्याग केलेला होता. हीच विधीनें रामाच्या चरित्रांतिल विस्तृत हकीकत वाल्मीकीस कळण्याची व्यवस्था करून ठेविली होती. वाल्मीकीच्या मनांत रामचरित्र कसें लिहावें—तें लिहिण्याला आपल्याजवळ काय साधनें आहेत—अशी चिंता उत्पन्न होऊन तो आश्रमाकडे परत निघावयाला—व सीतेची तथा स्थितींत त्यास अकस्मात् भेट व्हावयाला (कारण, लक्ष्मणानें तिला वाल्मीकि ध्यानस्थ होण्याच्या पूर्वीच वनांत सोडून दिली होती असें दिसते) एकच गांठ पडली ! ही गोष्ट कालिदासानें नेहमींच्या कवीच्या प्रतिभेनें उत्तम रीतीनें ओळखिली आहे; कारण तो ह्मणतो कीं:—

तां अभ्यगच्छद् रुदितानुसारी । कविः कुशेध्माहरणाय यातः ॥
निषादविद्धांडजदर्शनेत्थः । श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥

यावर टीका करतेवेळीं मल्लिनाथाचे खालील उद्गार वरील विषयास धरूनच आहेत; तो म्हणतो कीं:—

“ कुशेध्माहरणाय यातः कविः वाल्मीकिः रुदितानुसारी सन् तां सीतां अभ्यगच्छत् अभिगमनं च दयालुतया इति आह—निषादेति
..... तिरश्चामपि दुःखं न सेहे किमुत अन्येषां
इति भावः । ”

कालिदासाचा व टीकाकाराचा भाव असा कीं ज्याला पक्ष्याला मारिल्याबद्दल देखिल करुणा उत्पन्न होऊन, ज्यानें व्याधास भयंकर शाप (पूर्वीं नुकतांच) दिला होता, त्याला मनुष्य रडत असलेलें ऐकून कसें पुढें पाऊल टाकवेल ? ह्मणून त्यानें रडण्याच्या स्वराकडेच आपली पाउले वळवून सीतेला गांठले !

याप्रमाणें वाल्मीकीस रामचरित्राच्या साधनांचा एक जीवंतु कोशच प्राप्त झाला! मग काय विचारातां? तेव्हां सीता पांचमहिऱ्यांची गरोदर होती. पुढें ती यथाकालीं प्रसूत झाली. प्रसूत झाल्यानंतर किंवा गरोदर-पर्णीच सीतेनें आपली सर्व हकीकत वाल्मीकीस सविस्तरपणें सांगितली असेल. (परिशिष्ट ४ थें पहा) त्याच्या योगानें वाल्मीकीनें प्रथम रामचरित्र रचिलें. हें रामचरित्र सीताप्रसूतीच्या काळीं कांहीं तयार झालें नव्हतें. कारण, शत्रुघ्न लवणवधासाठीं अयोध्येहून निघाला असतां वाटेंत वाल्मीकीऋषीच्या आश्रमांत उतरलेला होता; तो ज्या रात्रीस तेथें राहिला होता त्याच रात्रीस सीता प्रसूत होऊन तीस दोन पुत्र झाले:-

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालां समाविशत् ।

तामेव रात्रिं सीताऽपि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ ७.६६.१ ॥

यावेळीं जर वाल्मीकीचें रामचरित्र तयार झालें असतें (४-५ महिऱ्यांत तें तयार होणें शक्यच नव्हतें) तर त्यानें तें शत्रुघ्नास दाखविलें असतें; पण इतक्यांत तें तयार झालेलें नव्हतें. अजून साधनांचीं जुळवाजुळव व रचना हीं चाललीं होतीं. शत्रुघ्न लवणाला मारून, मथुरानगरी स्थापून, तींत दारौवर्षे राहून नंतर जेव्हां पुनः अयोध्येस परत जाण्याकरितां निघाला, तेव्हां मुलेंहि अर्थात् १२ वर्षांचीं झालीं होतीं; व उपनयनानंतर वाल्मीकीनें त्यांस आपलें रामचरित्र पाठ म्हणण्यास शिकवून ठेविलें होतें. वाल्मीकीनें लवण-राक्षसास मारिल्याबद्दल शत्रुघ्नाचें अभिनंदन नरून त्याचें जेवण वगैरे

(१) ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ।

अश्रोध्यां चक्रमे गंतुं अल्पभृत्यबलानुगः ॥ ७.७.१०१ ॥

द्वादशैतानि वर्षाणि त्वां विना रघुनंदन ।

नोत्सयेयं अहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ७.७२.११ ॥

झाल्यानंतर त्यास आपण रचिलेले रामचरित्र मुलांकडून झणवून दाखवून, त्याचे मनोरंजन केले:—

स भुक्तवान्नश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ।

शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले तथाकृतम् ॥ १४ ॥

तंत्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम् ।

संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् ॥ १५ ॥

शुश्राव रामचरितं तस्मिन् काले पुराकृतम् ।

तान्यक्षराणि यथावृत्तानि पूर्वशः ॥ १६ ॥

उत्तरकांड, अ ७१ वा.

यावरून कुशलवांच्या जन्मानंतर वारावर्षांच्या आंत वाल्मीकीचे रामचरित तयार झाले होते, हे उघड होते. हे रामचरित पुढे कसे व कोठे प्रसिद्ध करण्यांत आले, हे आपण आतां पुढे पाहू:—

उत्तरकांडाच्या ९३ व्या अध्यायांत अयोध्येत राम अश्वमेध यज्ञ करित असतां वाल्मीकि आपले दोन्ही शिष्य कुश व लव यांस घेऊन आला होता, असे म्हटले आहे. त्याने कुशलवास रामायण गात जाण्यास (शहरभर) आज्ञा केली, कोणी ' तुम्ही कोण ' असे विचारल्यास ' आपण वाल्मीकिऋषीचे शिष्य आहो ' असे सांगण्यास त्यांस सांगून ठेविले; व रोज २० सर्ग झणत जाण्यास सांगितले.

स शिष्यौ अब्रवीत् हृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ ।

कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतां परया मुदा ॥ ४ ॥

दिवसे विंशतिः सर्गाः गेया मधुरया गिरा ।

प्रमाणैर्वहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टं मया पुरा ॥ १० ॥

उत्तरकांड, अ. ९३

याप्रमाणें कुश व लव हे आपलें गीत गात चालले असतां सर्व-
लोक अयोध्येस त्यांची, व ते क्षणत होते त्या रामचरिताची स्तुति
करूं लागले.

अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ १७ ॥

चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १८ ॥

(बालकांड, अ. ४ था.)

ऋषींनीं या मुलांस पुष्कळ प्रकारचीं वक्षिसें दिलीं. असें होतां
होतां ही वर्दी राजापर्यंत गेली; मग रामानें त्यास आपल्या यज्ञांत
(सर्व ऋषि व राजे वगैरे जमले होते त्याठिकाणीं) पाहिल्यापासून
म्हणण्यास सांगितलें.

प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्त्र गायकौ ॥ २८ ॥

रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ।

स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ २९ ॥

पूजयामास पूजाहौ रामः शत्रुनिवर्हणः ।

बाल. सर्ग ४ था

याप्रमामाणें रामानें सन्मान करून नेऊन त्यांजकडून रामचरित्र
ऐकण्यास सुरवात केली; सुरवातीला मंडळी गलबला वगैरे करीत
होती तो पुढें बंद झाला. अशावेळीं मुलांनीं रामचरित्र म्हणण्यास
सुरवात केली:—

एवं प्रभावमाणेषु पौरजानपदेषु च ।

प्रवृत्तं आदितः पूर्वं सर्गं नारददर्शितम् ॥ १५ ॥

ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥

उत्तरकांड. अ. ९४.

याप्रमाणें पहिल्या दिवसाचा क्रम संपला; पहिल्या नारददर्शित सर्गापासून २० सर्ग संपले. तेव्हां राम संतुष्ट होऊन प्रत्येकास १८००० सोन्याचीं नाणीं देऊं लागला; पण तीं त्यांनीं घेतलीं नाहींत. नंतर रामानें त्यांस प्रश्न केला कीं:—

किं प्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ।

कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुंगवः ॥

मुलांनीं उत्तर दिलें कीं:—

वाल्मीकिर्भगवान् कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविदम् ।

येनेदं चरितं तुभ्यं अशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २४ ॥

संनिबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ।

उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २५ ॥

आदिप्रभृति वै राजन् पंचसर्गशतानि च ।

कांडानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना ॥ २६ ॥

याप्रमाणें पहिल्या दिवशीं रामानें त्या ग्रंथाविषयीं माहिती ऐकून घेतली. पुढें राम पुष्कळ दिवसपर्यंत हें काव्य ऐकत होता असें झटलें आहे:—

रामो बहून्यहान्येव तद्वीतं परमं शुभम् ॥

शुश्राव; ॥ ७. ९५. १ ॥

अर्थात् त्यानें हें काव्य—त्यांत जर ५०० सर्ग असले तर २५ दिवसपर्यंत ऐकिलें असलें पाहिजे, हें उघड होतें.

या काव्यानेंच रामास कुश व लव हीं आपलीं मुलें ओहेत हें कळून आलें. असो. या प्रकारें वाल्मीकिऋषीनें रचिलेलें रामचरित्र त्यांनीं रामाच्या अश्वमेधयज्ञांत प्रसिद्ध केलें.

[पुढील दिवशीं, रामानें वाल्मीकीकडून सीता शुद्ध आहे असें ऐकून तिजला आणविलें, व तिनें शपथ केल्याबरोबर भूमातेनें तिला विवर देऊन गडप केलें ! नंतर रामानें कांहीं फार दिवस राज्य केलें नाहीं. असो.] सीतेविषयीं राम शोक करित असतां, ब्रह्मदेव त्यास ह्मणतो कीं:—

एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ।

सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः ॥ १६ ॥

जन्मप्रभृति ते वीर ! सुखदुःखोपसेवनम् ।

भविष्यदुत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥

आदिकाव्यमिमं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १८ ॥

शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ।

उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशाः ॥ २० ॥

सच्छु णुष्व महातेज ऋषिभिः सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥

उत्तरकांड. अ. ९८ वा.

याप्रमाणें ब्रह्मचानें सांगितल्यानंतर रामानें पुढील होणारा भाग ऐकिला:—

ततः समुपविष्टेषु महर्षिषु महात्मसु ।

भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ ७.९९.२ ॥

यावरील ६ श्लोकांत मात्र वाल्मीकीनें रामाच्या अश्वमेधापुढची हकीकत देखील आधींच लिहून ठेविली होती, अशी समजूत आढळते.

१ या श्लोकांत ' काव्यानामुत्तमं ' ' आदिकाव्य ' वगैरे शब्द ज्या अर्थी आलेले आहेत, त्या अर्थी ते इतर काव्ये निर्माण झाल्यानंतरचे अत एव आर्ष नसावेत असें वाटते. वाल्मीकीचें जेव्हां एकच काव्य होतें, तेव्हां त्यास आदिकाव्य ह्मणण्याचें कारण तरी काय ? हेंच कळणें कठिण आहे.

अश्वमेधापूर्वी संपूर्ण केलेल्या ग्रंथांत वाल्मीकीने अश्वमेधा-
नंतरची हकीकत कशी आधीच देऊन ठेविली ? ही एक ऐति-
हासिक अडचण आहे. पण हे श्लोक रामायणाच्या सवःस्वरूप
कर्त्याने एथे घातले असावेत, असे मला वाटते. कारण उत्तरकांडांत
वाल्मीकीने कोठेहि भविष्यत्कालीन प्रयोग केलेला नाही; इतकेच
नव्हे, तर अश्वमेधयज्ञांत जानकी गडप झाल्यानंतर, राम फार दिवस
कांहीं राज्यावर नव्हता; तेव्हां राम निजधामास गेल्यानंतरच
उत्तरकांड वाल्मीकीने रचिले असावे; म्हणजे ऐतिहासिकदृष्ट्या
पाहतां, रामाच्या अश्वमेधांत हें उत्तरकांड कुशलवांनीं ह्मणणे
अशक्य आहे; कारण हें नंतर वनलेले असले पाहिजे हें उघड
आहे. दुसऱ्या एका गोष्टीच्या आधारानेहि हीच गोष्ट उघड होते.
युद्धकांडाच्या अखेरीस,

“ इतिश्रीगोमतीतीर.....श्रीरामात्मजयोः आदिकवेः शिष्ययोः
कुशलवयोरारुख्याने श्रीमद्रामायणीये आदिकाष्ये श्रीमद्रामायणे चतुर्विं-
शत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकांडे पंचविंशोऽह्नि वर्तमानक-
थाप्रसंगः समाप्तः ॥ ”

या प्रकारचा उल्लेख आहे; म्हणजे युद्धकांड संपविण्यास कुश-
लवांस २५ दिवस लागले; म्हणजे युद्धकांड अखेरपर्यंत कुश-
लवांनीं म्हटलेल्या रामचरितांत $२५ \times २० = ५००$ सर्ग होते.
म्हणजे कुशलवांनीं रामाश्वमेधांत गाऊन दाखविले तें रामचरित्र
(९०० सर्गांचें) युद्धकांडास संपलें ! मग त्यावेळीं २४०००
श्लोक होते कीं नाही, हें आज कळण्यास कांहीं साधन नाही. म्हणजे
युद्धकांडानंतरचें उत्तरकांड कुशलवांनीं रामाश्वमेधांत गाऊन
दाखविले नाही. याविषयीं, रामटीकाकारानें बालकांडाच्या चौथ्या
सर्गातील श्लोकावर टीका करितेवेळीं असे म्हटले आहे कीं:—

“ तत्र पंचशतरूपसर्गसंख्या षट्कांडानामेव; लोकसंख्या तु सोत्तराणामित्याहुः । ” हैं वरोवर दिसते. हैं महेश्वरतीर्थ नामक टीकाकाराचें मत होतें.

वाल्मीकीनें मूळचें रामचरित राम राज्यावर बसल्यानंतरच लिहिलें, याला आणखी एक श्लोक प्रमाण आहेः—

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ।

चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदं अर्थवत् ॥ १-४-१ ॥

कदाचित् यास त्यानीं प्रथम ‘ पौलस्त्यवध ’ असें नांव ठेविल्लें असावेंः—

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ।

पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ १-४-७ ॥

पण नंतर उत्तरकांड जेव्हां त्यानें रचिलें तेव्हां रामायण हें नांव ग्रंथास देण्याचें त्यास सुचलें असावेंः—

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ।

रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥

उत्तरकांड, सर्ग १११ वा.

वरील सर्व विवेचनावरून ज्या गोष्टी सिद्ध झालेल्या आहेत त्या क्रमानें खालीं देतोः—

(१) वाल्मीकि व नारद यांचा संवाद झाला तेव्हां राम रावणास मारून येऊन अयोध्येस राज्य करित होता; पण त्यानें अज्ञून अश्वमेधयज्ञास सुरवात केली नव्हती.

(२) नारदाकडून संक्षिप्त रामचरित्र ऐकल्यानंतर वाल्मीकि तमसानदीतील अकर्म तीर्थांत स्नानास गेला; इतक्यांत तेथें व्याधानें क्राँचवध केला. त्यास वाल्मीकीनें जो शाप दिला तो श्लोकरूपच

निघाला; यामुळे ब्रह्मचास हा चांगला काव्य करील असे वाटून त्याने वाल्मीकीस श्लोकबद्ध रामचरित्र तयार करावयास सांगितले. पण विस्तृत साधने कशी मिळतील या विचचनेत वाल्मीकिऋषि पडून तो खानाहून आश्रमाकडे परत येऊ लागला.

(३) इतक्यांत रामाज्ञेने लक्ष्मणाने वनांत सोडून दिलेली सीता रडत होती, तिकडे वाल्मीकि गेला. त्याने आपली ओळख तिला सांगितली; व ती रामाची स्त्री आहे हे जाणून घेतले. सीता वाल्मीकीच्या आश्रमांत राहण्यास गेली.

(४) पुढे तीस पांच महिन्यांनी दोन जुळीं मुले झालीं; त्यांचीं नांवे वाल्मीकीने कुश व लव अशीं ठेविलीं. हीं मुले वारावर्षाचीं झाल्यानंतर वाल्मीकीने त्यांचे उपनयन करून, त्यांस आपण सीतेच्या प्रसूतीनंतर या वारा वर्षांच्या अवकाशांत केलेले रामचरित्र पाठ ह्मणावयास शिकविले.

(५) या रामचरित्रास प्रथम त्याने पौलस्त्यवध असे नांव ठेविले असावे; यांत ५०० सर्ग बहुधा असावेत. नांवावरूनच राम रावणास मारून परत राज्यारूढ होईपर्यंतची हकीकत त्यांत असावी; ह्मणजे हे रामचरित्र सध्यांच्या सहाकांडांचेच असावे.

(६) हे रामचरित्र त्याने अयोध्येत अश्वमेधयज्ञ चालला असता कुशलवांकडून प्रसिद्ध करविले; पुढे लवकरच राम निजधामास गेला. रामास या रामचरित्रामुळेच कुश व लव हीं आपलीं मुले आहेत असे कळले.

(७) राम निजधामास गेल्यानंतर वाल्मीकीने रामाच्या पुढील हकीकतीचे उत्तरकांड नांवाचे सातवे कांड रचून, त्या एकंदर ग्रंथास मिळून रामायण हे नांव बहुधा दिले. कुश व लव अश्वमे-

भेधांत रामासमोर जें रामचरित्र म्हणाले, त्यांत उत्तरकांड असणें शक्य नाहीं.

याप्रमाणें, रामाच्या समकालीन अशा वाल्मीकीनें प्रथम षट्कांडात्मक व नंतर सप्तकांडात्मक रामायण रचिलें. असो.

-----:०:-----

अलीकडे प्रो. शिवराम महादेव परांजपे यांनीं रामायणाविषयीं कांहीं विचार ह्मणून एक निबंध छापलेला आहे. या निबंधांत त्यांनीं—वाल्मीकीनें पूर्वींचें षट्कांडात्मक रामायण लिहिल्यानंतर तेथें ग्रंथसमाप्ति करून मग कांहीं कालानें उत्तरकांड रचिलें असा मुद्दा प्रतिपादन केलेला आहे. या मुद्दांत थोडासा फरक केल्यास तो कोणासहि मान्य होण्यासारखा आहे; परंतु हा मुद्दा त्यांनीं ज्यां आठरा प्रमाणांवर उभारला आहे त्यांपैकीं बहुतेक प्रमाणे कशीं अग्राह्य आहेत, हें रा.रघुनाथ कृष्ण पाटणकर यांनीं प्रो. परांजपे व वाल्मीकिरामायण या मथाळ्याचे दोन लेख केसरींत लिहून सिद्ध करून दाखविलें आहे. (ता. २४ सेप्टेंबर व १ ऑक्टोबर १९१२ चे अंक पहा.) रा. पाटणकर यांचें विवेचन मार्मिक असून त्यांची विचारसरणी बरोबर आहे. विवेचनाच्या ओघांत त्यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, “नारद व वाल्मीकि यांमधील या संवादाचा (१-१) काळच असा होता कीं त्यावेळीं उत्तरकांडांतील कथा घडून आली नव्हती. ‘सांप्रत सर्व लोकांत गुणवान् कोण आहे’ या वाल्मीकीच्या प्रश्नाला उत्तर ह्मणून नारदांनीं रामचरित्र सांगितलें. यावेळीं रामाचें राज्य चालूं असून सीता वाल्मीकीच्याच आश्रमांत आपल्या दोन मुलांसह होती, ह्म. उत्तरकांडांतील सीतात्याग ही एकच गोष्ट

१ रामायणरचनेविषया इतर ग्रंथांत काय हकाकत झिळते याविषयीं परिशिष्ट पहा.

त्यावेळीं घडली होती. यावरून राज्याभिषेकापर्यंतचेच रामचरित्र नारदांच्या तोंडीं घातलें आहे तें योग्य आहे असें कोणासहि दिसून येईल. (नारदाची) वरील अनुक्रमणिका व (बालकांडाच्या ति-सऱ्या सर्गातील) दुसरी अनुक्रमणिका यांची समाप्ति राज्याभिषेकापर्यंत कां झाली याचें कारण एकच असून तें वर दिलें आहे. या दुसऱ्या अनुक्रमणिकेंत मात्र ' वैदेह्याश्च विसर्जनम् ' असा उत्तरकांडांतलें एका कथेचा उल्लेख आला आहे, परंतु प्रो. परांजपे यांनीं तो संशया-स्पद ठरविला आहे. पूर्वीची अनुक्रमणिका नारदांनीं सांगित-लेल्या कथेची होती व दुसरी अनुक्रमणिका वाल्मीकींची आहे. यामुळें नारदांनीं सांगितलेल्या कथेपुढील वाल्मीकींना माहीत असलेली सीतात्यागाची कथा मात्र त्यांत दर्शित केली आहे; या पुढील कथा त्यावेळीं व्हावयाच्या असल्यामुळें त्या दुसऱ्या अनुक्रमणिकेंत अनुक्रांत नाहीत. प्रो. परांजपे यांच्या लक्षांत ही गोष्ट न आल्यामुळें त्यांनीं दुसऱ्या अनुक्रमणिकेंतील सीतात्यागाविषयींच्या उल्लेखांवर उगाच हल्ला केला आहे." रा. पाटणकर यांनीं—प्रो. परांजपे यांच्या सर्वाहि प्रमाणांची तपासणी करून पाहिल्यानंतर शेवटीं असा समारोप केलेला आहे:—

“ याप्रमाणें प्रो० परांजपे यांच्या अठराहि प्रमाणांनीं त्यांचा मुद्दा सिद्ध होत नाही, ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे. आतां वादाचा मुद्दा दुसऱ्या कोणत्या रीतीनें सिद्ध होतो हें पाहूं. प्रो० परांजपे यांच्या शब्दांत थोडा फेरफार केल्यावर त्यांचा सिद्धांत मला मान्य आहे हें मीं प्रारंभीच लिहिलें आहे. रामायणाच्या बाबतींत विचार करावयाचा म्हटला ह्मणजे लोकांत रामचरित्राविषयीं असलेल्या समजुती मनांतून साफ काढून टाकणें जरूर आहे. वाल्मीकिरामायण हा एक आपणांस पूर्वीं माहीत नसलेला अपूर्व ग्रंथ आपण वाचीत आहों अशा बुद्धीनें

झाली व या गैरसमजामुळे बराच घोंटाळा झाला. वास्तविक, रामायणाची समाप्ति उत्तरकांडाच्या शेवटीच केलेली आहे. आतां, युद्धकांड संपविल्यावर बऱ्याच कालानें उत्तरकांड लिहिलें ही गोष्ट खरी आहे. तथापि, युद्धकांडाच्या शेवटीं रामायणाची समाप्ति करण्याचा कवीचा हेतु होता, असें मात्र दिसत नाहीं. हें कसें तें पुढील कथेवरून दिसेल. रामायण लिहिलें त्या वेळीं रामाचे पुत्र वाल्मीकींच्या आश्रमांत मोठे झाले होते हें वर लिहिलेंच आहे. या पुत्रांना व त्यांच्या पुण्यशील मातेला राजाकडे नेऊन पोंचविण्याचें कार्य महर्षींना करावयाचें होतें. शिवाय, हें कार्य लोकांतील गैरसमज दूर करून करावयाचें होतें. लोकांतील गैरसमज दांडगे उपाय योजून कधींहि जात नाहीत आणि तसे उपाय योजावयाचे नव्हते ह्मणूनच रामानें सीतेचा त्याग केला होता. हा गैरसमज दूर करण्यास एकच उपाय होता व तोच महर्षींनीं योजिला. हा उपाय ह्मटला ह्मणजे रामाच्या पवित्र चरित्राचा प्रसार करून सीतेचें पावित्र्य लोकांस पटविणें हा होय; परंतु, याहि उपायाला एकच अडचण होती. रामाचे पुत्र हे कांहीं सामान्य नव्हते. त्यांना आपल्या आईचा पित्यानें निष्कारण त्याग केला ही गोष्ट कळली तर ते स्वस्थ कसे बसणार ? ते कांहीं तरी खटपट केल्यावांचून स्वस्थ राहिले नसते. बाकी, लोकांत जी कथा प्रचलित आहे तींत तर ही खटपट होऊन पितापुत्रांचें युद्धहि झालें आहे ! परंतु महर्षींना ही कल्पना नको होती. यासाठीं त्यांनीं ही गोष्ट न कळेल अशा रीतीनें वागविलें व हा संबंध न कळेल इतकेंच रामायण त्यांना पढविलें. शत्रुघ्न मथुरेहून रामाला भेटावयास आला त्यावेळीं तो वाटेंत वाल्मीकींच्याच आश्रमांत उतरला होता. त्यावेळीं तो व त्याचे सर्व सैनिक यांपुढें वाल्मीकींनीं राजपुत्रांकडून रामायण गाऊन दाखविलें. हें गायन ऐकून सर्व सैनिकांना आनंद झाला. परंतु

रामायण गाणारे गवई आपले भावी अधिपति आहेत ही जाणीव त्या मंडळीला नव्हती व ही पाहुणे मंडळी आपले सेवक आहेत असे त्या राजपुत्रांनाहि वाटत नव्हते. ही महत्त्वाची गोष्ट रामायण वाचतांना सहज दिसून येते. (उत्तरकांड सर्ग ७१ पहा) यापुढील रामायणाच्या गायनाचा प्रसंग रामाच्या दरवारांतील होय. या प्रसंगां तर ही गोष्ट स्पष्टच पुढे आली आहे. या वेळीं रामानें अश्वमेध आरंभिला होता व त्याकरितां आपल्या शिष्यांसह महर्षि तिकडे गेले होते. रामायणाचा प्रसार करून राजपुत्रांना व त्यांच्या मातेला उघड माथ्यानें राजाच्या ताब्यांत देण्यास हा प्रसंग चांगला होता. अश्वमेधासाठीं देशांतील मोठमोठे लोक एकत्र झाले होते. त्या सर्वांना रामचरित्र कळण्यासाठीं ज्या ठिकाणीं यज्ञ चालला होता त्या ठिकाणीं रामायण गाण्याची वाल्मीकींनीं राजपुत्रांना आज्ञा केली. या वेळेचे महर्षींच्या तोंडचे श्लोक पुढे दिले आहेत:—

रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म च कुर्वते ।

ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७१३ ॥ ६ ॥

यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ ।

वाल्मीकेरथ शिष्यौ द्वौ व्रूतमेवं नराधिपम् ॥ १२ ॥

आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् ।

पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १४ ॥

वाल्मीकीच्या या आज्ञेवरून राजपुत्रांना त्यांनीं कसे वागविलें होतें व आपण वाल्मीकींचे शिष्य आहों यापलीकडे त्यांना वास्तविक माहिती किती दिली होती हें स्पष्ट होतें. शेवटच्या श्लोकांत तर राजाची कोणत्याहि रीतीनें अवज्ञा करूं नका, असे सांगतांना महर्षि सांगतात कीं, “ मुलांनो, राजा हा धर्मतः सर्व लोकांचा पिता

आहे यासाठी त्याची अवज्ञा करूं नका. ” याचा अर्थ असा कीं, राजा हा सामान्य मनुष्यासारखा वाटला तरी तो धर्मतः सर्वांचा अर्थात् तुमचाहि-पिता आहे. वस्तुतः रामचंद्राचे ते पुत्र असतां एवढा द्राविडीप्राणायाम करून त्यांना हें नातें पटविण्याचें काय प्रयोजन होतें ? यावरून त्या राजपुत्रांना त्यांचें रामाशीं असलेलें नातें कळणार नाहीं, इतकाच रामायणांतील भाग अर्थात् युद्धकांडापर्यंतचा भाग—महर्षींनीं शिकविला होता व तोच अश्वमेधाचे वेळीं त्यांनीं गाऊन दाखविला ही गोष्ट सिद्ध होते. उत्तरकांडांतील सीतात्यागापर्यंतची कथा या वेळीं लिहिली जाण्यास हरकत नव्हती, परंतु ती लिहिली असती तर वरील संबंध राजपुत्रांना कळला असता. शिवाय, सीतेचें पावित्र्य लोकांस पटविणें हा जो महर्षींचा उद्देश तो सिद्धीस जाण्यास हें वर्णन लोकांपुढें येणें इष्टच नव्हतें व त्याप्रमाणें तें आलेलें दिसत नाहीं. कारण, रामायणाचें गायन सुरू झाल्यावर जो आनंद लोकांना झाला तो तें पूर्ण झाल्यावरहि कायम होता. हा आनंद सीतात्यागाची कथा ऐकून कायम राहिला नसता. अर्थात् रामाच्या दरबारांत झालेले गायन राज्याभिषेकापर्यंतच असलें पाहिजे. कदाचित् “ तो रामचंद्र सांप्रत गादीवर असून त्यानें प्रजानुरंजनाकरितां आपल्या पत्नीचाहि त्याग केला आहे ” एवढी साधी गोष्ट महर्षींनीं राजपुत्रांना सांगितली असेल. उत्तरकांडांतील कथा रामाच्या महाप्रस्थानानंतर लिहून महर्षींनीं रामायण समाप्त केलें असावें. पुढील कथा उत्तरकांडांत गोंवण्याचा महर्षींचा उद्देश रामायणाच्या प्रारंभीच दिला आहे. युद्धकांडाच्या शेवटीं रामायण समाप्त करून उत्तरकांड नंतर लिहिलें; प्रारंभीं तें लिहिण्याचा उद्देश नव्हता, असें प्रो. परांजपे ह्मणतात तसें नाहीं. बालकांडाच्या तिसऱ्या सर्गांत रामायणांतील ठळक कथांची यादी दिली आहे त्याच्या शेवटीं—

अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ।

तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ४० ॥

असा श्लोक आहे. यावरून त्यानंतर व्हावयाचें असलेलें रामचरित्र त्यांनीं उत्तरकाव्यांत ह्मणजे उत्तरकांडांत ग्रथित केल्याचें लिहिलें आहे; तरी, तो महर्षींचा उद्देश आहे. कारण पुढें होणाऱ्या गोष्टी त्यांना कळल्याच नव्हत्या, मग त्या ग्रथित कशा करणार? ब्रह्मदेवांचा वरहि रामाचें झालेलें चरित्र कळेल एवढाच होता. पुढील चरित्राचा संबंध सीतात्यागशीं विशेष असल्यामुळें सीतात्यागही त्यावरोवर उत्तरकांडांत येणें युक्तच आहे. युद्धकांड आणि उत्तरकांड यांमध्ये इतर कांडापेक्षां अधिक कालांतर गेलें होतें, ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. ”

* * *

केसरी (१-१०-१९१२).

हें रा. पाटणकर यांचें विवेचन वर आमचे विचारसरणींत येऊन गेलेलेंच आहे. वाचकांच्या मनांत केवळ आमच्या विचारांचें दृढीकरण होण्यासाठींच हा उतारा मुद्दाम आम्हीं येथें उतरून घेतला आहे

—:०:—

वाल्मीकि व योगवासिष्ठ.

१२२९

६७५

वाल्मीकिऋषीनें सप्तकांडात्मक रामायणाशिवाय आणखी एक ग्रंथ लिहिला आहे, अशी पूर्वपरंपरा आहे. ही परंपरा कितपत खरी आहे, हें आपण योगवासिष्ठाच्या प्रारंभीच्या भागावरून पाहूं.

योगवासिष्ठ असें या ग्रंथास नांव पडण्याचें कारण हेंच कीं, यांत

मोहपटलानें युक्त झालेल्या रामास वसिष्ठानें आत्मयोग सांगितला आहे. योगवासिष्ठ हा ग्रंथ अध्यात्मशास्त्रावर अप्रतिम आहे; यांत रामाच्या आध्यामिक उन्नतीचा व उत्क्रांतीचा इतिहास आहे. प्रत्येक प्रकरणांतील सर्गाच्या शेवटीं “ इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां प्रकरणे....सर्गः” असा उल्लेख असतो. यावरून हा ग्रंथ ३२०००चा असून, यास मोक्षोपाय ऊर्फ वासिष्ठरामायण असेंहि ह्मणत असत असें कळून येईल. येथें या ग्रंथास ‘वाल्मीकीय’ असेंच ह्मटलें आहे; पण, प्रत्यक्ष ग्रंथांतच याच्या कर्तृत्वाविषयीं काय माहिती मिळते, ती आपण पाहूं.

ग्रंथांत कथाप्रारंभ असा केला आहे:—सुतीक्ष्ण नामक कोणी एक संशयानें ग्रस्त झालेला ब्राह्मण अगस्ति ऋषीच्या आश्रमास जाऊन त्यास मोक्षाविषयीं कांहीं प्रश्न करितो; तेव्हां त्याविषयीं उत्तर देतेवेळीं अगस्तिऋषि अग्निवेश्याचा पुत्र कारुण्य याची कथा सांगतो. कारुण्य नांवाच्या आपल्या अकर्मरत पुत्राची सगजूत घालतेवेळीं अग्निवेश्य त्यास सुरुचि व देवदूत यांची गोष्ट सांगतो. हा देवदूत सुरुचीस अरिष्टनेमी राजा राज्य सोडून मोक्ष मार्गास लागलेली हकीकत सांगतो. इंद्रानें त्या देवदूतास अरिष्टनेमी राजास वाल्मीकिऋषीकडे मोक्षाचा बोध करण्यासाठीं घेऊन जाण्यास सांगितलें आहे. ! नंतर

१ दूत गच्छ पुनस्तत्र तं राजानं नयाश्रमम् ॥ ४४ ॥

वाल्मीकेर्ज्ञातितत्वस्य स्ववाचार्थं विरागिणम् ॥

संदेशं मम वाल्मीकेर्महर्षेस्त्वं निवेदय ॥ ४५ ॥

महर्षे त्वं विनीताय राज्ञेऽरमै वीतरागिणे ॥

न स्वर्गमिच्छते तत्त्वं प्रबोधय महामुने ॥ ४६ ॥

योगवासिष्ठ, प्रकरण १ लें, सर्ग १ ला.

अरिष्टनेमी राजाने मोक्षाविषयीं वाल्मीकीस प्रश्न केला असतां, वाल्मीकीने आपल्या या नवीन ग्रंथाचा याप्रमाणे उल्लेख केलेला आहे:—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि रामायणमखंडितम् ।

श्रुत्वाऽवधार्य यत्नेन जीवन्मुक्तो भविष्यासि ॥ ५२ ॥

वसिष्ठरामसंवादं मोक्षोपायकथां शुभाम् ।

शांतस्वभावो राजेंद्र वदामि श्रूयतां बुध ॥ ५३ ॥

यावरून या ग्रंथास स्वतः वाल्मीकि ऋषि रामायण (वसिष्ठराम-संवादरूप) ऊर्फ मोक्षोपाय कथा ह्णतो, हें कळून येईल. पहिल्या प्रकरणाच्या दुसऱ्या सर्गांत पुनः वाल्मीकि ऋषि या ग्रंथाविषयीं कांहीं उद्गार काढितो; त्यावरून ह्यास मोक्षोपायकथा असें ह्णण्याचें कारण कळून येईल. ते उद्गार असे:

कथोपायान् विचार्यादौ; मोक्षोपायान् इमान् अथ ।

यो विचारयति प्राज्ञो, न स भूयोऽभिजायते ॥ ३ ॥

अस्मिन् रामायणे रामकथोपायान् महाबलान् ।

एतांस्तु प्रथमं कृत्वा पुराहमरिमर्दन ॥ ४ ॥

शिष्यायाऽस्मै विनीताय भरद्वाजाय धीमते ।

एकाग्रे दत्तवांस्तस्मै मणिं अब्धिरिवार्थिने ॥ ५ ॥

तत एते कथोपाया भरद्वाजेन धीमता ।

कस्मिंश्चिन्मेरुगहने ब्रह्मणोऽग्र उदाहताः ॥ ६ ॥

अथास्य तुष्टो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।

वरं पुत्र गृह्णाणिति तमुवाच महाशयः ॥ ७ ॥

भरद्वाज उवाच ॥ भगवन् भूतभव्येश वरोऽयं मेघ रोचते ।

येनेयं जनता दुःखान्मुच्यते तदुदाहर ॥ ८ ॥

श्रीब्रह्मोवाच ॥ गुरुं वाल्मीकिमत्राशु प्रार्थयस्व प्रयत्नतः ।

तेनेदं यत्समारब्धं रामायणमनिंदितम् ॥ ९ ॥

तस्मिच्छ्रुते नरो मोहान् समग्रान् संतरिष्यति ।

सेतुमेवांबुधेः पारं अपारगुणशालिन् ॥ १० ॥

नंतर ब्रह्मदेव त्या भरद्वाजावरोवर श्रीवाल्मीकि ऋषीकडे येऊन त्यास ह्मणाले:-

रामस्वभावकथनादस्माद्वरमुने त्वया ।

नेद्वेगात्स परित्याज्य आसमाप्तरनिदितात् ॥ १३ ॥

असें म्हणून ब्रह्मदेव निघून गेले. नंतर वाल्मीकीस आश्चर्य वाटून पुनः त्यानें भरद्वाजास विचारिलें कीं तुला ब्रह्मदेवांनीं काय सांगितलें ? तेव्हां भरद्वाज ह्मणाला:—

एतदुक्तं भगवता यथा रामायणं कुरु ।

सर्वलोकहितार्थाय संसारार्णवतारकम् ॥ १९ ॥

या सर्व वर्णनांवरून, वाल्मीकीनें प्रथम सप्तकांडात्मक रामायण (कथोपाय असें वरील श्लोकांत ह्मटलेलें आहे) रचून, नंतर (त्या ग्रंथाच्या योगें जरी इतिहास वगैरे कळला तरी लोकांस मोक्ष प्राप्त होत नाही असें जाणून) त्यानें रामायणाचाच पुढील भागरूपी प्रस्तुत ग्रंथ (यासच मूर्धोपाय असें वर ह्मटलें आहे) रचिला असें कळून येईल. या दोन्हीं ग्रंथांस वाल्मीकिऋषीनें रामायणच ह्मटलें आहे; व ते यथार्थ आहे असें आह्मांस तरी वाटतें; कारण, सप्तकांडात्मक रामायणांत वाल्मीकीनें रामाचा आधिभौतिक इतिहास लिहिला आहे; व या रामायणांत त्यानें रामाच्या ' स्वभावा ' चा ऊर्फ आध्यात्मिक उन्नतीचा इतिहास लिहिला आहे.

दोन्ही ग्रंथ आर्षच असून साध्या, मनोहर व गोड भाषेत लिहिलेले आहेत; यावरून आह्मांस तर योगवासिष्ठ हा ग्रंथ वाल्मीकिऋषींचाच असावा, असें वाटते.

कर्ता—वाल्मीकि	नांव—रामायण	१	सप्तकांडात्मक रामायण.	कथोपाय	रामाचा आधिभौ- तिक इतिहास	२४,०००
		२	योगवासिष्ठ ऊर्फ वासिष्ठरामायण.	मोक्षोपाय	रामाचा आध्यात्मिक इतिहास	३२,००० ५६,०००

वरील कोष्टकावरून वाल्मीकिरामायणाचा व योगवासिष्ठाचा संबंध नीटपणे कळून येईल.

याप्रमाणें, जरी योगवासिष्ठ (मूळचें) वाल्मीकीनेच लिहिलेले असावें, तथापि वाल्मीकीने लिहिल्याप्रमाणेंच सध्यां तें मिळतें कीं नाहीं याबद्दल मात्र शंका आहे. वाल्मीकि हा जर रामाचा समकालीन होता ही परंपरा ऐतिहासिक दृष्ट्या जर खरी आहे, तर योगवासिष्ठांत पांडवकालीन कृष्णद्वैपायन व्यास व त्याचा भारत-ग्रंथ—यांचा कां उल्लेख यावा हें मला समजत नाहीं. ते उल्लेख असेः—

पयःपीनघनश्यामं व्यासमेव किलांतरा ॥

ताराजाल इवांभोदो व्यासो यत्र विराजते ॥ (यो.वा.१.३३.)

* * * *

अद्याप्यन्ये भविष्यंति व्यासवाल्मीकयस्तथा ॥

क्रमेणास्य मुनेरित्थं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।

संलक्ष्यतेऽवतारोयं दशमो दीर्घदर्शिनः ॥ २६ ॥

भाव्यमद्याप्यनेनेह न नु वाराष्टकं पुनः ॥

भूयोऽपि भारतं नाम सेतिहासं करिष्यति ॥ २९ ॥

कृत्वा वेदविभागं च नीत्वाऽनेन कुलप्रथाम् ।

ब्रह्मत्वं च तथा कृत्वा भाव्यं वै देहमोक्षणम् ॥ ३० ॥

योगवा० (२. ३.)

यावरून योगवासिष्ठाच्या षट्स्वरूपकर्त्यास वाल्मीकिरामायण
व व्यासाचें भारत—हे दोन्ही ग्रंथ ठाऊक होते, हें उघड होतें.

या ग्रंथाचें वर्णन (प्रकरण २ रें, सर्ग १७ मध्ये) अशा रीतीने
केलें आहे:—

मोक्षोपायाभिधानेयं संहिता सारसंमिता ।

त्रिंशद्द्वेच सहस्राणि ज्ञाता निर्वाणदायिनी ॥ ६ ॥

* * *

युक्तियुक्तार्थवाक्यानि कल्पितानि पृथक् पृथक् ।

दृष्टांतसारसूक्तानि चास्यां प्रकरणानि षट् ॥ १० ॥

(१) वैराग्याख्यं प्रकरणं प्रथमं परिकीर्तितम् ।

सार्धं सहस्रं ग्रंथस्य * * * ॥ १२ ॥

(२) मुमुक्षुव्यवहाराख्यं ततः प्रकरणं कृतं ।

सहस्रमात्रं ग्रंथस्य युक्तिग्रंथेन सुंदर ॥ १३ ॥

(३) अथोत्पत्तिप्रकरणं दृष्टांताख्यायिकामयम् ।

सप्तग्रंथसहस्राणि विज्ञानप्रतिपादकम् ॥ १५ ॥

(४) ततः स्थितिप्रकरणं चतुर्थं परिकल्पितम् ।

त्रीणि ग्रंथसहस्राणि व्याख्यानाख्यायिकामयम् ॥ २८ ॥

(५) उपशांतिप्रकरणं ततः पंचसहस्रकम् ।
पंचमं पावनं प्रोक्तं युक्तिसंततिसुंदरम् ॥ ३१ ॥

(६) निर्वाणाख्यं प्रकरणं ततः षष्ठमुदाहृतम् ।
शिष्टो ग्रंथः परीमाणं तस्य ज्ञानमहार्थदः ॥ ४० ॥

घुस्तकांतील श्लोकसंख्या व सध्यां उपलब्ध असलेली श्लोकसंख्या यावरून पाहिलें असतांही वाल्मीकीनें जसा व जितका हा ग्रंथ लिहिला, तसा व तितका तो आज राहिलेला नाहीं हें कळून येईल, असो.

—:०:—

प्रकरण. ७ वें.

—>0<—

राक्षस व त्यांचें मूळनिवासस्थान.

पूर्वीं भरतखंडांत नानाप्रकारच्या मनुष्यांच्या जाति असत. पौराणिक भाषेत यांनां ' योनि ' असें ह्मटलें असून अमरकोशांत यांसच ' देवयोनि ' ह्मटलें आहे. ' देवांच्या योनीप्रमाणें ह्य. उत्पत्तीप्रमाणें ज्यांची उत्पत्ति कळत नाही ते ' देवयोनि ' होत, असें यांचें एका टीकाकारानें स्पष्टीकरण केलेलें आहे. अलीकडे जरी राक्षस, यक्ष, देव दैत्य वगैरे ' काल्पनिक भयंकर पुरुष ' आपणांस वाटत असले, तरी पूर्वकाळीं त्यांकडे वेगळाल्या मनुष्यजाति याच दृष्टीनें इकडील लोक अवलोकन करीत असत. अशाच दृष्टीनें भरतखंडांतील ' द्वादश-योनि व त्यांचीं कर्तव्ये ' यांचेविषयीं वामनपुराणांत (अ. ११)

मगधदेशच्या ऋषींनीं सुकेशि राक्षसास सविस्तर हकीकत सांगितलेली आहे. ती ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाची आहे:—

देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ।
 स्वाध्यायतत्ववेदित्वं विष्णुपूजा इति श्रुतिः ॥ १५ ॥
 दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्यं युद्धसक्तियाः ।
 वंदनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहता ॥ १६ ॥
 सिद्धानां उदितो धर्मो योगसिद्धिरनुत्तमा ।
 स्वाध्यायो ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्विष्णौ हरे तथा ॥ १७ ॥
 उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यावाद्येषु वेदिता ।
 सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिः गांधर्वो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥
 विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः ।
 विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ॥ १९ ॥
 गांधर्वविद्यावेदित्वं भक्तिर्भानौ तथा स्थिरा ।
 कौशल्यं सर्वशिल्पाणां धर्मः किंपुरुषः स्मृतः ॥ २० ॥
 ब्रह्मचर्यममानित्वं योभ्यासरतिर्दृढा ।
 सर्वत्र कामचारित्वं धर्मोऽयं पैत्रिकः स्मृतः ॥ २१ ॥
 ब्रह्मचर्यं सदा सत्यं जप्यं ज्ञानं च राक्षस ।
 नियमो धर्मवेदित्वं आर्षो धर्मः प्रचक्षते ॥ २२ ॥
 स्वाध्यायो ब्रह्मचर्यं च दानं यजनमेव च ।
 अकार्पण्यमनाम्रस्ते दयाऽहिंसाक्षमादयः ॥ २३ ॥
 जितेंद्रियत्वं शौचं च मांगल्यं भक्तिरच्युते ।
 शंकरे भास्करे देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ॥ २४ ॥
 धनाधिपत्यं भोगाश्च स्वाध्यायः शंकरार्चनं ।

अहंकारमशौंढीर्यं धर्मोऽयं गुह्यकेष्विति ॥ २५ ॥

परदारवमर्शित्वं पारक्यार्थं च लोलुपाः ।

स्वाध्यायस्त्रयंबके भक्तिः धर्मोऽयं राक्षसंः स्मृतः ॥ २६ ॥

अविवेकः सदाऽज्ञानं शौचहानिरसत्यता ।

पिशाचानामयं धर्मः सदा चामिषगृध्नुता ॥ २७ ॥

योनयो द्वादशैवैताः तासु धर्माश्च राक्षस ।

ब्राह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः ॥ २८ ॥

ये जनाः पुष्करे द्वीपे वसन्ते रौद्रदर्शने ।

पैशाचमाश्रिता धर्म कर्माते ते विनाशिनः ॥ ४६ ॥

द्या वर्णनावरून यांत आलेल्या द्वादशयोनि ह्यणजे आर्यावर्तातील मानवजातीच होत हें कळून येईल. आतां विशेषेंकरून रामायणांत आढळणाऱ्या राक्षसांविषयीं व त्यांच्या मूळनिवासस्थानाविषयीं विचार करूं:—

राक्षस ही एक प्राचीन मनुष्यांची जात होती, हें वर पाहिलेंच आहे; यक्षही तसेच मानवी प्राणी होते. आर्यलोक भारतवर्षांत आल्यानंतर त्यांस दक्षिणेकडे विशेषेंकरून याच दोन मानवी जाती त्रास देणाऱ्या अशा आढळल्या. राक्षसांच्या मूळपीठिकेविषयीं रामायणाच्या उत्तरकांडांत काय माहिती मिळते, ती आतां आपण पाहूं.

प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा अपः सलिलसंभवः ।

तासां गोपायते सत्वान् असृजत् पद्मसंभवः ॥ ९ ॥

रक्षाम इति चान्यैस्तु यक्षाम इति चापरैः ।

भुंक्षिताभुंक्षितैरुक्तः ततस्तान् आह भूतकृत् ॥ १२ ॥

रक्षाम इति यैरुक्तं राक्षसास्ते भवंतु वः ।

यक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥

वरील श्लोकांतील रक्षस् व यक्ष यांची व्युत्पत्ति काल्पनिक आहे. ती सोडून दिली तर एवढे तरी कळून येते कीं यक्ष व राक्षस मूळचे समुद्रकांठीं राहणारे आर्यांस आढळले. राक्षस लंकेत राहिले होते, व यक्ष त्यापूर्वीं मलवारच्या किनाऱ्यावर राहिलेले असतील. कारण; यक्ष व राक्षस या दोन्हीं जातींना रामायणांत ' नैऋताः ' असेंच ह्मटले आहे.

१ हेति

२ विद्युत्केशाची वायको (सालंकटकटा)

३ सुकेश

४ माल्यवान्—माली—सुमाली

५ कैकसी

हेति व प्रहेति हे दोघे राक्षस बंधु होते, हेति यास विद्युत्केश हा पुत्र झाला. त्यानें सालंकटकटा राक्षसीशीं लग्न केलें, पुढें त्यास सुकेश नामक पुत्र झाला. सुकेशाचे लग्न ग्रामणी नामक गंधर्वाच्या देववती नामक कन्येशीं झालें. त्यास माल्यवान्—माली—व सुमाली नामक मुलें झालीं. कैकसीस पुढें रावण-कुंभकर्ण-विभीषण, शूर्पणखा वगैरे मुलें झालीं; इत्यादि हकीकत रामायणांत आढळते. माली, सुमाली, माल्यवान् इत्यादि सालंकटकटा वंशांतील राक्षस हिंदुस्थानाजवळील लंका बेटांत येऊन राहिले. (कोठून आले हे पुढें कळेलच). हे राक्षस सर्व जातींस त्रास देत असत (संतापयंतः त्रीन् लोकान् सदेवासुरमानुषान् ।) ते सुर, नाग, ऋषि, यक्ष, गंधर्व वगैरे इक-

डील जातींस व विशेषतः आर्यऋषींस त्रास देऊं लागले. त्याचें वर्णन असें आहेः—

शरणान्यशरणानि आश्रमाणि कृतानि नः ॥ ६. ५ ॥

स्थानान्यपहतानि नः ॥ लंकायां स्थिता राक्षसाः प्रबाधंते ॥

तेव्हां, नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें ही तक्रार विष्णूच्या कानांवर गेल्या बरोबर विष्णु युद्धास तयार झाला व त्यानें राक्षसांचा पाडाव करून त्यांस लंकेतून हाकून लाविलेंः—

अशक्नुवंस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं बलादिताः ।

त्यक्त्वा लंकां गताः सर्वे पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥

सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम ।

स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालंकटकटे ॥ २३ ॥

चिरात्सुमाली व्यचरद् रसातलं ।

स राक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा ॥२९॥

ते जेथून आले होते तेथेंच ह्म० पातालास उर्फ रसातलास ते निघून गेले. माली, सुमाली वगैरेच्या वेळेस राक्षस हिंदुस्थानांत आले; त्यांपूर्वी ते पाताळांत होते; तेथलाच हा सालंकटकटा नामक राक्षसांचा वंश होय ! असो, या सर्व विवेचनांतील सार एवढेंच कीं रामापूर्वी कित्येक पिढ्यांपर्यंत लंकेत व तेथून हिंदुस्थानांत पाताळांतील सालंकटकटा वंशांतील राक्षसांनीं वसाहत केली होती. या राक्षसांच्या व वैदिक आर्य ऋषींच्या वारंवार झटापटी होत. केव्हां केव्हां या राक्षसांना आपलें इकडचें स्थान सोडून देऊन स्वदेशास पळून जावें लागे. असो.

(रामापूर्वीच्या आर्यांशी) राक्षसांच्या झटापटी.

रामापूर्वी राक्षसानीं हिंदुस्थानांत थेट उत्तरेकडलि यमुनानदीपर्यंत अनेक प्रकारचा कळोळ उडवून दिला होता, हें वेदांतील मंत्रांवरून व रामायणांतील व इतर पुराणांतील अनेक वर्णनांवरून कळून येईल. राक्षसांविषयीं ऋग्वेदांतील ऋषींचे उद्गार आपण पाहूं:—

* अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिंद्वि; हिंस्त्राशनिर्हरसा हंत्वेनम् ।
प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि; क्रव्यात्क्रविष्णुर्विचिनोति वृक्णम् ॥
[ऋग्वेद १०-८७—५] इंद्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं
वृषणा तमोवृधः । परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि
शिशीतमत्रिणः ॥ इंद्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्ययस्तु
चरुरग्निवाँ इव । ब्रह्मद्विषे, क्रायदे, घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं
किमीदिने ॥ ऋग्वेद ७-१०४— १ व २

*हे अग्ने तू यातुधानांची (राक्षसांची) त्वचा विदारण कर; नंतर तुझे संहार करणारे वज्र त्याला ताप देऊन त्यांचे हनन करो. मग त्या वध केलेल्या राक्षसांचे शरीरच सांध्यांच्या ठाई तोडून त्याची पेरें कर; व त्या तुकडे तुकडे झालेल्या राक्षसाला मांसाची इच्छा करणारे लांडग्यासारखे प्राणी खाऊन टाकोत !

अहो इंद्रसोमांनों ! राक्षसांनां ताप देऊन त्यांचा नाश करा. इच्छिलेलें देणाऱ्या देवांनो ! त्या अज्ञानपूर्ण राक्षसांनां खालीं फेकून त्यांस पळवून लावा. त्यांनां दग्धकरा, मारा, आणि त्या खादाडांचा अगदीं नायनाट करून टाका.

अहो इंद्रसोमांनों ! या दृष्ट राक्षसांवर दोषेही उठा. तो तुमच्या तेजांनें तप्त होऊन अग्नींत टाकिलेल्या आहुतीप्रमाणें जळून खाक होवो. तो ब्राम्हणांचा द्वेष करणारा, मांस खाणारा व उग्र स्वरुपी राक्षस सर्वकाळ निरवयव राहिल असें करा. (त्याचा समूळ नाश करा.) राक्षसांसच यातुधान असें रामायणांतही अनेक ठाई म्हटलेलें आहे.

वरील ऋचेंतील 'ब्रह्मद्विषे,' 'ऋव्यादे' व 'घोरचक्षसे' हीं तीन विशेषणें अत्यंत महत्वाचीं आहेत. त्या विशेषणांवरून वैदिक राक्षसही रामायणकालीन राक्षसांप्रमाणेंच ब्राह्मणांचा द्वेष करणारे, (बहुधा त्यांस मारून त्यांचें) मांस खाणारे व उग्रस्वरूपी होते, हें कळून येईल. अशा राक्षसांविषयीं ऋग्वेदीय ऋषींनीं देवाजवळ कशी प्रार्थना केली आहे हें वाचकांस कळलेंच आहे.

ऋग्वेदांतील राक्षसांविषयींचे उद्गार मासल्याकरितां थोडेसे पाहिल्यांनंतर यजुर्वेदांतील अगदीं महत्त्वाचा एक उद्गार आपण पाहूं तो असा:—

नार्यासीदमहं रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामि ॥ ५. २१ ॥

यांत 'कोणी एक मनुष्य ' मीं राक्षसांचे गळेच कापून टाकतो ' असें एका स्त्रियेस ह्मणत आहे. यजुर्वेदांत रक्षोहन् (राक्षसांस मारणारा) हें विशेषण अनेकवेळां विष्णूस लाविलें आहे. याज्ञवल्क्यशिक्षेत विद्या केव्हां येते हें सांगत असतां याज्ञवल्क्यशिक्षेत ह्मणतात कीं:—

अहेरिव गुणाद्गीतः समानान्नरकादिव ।

राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामभिगच्छति ॥ ६८ ॥

यांत स्त्रियांस राक्षसींना जसें भ्यावें तसें भ्यावें, ह्मणजे पूर्ण ब्रह्मचर्य राखावें, असा भाव आहे. असो. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत विशेषेंकरून स्मृती व सूत्रग्रंथांत अनेक ठाईं राक्षसांच्या व त्यांच्या आहार व आचार यांचा निषेधपूर्वक उल्लेख आलेला आहे. सर्वच उल्लेख येथें देणें अवश्यक आहे असें नाही. त्यांतील महत्त्वाचे उल्लेख योग्यस्थळीं दिलेले आहेत. असो.

मागें सांगितल्याप्रमाणें विष्णूच्या भयानें राक्षस लंका सोडून गेल्यानंतर आसपास समुद्रकांठीं (मलवारच्या) राहिलेल्या यक्षांच्या राजानें-कुबेरानें-लंका नगरी व्यापिली व तेथें आपली वसाहत केली (पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लंकां अवसद्धनेश्वरः ॥ ७८-२९ ॥) या कुबेराजवळ पुष्पक नामक विमान होतें; त्यायोगें तो हिंदुस्थानांत चोहोंकडे प्रवास करीत असे.

कुबेराची उत्पत्ति.

पुलस्त्य हा ब्रह्मर्षि तृणविंदूऋषींच्या आश्रमाजवळ (हिमालयांत) राहिलेला होता. हा आर्यऋषी होता; पण याच्या आश्रमाजवळ जाऊन अनेक जातींच्या मुली त्यास त्रास देतः—

गत्वाश्रमपदं तस्य विभ्रं कुर्वति कन्यकाः ।

ऋषिपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयास्तथा ।

क्रीडंत्योऽप्सरसश्चैव तं देशं उपपेदिरे ॥ ७ २ ९ ॥

शेवटीं पुलस्त्यास तृणविंदूच्या कन्येच्या ठाई विश्रवा नामक पुत्र झाला. या विश्रव्यानें भारद्वाजाच्या कन्येशीं लग्न केलें. या काळीं आर्यलोक इतराजातींच्या कन्यांशीं लग्न किंवा संबंध करूं लागले हेते असें वाटतें; कारण, विश्रव्याच्या पोटीं कुबेर हा यक्ष झालेला आहे, यावरून विश्रव्यानें एकाद्या यक्षीशीं संबंध केलेला असावा. विश्रव्यानें या आपल्या यक्षीपुत्राला (कुबेराला)—राक्षसांनीं सोडून गेल्यामुळें ओसाड झालेल्या लंकेंत जाऊन राहण्यास सांगितलेंः—

राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयादितैः ॥

शून्या रक्षोगणैः सर्वैः रसातलतलं गतैः ॥

शून्या संप्रति लंका सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ॥ ७-३-३ ॥

विश्रव्यानें सांगितल्याप्रमाणें यक्षांना बरोबर घेऊन कुबेर लंकेंत राहूं लागला. यावरून आर्यांनीं लंका जिंकून कृपेनें ती यक्षांस देऊन टाकिली असें वाटतें. याप्रमाणें, लंकेंत यक्षांचा राजा कुबेर हा राहत असतां तो आईबापांस भेटण्यासाठीं विमानांतून हिमालयाकडे जात असे:—

काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ।

अभ्यागच्छत् विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥७. ३. ३४ ॥

याप्रकारें यक्षांचा लंकेंत उत्कर्ष चाललेला असतां रसातळास पळून गेलेला सुमाली राक्षस आपल्या गणानिशीं पुनः इकडे आपली कांहीं डाळ शिजते कीं काय, हें पहाण्यासाठीं आला:—

कस्याचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ।

रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥

तदाऽपश्यत् स गच्छंतं पुष्पकेण धनेश्वरम् ।

गच्छंतं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् ॥७-९. १-४ ॥

तेव्हां सुमालीच्या मनांत आलें कीं विश्रव्यामुनीला आपली कैकसी नामक मुलगी द्यावी, व या प्रकारें लंकेंत पुनः अर्धा हिस्सा स्थापन करावा. कैकसी ही राक्षसी होती. तिला सुमाली ह्मणतो:—

सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ।

भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥

ईदृशास्ते भविष्यंति पुत्राः पुत्रि न संशयः ।

तेजसा भास्करसमा यादृशोऽयं धनेश्वरः ॥७ ९१ १३॥

विश्रव्याकडे जाऊन कैकसी राक्षसी त्यास ह्मणतो:—

किंतु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात् पितुरागताम् ।

कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥

याप्रकारें आर्य ऋषींशीं संबंध घडवून आणण्यांत या राक्षसांस भूषण वाटत होतें असें दिसतें. पुढें यांच्या पोटीं रावण, कुंभकर्ण, विभीषण व शूर्पनखा अशीं मुलें झालीं. याप्रमाणें आर्यांचे व राक्षसांचे शरीरसंबंध जडून सालंकटंकटा वंशांतील राक्षस पौलस्त्य झाले ! तसेंच यक्षांचा राजाहि वैश्रवण झाला ! असो.

पुढें क्रमाक्रमानें राक्षसांनीं पुनः इकडे बस्तान बसवून व लकेंत कुबेराशीं तंटा काढून, त्यास तेथून हुसकून लाविलें. तेव्हां यक्षाधिपति कुबेर हा आपल्या मंडळींसह उत्तरेस हिमालयांत मंदाकिनीच्या कांठीं अलका नामक नगरी स्थापून तेथें राहूं लागला. उत्तरेस जरी कुबेर राहूं लागला, तरी रावणानें त्याची पाठ सोडिली नाहीं. अलका नगरीस जाऊन त्यानें तिला वेढा दिला; पुढें युद्धांत यक्षांचा बराच फत्ता उडवून कुबेराचें पुष्पक विमान रावणानें हरण केलें. रावण व लकेंतील राक्षस क्रमाक्रमानें इतके बलाढ्य झाले कीं हिंदुस्थानांतलि बहुतेक जातींच्या लोकांचें व विशेषेंकरून आर्यांचें त्यांना सुळींच भय वाटेनासें झालें; आर्यांस तर तो कस्पटाप्रमाणें मानीत असे.

सुर्पणनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ।

अवध्योऽहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥

न हि चिंता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजित ।

तृणभूताहि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः॥२०॥ सर्ग २० वा.

सुपर्ण (याच जातीचे जटायु व संपाति हे होत) नाग, यक्ष, दैत्य ऊर्फ [असुर], दानव, इतर राक्षस, देव, [आर्यांचे पूर्वज] इत्यादींस रावण भीतच नसे; मानुषांस (हिंदुस्थानांतील आर्यांस) तो कस्पटाप्रमाणें लेखीत असे. रावण इकडे प्रबल झालेला पाहून सुमाली पुनः इकडे येऊन त्यास ह्मणतोः—

यत्कृते च वयं लंकां त्यक्त्वा याता रसातलम् ।

तद्रंतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥५ ॥

असकृत् तद्भयाद्भयाः परित्यज्य स्वमालयम् ।

विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥

अस्मदीया च लंकेयं नगरी राक्षसोषिता ।

निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥

त्वं च लंकेश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः ।

त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः ।

सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबलः ॥९॥ सर्ग ११ वा ॥

यावरून रावणापूर्वीं रसातलांतील सालंकटकटा वंशांतील राक्षसांनीं इकडे अनेक वेळां (असकृत् तद्भयाः) पराभव पावून स्वदेशाचा रस्ता धरिला होता; पण रावणानें पुनः त्यांस अर्जित दशेस आणिलें, हें कळून येईल. राक्षसांचा पाय इतका चांगल्या रीतीनें येथें ठरण्यास अनेक शतकेपर्यंत त्यांच्या व आर्यांच्या येथें झटापटी झाल्या असल्या पाहिजेत, हें उघड होतें. रावणाचे व इतर राक्षसांचे जे अनेक पराक्रम रामायणादि आपल्या पौराणिक ग्रंथांतून आढळतात त्यांवरून हीच गोष्ट सिद्ध होते.

कैलासांतील शंकरापासून वर मिळविल्यानंतर रावणानें हिंदुस्थानांतील अनेक क्षत्रियांस त्रास देऊन त्यांजकडून अजिंक्यत्थ मिळविलें:—

ततो महीतलं राम पर्यक्रामत्स रावणः ।

क्षत्रियान् सुमहावीर्यान् बाधमानःततस्ततः ॥ ४७ ॥

* विश्रव्याच्या पोटीं यक्षी व राक्षसीकडून जन्मल्यामुळें कुबेर व रावण हे वंधु होत !

केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ।

तच्छासनं अकुर्वतः विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ४८ ॥

अपरे दुर्जयं रक्षः जानंतो प्राज्ञसंमताः ।

जिताः स्म इत्यभाषंत राक्षसं बलदर्पितमू ॥ ४९ ॥

उत्तरकांड, सर्ग १६ वा.

जे क्षत्रिय रावणास मान वांकवीत नसत, त्यांचा रावण समूळ उच्छेद करून टाकी; यामुळे इतरांस धाक बसून ते त्यास शरण जात.

उत्तरकांडांतील १७ व्या सर्गांत कृतयुगांतील वेदवती पुनः द्वापरयुगांत सीता होऊन जन्मली असें म्हटलें आहे; पण रावणानें वेदवतीस त्रास दिल्यामुळे ती पुढें सीता होऊन त्याच्या नाशास्तव पुनः उत्पन्न झाली, असें जें कवीनें म्हटलें आहे, त्या योगें रावण कृतयुगापासून द्वापरापर्यंत जगला होता, असें धरावें लागतें ! व अशा समजुतीनेच पुढें अनेक रामापूर्वींच्या राजांस स्वतः रावणानें ठार केलें, असें उत्तरकांडांत वर्णन आढळतें. या कालविपर्यायामुळे सर्व हकीकतच त्याज्य न मानितां, रावण हा राक्षस रामाचा समकालीनच समजून, रामापूर्वींच्या ज्या राजांना प्रत्यक्ष रावणानें जिंकलें असें वर्णन आहे, त्या राजांशीं (स्वतः रावणानें नसलें तरी) रावण ज्या सालंकटकटा वंशांतील राक्षस होता, त्या वंशांतील इतर पूर्वींच्या राक्षसांनीं लढाया केल्या, असें मानण्यास आम्हांस तरी कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाहीं.

आठराव्या सर्गांत, मरुत्तराजा यज्ञ करीत असतां रावणानें जाऊन त्यास 'जितोऽस्मि असें म्हण; नाहीं तर तुझा नाश करून टाकितो' असें सांगून, त्यास जेव्हां मरुत्तानें दाद दिली नाहीं, तेव्हां रावणानें यज्ञांतील ऋषींना खाऊन टाकून यज्ञ मोडून आलेला उल्लेख आहे.

तान् भक्षयित्वा तत्रस्थान् महर्षीन् यज्ञमागतान् ।

वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनःसंप्रययौ महीम् ॥ १९ ॥

एकोणिसाव्या सर्गात आभीरव नामक राजांनी ' निर्जिताः स्म ' असे म्हणून रावणास शरण गेलेला उल्लेख आहे. येथे टीकाकार म्हणतो की आभीरवः हे राजांचे नांव नसून ते ' भित्रे ' या अर्थाचे राजांचे विशेषण घ्यावे; पण आम्हांस तसे वाटत नाही. मूळांत असे आहे:-

ततस्त्वाभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ।

मंत्रयित्वा ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः ॥

निर्जिताः स्मेत्यभाषंत ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४ ॥

तसेंच दुष्यंत, सुरथ, गाधि, गयो, पुरूरवस् वगैरे आर्य राजांसही रावणाने जिंकून टाकल्याविषयी उल्लेख आहे:-

दुष्यंतः सुरथः गाधिः गयो राजा पुरूरवाः ।

एते सर्वेऽद्भुवंस्तस्य निर्जिताः स्मेति पार्थिवाः ॥ ७-१९-५ ॥

एथे टीकाकाराने असे म्हटले आहे:-“भिन्नभिन्नकालवर्तिनोऽपि दुष्यंतादयः स्वस्वकाले रावणं प्रति जितत्ववादं वरदानात् उक्तवंतः । ” टीकाकाराने म्हटल्याप्रमाणे एकच रावणाने रामापूर्वी १०००-५०० वर्षापूर्वी होऊन गेलेल्या पुरूरवस्, मरुत्, दुष्यंत वगैरे आर्यराजांस जिंकले असे मानण्योपक्षां, वर आम्हां म्हटल्याप्रमाणे रामापूर्वी अनेक शतकेपर्यंत आर्यराजांस सालंकटंकटा वंशातील राक्षसांचा हिंदुस्थानांत अगदी उत्तरेपर्यंत त्रास होत असे, हेच मानणे ऐतिहासिक दृष्ट्या जरूर व योग्य दिसते.

याच सर्गात रावणाने अयोध्येत जाऊन तेथील अनरण्य नामक राजास ठार केल्याचा उल्लेख आहे. अनरण्य हा इक्ष्वाकुकुलांतील

राजा असून, बालकांडाच्या ७०-७१ व्या सर्गात दिलेल्या यादीं प्रमाणें तो रामाहून ३० पिढ्यांनीं प्राचीनतर आहे. या राजानें मरण समयीं असे उद्गार काढिले:—

उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन् इक्ष्वाकूणां महात्मनान् ।

रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ७-१९-२९

अनरण्याला पुढें होणाऱ्या रामाचें नांव ठाऊक असणें शक्य नाहीं, त्यानें एवढेच उद्गार साहजिकपणें काढिले असावेत:—“याच इक्ष्वा-
कुकुलांत तुम्हां राक्षसांचा नायनाट करणारा पुरुष पुढें निपजेल !”

बालकांडाच्या ३९ सर्गात सगरा (रामाचा पूर्वज) चा अश्वमे-
धाचा घोडा एकाएकीं नाहींसा झाला. तो घोडा कौणी पळवून नेला
यासंबंधीं असें वर्णन आहे:—इंद्रानें ‘ राक्षसी तनूचा ’ आश्रय करून
घोडा नेला.

राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञियाश्वमुपाहरत् ॥ ८ ॥

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ १२ ॥

यावरून सगराचा घोडा राक्षसांनींच पकडून नेला होता असें
दिसतें. सगरपुत्रांनीं घोड्याचा शोध करण्याकरितां मार्गांत जे जे लोक
सांपडतील त्या सर्वांना झोडपण्याचा सपाटा चालविला.

अरण्यकांडाच्या ६५ व्या सर्गात, वाल्मीकीचा आश्रम ज्या
तमसा नदीच्या कांठीं होता, तेथें पूर्वीं सौदास (ऊर्फ कल्मा
षपाद—हा रामाचा पूर्वज होता) राजाच्या वेळीं दोन राक्षस अस-
ल्याविषयीं अशी हकीकत आहे: एकेवेळीं सौदास राजा मृगयेकरि-
तां तमसा नदीच्या कांठीं गेला असतां, तेथील अरण्यांत मृगेंच नस-
ल्याचें त्याचे दृष्टोत्पत्तीस आलें. त्याचें कारण शोधून पाहतां त्यास
त्या वनांत दोन राक्षस राहत असून, त्यांनीं तेथील मृगांचा फत्ता

उडविलेला आहे, असें कळून आले. सौदासानें एका राक्षसास मारून टाकिलें; दुसऱ्याच्या मनांत सौदासावर केव्हां तरी एकदां सूड उगवावा, असें आले. सौदास राजा पुढें तमसेच्या कांठीं यज्ञ करित असतां, हा राक्षस (राक्षसा ब्रह्मरूपिणा) ब्राह्मणाचें रूप घेऊन येऊन त्याच्या पाकशाळेवर राहिला. यज्ञानंतर वसिष्ठानें मांसाहार मागतांच या ब्राह्मणरूपी राक्षसानें राजापुढें नरमांस आणून ठेविलें. वसिष्ठानें राजानेंच आपणांस नरमांस दिलें असें समजून, त्यास तूं बारावर्षपर्यंत राक्षसवत् राहशील, असा शाप दिला. सौदासास मदयंती नामक पत्नी होती.

उत्तरकांडाच्या ६७ व्या सर्गांत लवणाचें वर्णन करित असतां त्यानें युवनाश्वपुत्र मांधातृ यास ठार केल्याविषयीं वर्णन आहे. मांधाता हा रामापूर्वांचा एक अयोध्येचा राजा असून त्यानें लवणाकडे दूत पाठविला असतां, त्या दूतासच लवणानें खाऊन टाकिलें; व पुढें मांधात्यालाही मारून टाकिलें. (वदंतमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ ७. ६७. १८ ॥) हा लवण रामाच्या काळचा असून रामाचा पूर्वज जो मांधाता त्याशीं कसें लढला, अशी कोणाची तरी शंका येण्याचा संभव आहे; पण आमचें उत्तर ठरलेलेंच आहे. लवणानें नाहीं, लवणाच्या कोणीं तरी यमुनेच्या कांठावरच्या पूर्वजानें तरी मांधात्यास ठार केलें असेल. याच लवणाविषयीं वाल्मीकि शत्रुघ्नास ह्मणत आहे:-

बहवः पार्थिवाः सौम्य ! हताः सबलवाहनाः ।

लवणेन महाबाहो युद्धमाना महाबलाः ॥ ७.७१.७

याप्रमाणें रामापूर्वीं अनेक पिढ्यांपर्यंत जरी राक्षस आर्यांना त्रास देत होते, तरी आर्याहि केव्हां केव्हां त्यांत विजयी होत असत.

रावणास नर्मदेच्या कांठीं माहिष्मती शहरांत असलेला हैहयाधिपति-
कृतवीर्याचा पुत्र—सहस्रार्जुन यानें जिंकून त्यास कैद करून नेलें;
पण पुढें पुलस्त्य ऋषींच्या विनंतीवरून त्यास सोडून देण्यांत
आलें ! असो.

स्कंदपुराणांत माघमाहात्म्य ह्मणून एक भाग आहे. त्याच्या
९ व्या अध्यायांत एका राक्षसाची मोठी महत्त्वाची गोष्ट आहे. एक
शूलधारी राक्षसानें एकदां एक विद्याधरजातीची कन्या उचलून
नेली:—“ सलिलार्थं व्रजंतीं तां आजहार स राक्षसः ।

कक्षे निक्षिप्य गतवान् समुद्रांतर्गृहं महत् ॥ ”

हा समुद्रांत राहत असे:—

समुद्रसलिलागाधे नगरीं निर्मिमे शुभे ॥

प्राकारपरिवेष्टारां चतुर्द्वारोपशोभितां ।

प्रासादानेकचित्राभां स्वर्णतोरणभूषिताम् ॥

ही समुद्रांतील नगरी कोणती हें जरी दिलेलें नाहीं, तरी ती
लंकाच असावी असें वाटणें, वर्णनावरून साहजिक आहे. त्या राक्ष-
सानें त्या विद्याधर कन्येला सीतेप्रमाणेंच नेऊन [लंकेत] वंदीत
ठेविलें, तिला त्यानें आठ महिन्यांची मुदत देऊन, त्या मुदती-
नंतर तिच्याशीं लग्न करण्याचें त्यानें ठरविलें.

मासाष्टके गते पश्चात् सोऽपि मां परिणेष्यति ।

सोऽपि चोद्वाहपर्यंतं न मां गच्छति कामुकः ॥

असें तिनें एकदां नारदऋषीस सांगितलें आहे. नारदानें पुढें सौराष्ट्र
देशच्या हरिद्रथ राजास ही हकीकत कळवून त्याजकडून त्या
विद्याधरकन्येला त्या मुदतीच्या आंत मुक्त करवून आणिलें आहे. या

उपकाराबद्दल त्या विद्याधरकन्येने हरिद्रथराजासच वरिले. या गोष्टींत व सीतेच्या गोष्टींत बरेच साम्य आहे. JAN 1994

बलि राक्षसाची गोष्ट.

बलि हा रा. व. वैद्य ह्यणतात त्याप्रमाणें, असुर नसून राक्षसच असला पाहिजे, हें उघड आहे. असुरांचा व आर्यांच्या पूर्वजांचा संबंध हिंदुस्थानांत बिलकुल नसून तो हिंदुस्थानाच्या बाहेरच उत्तरेकडे होता. तेव्हां हिंदुस्थानांत दक्षिणेकडे आर्यऋषींस व राजांस फारच त्रास देणारे लोक बहुधा राक्षसच असावेत हें उघड आहे; बलि हा राक्षस बंगाल्यांत राज्य करित होता असें अनेक वर्णनावरून वाटतें; पण हा बंगाल्यांत कोठून आला होता व पुढें वामनरूपी विष्णूनें त्यास हिंदुस्थानांतून कां हांकून लाविलें; याविषयीं सविस्तर हकीकत पाहिजे होती, पण ती रामायणांत मिळत नाहीं. ती दुसरी-कडे कोठें तरी मिळते कीं काय हें पाहत असतां, स्कंदपुराणांतील केदारखंडाच्या अ. १६-१९ मध्ये ती आढळली. ही बलीची हकीकत अत्यंत महत्त्वाची आहे. बलीस या सर्व हकीकतींत 'दैत्य' ह्मटलेलें आहे.

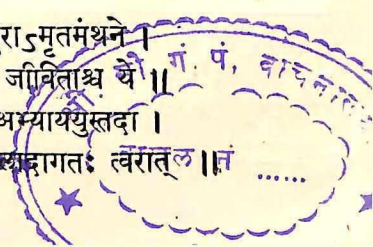
बलि हिंदुस्थानांत येण्यापूर्वी पातालांतून वृत्र इकडे आला होता; त्याचा जेव्हां इंद्राकडून पराभव झाला तेव्हां बलि इकडे मोठ्या सैन्यानिशीं आला:--

पातालाद्भिर्गता दैत्याः ये पुराऽमृतमंथने ।

पातिताश्च सुरैः सर्वे भृगुणा जीविताश्च ये ॥

बलिं विना च ते सर्वे वृत्रं अभ्याययुस्तदा ।

तैः समेतः तदा वृत्रः पातालाद्वागतः त्वरात् ॥ तं

सर्वं महीतलं व्याप्तं तेनैकेन महात्मना ।

तथा सर्वेऽपि ऋषयः वध्यमानाः तपस्विनः ॥

एकदा नर्मदायां वै वृत्रो दानवपुंगवः ।

दैत्यसेनावृताः सर्वे समायातो यदृच्छया ॥

वृत्राने याप्रकारे हिंदुस्थानांत कल्लोळ उडविल्यामुळें इंद्रानें त्यास समुद्रकांठीं जाऊन मारिलें, असें खालील वर्णनावरून कळतें.

फेनेन चैवाशु महामुरेंद्रं अपां समीपेन दुरासदेन ।

चक्रे परं यत्नवतां वरिष्ठो गत्वोदधेः पारमनंतवीर्यम् ॥

यांत इंद्र हा समुद्र तरून गेला असें ह्मटलें आहे, यावरून वृत्राचें वासस्थान बहुधा [राक्षसांची] लंकाच असावी, असें वाटणें साहजिक आहे. ' अपां फेनानें ' ह्मणजे समुद्राच्या फेंसानें वृत्राला इंद्रानें मारिलेली कथा ऋग्वेदांत आहे; व एक राक्षस सेनानायक हिंदुस्थानांत ऋषींस त्रास देऊं लागल्यामुळें त्याच्या समुद्रांतील वसाहतीवर हल्ला करून त्यास एका आर्यसेनानायकानें मारून टाकिलें असावें. या राक्षससेनानायकास [आर्यांचा तो शत्रु असल्यामुळें] वृत्र म्हटल्यानंतर आर्यांचा सेनानायक जो इंद्र त्यानें त्यास वेदांतल्या प्रमाणेंच ' अपां फेनानें ' मारिलें असें वर्णन करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. या गोष्टींतील वृत्र हें नांव व त्यास इंद्रानें अपां फेनानें मारिलें ही वैदिक कल्पना जर सोडून दिली, तर तिच्या मुळाशीं एवढें ऐतिहासिक सत्य राहातें कीं, पाताळांतील कोणी एक राक्षस सेना-

१ महीतलं ह्मणजे हिंदुस्थान.

२ यावरून हा वृत्र आकाशांतील काल्प-

निक वेदांतील देवशत्रु नसून कोणांतरी राक्षस सेनानायक असावा व त्यास आर्यांनीं वृत्र हें सोईचें नांव दिलें असावें; हा नर्मदेच्या काठांपर्यंत आला होता हे ही पुढील श्लोकांवरून कळून येतें.

नायक [हा आर्यांचा शत्रु असल्यामुळे त्यास आर्यांनी वैदिक 'वृत्र' हें नांव दिलें असावें] हिंदुस्थानाजवळील एकाद्या बेटांत राहून येथील ऋषींस व तापसांस त्रास देऊं लागल्यामुळे एका आर्य सेनानायकानें [रामाच्याहि पूर्वी] त्याच्या समुद्रांतील वसाहतीवर हल्ला करून त्यास मारून टाकिलें; व त्याच्या मंडळीला स्वदेशाचा रस्ता दाखविला. असो:—

वृत्र याप्रकारें इंद्राकडून मारला गेल्यानंतर वृत्राची सेना ही हकीकत वळीस कळविण्यासाठीं पाताळास निघून गेली:—

एतस्मिन्नंतरे दैत्याः पातालवासिनं बलिम् ।

शंससुः सर्वं यद्वृत्तं देवेंद्रस्य चिकीर्षितम् ॥

आपल्या पक्षाचा पराभव झालेला ऐकून बलि मोठ्या सैन्यानिशीं इकडे आला. त्यास मिळून इंद्र आपलें शहर सोडून पळून गेला. पुढें बलि हा बहुधा बंगाल्यांत आपलें ठाणें देऊन बसला. त्यांची वसाहत तर समुद्रांतील बेटांतच असावी. बलीच्या स्त्रीचें नांव विंध्यावलि असें होतें; पुढें वामनरूपी विष्णूनें या बलीस येथून आपल्या मंडळीसह स्वदेशाची वाट धरण्यास निघून सांगितलें:—

सुतलं गच्छ दैत्येंद्र मा विलंबितुमर्हसि ।

सर्वैश्चासुरसंघैश्च चिरं जीव सुखी भव ॥

* बली पाताळांत परत गेल्यानंतर विष्णु त्याचा द्वारपालक होऊन राहिल्याविषयीं असा उल्लेख आहे:—

जगाम सुतलं सद्यो ह्यसुरैः परिवारितः ।

बलिना सह पातालं आस्तेऽसौ मधुसूदनः ॥

*बलि पाताळांत जात असतां त्यानें वाटेंत जावा बेटाजवळ बलि नामक बेट, व महाबलीपुरं नामक एक शहरहि स्थापिलीं असावीं, असा कित्येकांचा तर्क आहे.;

या श्लोकांत सुतल व पाताल हे एकाच अर्थी योजिलेले आहेत; पौराणिक काल्पनिक अतल, वितल, रसातल, तलातल, आदि सप्तपाताल निघण्याचे पूर्वी सुतल, रसातल, पाताल वगैरे शब्द समानार्थी उपयोगांत असून त्याच्याने पूर्वी आपण जीस अमेरिका ह्मणतो तिचाच बोध होत असे. असो. वृत्र व बलि यांच्या या गोष्टींवरून पाहतां, रामापूर्वीहि एकदां विष्णूने राक्षसांस लंकेतून पळवून लाविलें होतें, असे जें रामायणांत वर्णन आढळतें, त्यांत ऐतिहासिक सत्य असल्याप्रमाणें वाटतें.

वरील सर्व पुराव्यांवरून एवढें मानण्यास कांहीं हरकत नाही कीं, रामाच्याहि पूर्वी अनेक शतकांपर्यंत राक्षसांनीं येऊन लंका व बहुतेक हिंदुस्थानाचा भाग व्यापिलेला होता व ते आर्यांसहि बराच त्रास देत असत.

राक्षस लंकेत कोठून आले ?

राक्षस हिंदुस्थानाजवळील लंका बेटांत व त्या उत्तरेकडील प्रदेशांत आर्यांस आढळले; पण ते मूळचे कोठले राहणारे व ते लंकेत कोठून आले वगैरे प्रश्नांचा उलगडा होणें अगदीं जरूर आहे. रामायणांतील मार्गें आलेल्या उतान्यांमध्ये राक्षस जेव्हां जेव्हां पराभव पावत तेव्हां तेव्हां ते रसातल ऊर्फ पाताल येथें जात व नंतर पुनः ते लंकेस येत. येवढ्यावरूनच राक्षस मूळचे पाताळाचे रहाणारे असें म्हणतां येणार नाहीं.

(२) स्कंदपुराणांतील माघमाहात्म्यांत जी एका राक्षसाची गोष्ट आली आहे, तींत याविषयीं अशी माहिती आहे. त्यानें एका विद्याधरकन्यकेला पळवून नेलें होतें; तिचा दर सोमवारीं सोमप्रदोष

करून शिवलिंगाचें दर्शन घेण्याचा क्रम होता; तेव्हां तिनें त्या समुद्रांतील (लंका) नगरींतील राक्षसास विचारिलें—“येथें शिवलिंग कोठें आहे ? ” असें त्या विद्याधरकन्येकें त्या राक्षसास विचारितांच त्यानें तिला पातालांत नेऊन तेथील हाटकेश्वर लिंग दाखविलें व तीस दर सोमवारीं तो तेथें नेत असे:—

इत्युक्तः स तथा दैत्यः पाताले हाटकेश्वरम् ।

तस्याः संदर्शयद्देवि; स्वालयादयनं तथा ॥

तस्मिन् पाताललोके तु ये पातालनिवासिनः ।

ते सर्वे हाटकेशस्य प्रदोषे दर्शने स्थिताः ॥

यांत, राक्षसानें हिंदुस्थानांतील एकादें शिवलिंग न दाखवितां पाताळांतील हाटकेश्वर लिंगच कां दाखवावें व तिकडेच कां तिला न्यावें, असा प्रश्न उद्भवतो; याचें उत्तर आमच्या मते तर हेंच आहे कीं, पाताल हें राक्षसांचें मूळस्थान असून तेथील आपलें वैभव दाखविण्यासाठीं राक्षसानें विद्याधरकन्येस तिकडे नेलें असावें.

(३) स्कंदपुराणाच्या केदारखंडांतील जी वृत्र व बलि यांची विस्तृत गोष्ट मागे दिली आहे, तींत तर ते पातालाहूनच इकडे प्रथम येऊन समुद्रांतील एका बेटांत राहिले व हिंदुस्थानांत पसरले; व नंतर पराभव झाल्यानंतर (आपल्या स्वस्थानीं म्हणजे) पातालास परत गेले असें स्पष्ट वर्णन आहे. यावरून, पाताळच राक्षसांचें मूळचें निवासस्थान, असें मानण्यास बळकटी येते.

(४) रामायणांत (४-१-१७) लक्ष्मण रामास ह्मणतो:—

यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा ।

सर्वथा रावणः तात न भविष्यति राघव ॥

१ असें शिव पार्वतीस सांगत आहे.

सीतेला रावणानें नेलेलें जटायूकडून रामलक्ष्मणांस कळलें होतें; पण हा रावण कोठें राहतो, हें मात्र त्यांस कळलें नव्हतें. अशा प्रसंगीचें वरील वाक्य, कवीनें लक्ष्मणाच्या तोंडीं घातलें आहे. कवीस राक्षस मूळचे कोठील व ते रामाच्या वेळीं लंकेंत कोठून आले होते, हें माहित होतें. ' लंकेंत जरी रावण मिळाला नाही—जरी तो आमच्या भयानें लंका सोडून पाताळास (म्हणजे आपल्या मूळस्थानास) जाईल—तरी मीं त्यास ठार करीन ! ' असें कवीला वदवावयाचें आहे. कवीचा अर्थ असाच होता, याबद्दल पुढचेंच वाक्य साक्षिभूत आहे. रावणास दैत्य समजून, ' तो जरी दितीच्या गर्भांत शिरेल तरी, तेथून देखील त्यास ओढून आणूं ' असें कवीनें वदविलें आहे. ज्याप्रमाणें दितीचा गर्भ हा रावणाचें मूळस्थान होय, तसेंच पाताळ-हि सर्व राक्षसांचें मूळस्थान होय, असा कवीचा आशय स्पष्ट दिसतो.

(५) हनुमान्नाटकांत राम रावणास असा निरोप पाठवीत आहे:—

तद्वाच्यः स दशाननो मम गिरा; दत्ता द्विजेभ्यो मही ।

तुभ्यं ब्रूहि, रसातलं; बलभिदे निर्जित्य किं दीयताम्? ॥

(१४-२)

यांत, 'द्विजांना ' म्हणजे आर्य तापस व मुनि यांस ' मही ' म्हणजे हिंदुस्थान दिलेलें आहे, व तुला (म्हणजे रावणाला) रसा-तल दिलेलें आहे; तें तूं सोडून आर्यांना छळण्यास आलेला आहेस; तेव्हां, बोल ! तें रसातल तरी तुझें तुला राहावें अशी इच्छा आहे कीं, तेंहि आम्हीं जिंकून आर्यांचा जो देव इंद्र त्यांस देऊन टाकावें? असा रामाचा रावणास प्रश्न आहे. यावरून राक्षसांचें मूळस्थान पाताळ ऊर्फ रसातळच असून, तेथून ते इकडे लंकेंत आले, अशीच या नाटककर्त्याची समजूत होती हें कळून येतें; व हाच सिद्धांत मान्य करणें जरूर दिसतें.

(६) स्कंदपुराणाच्या काशीखंडांत करालकेतु याचा पुत्र कंकालकेतु राक्षस याची हकीकत आहे. यानें एकदां गंधमादन पर्वता-तावरील एका गंधर्वाची मलयगंधिनी नामक कन्या उचलून मुका-थ्यानें पातालास गमन केलें. कंकालकेतु राक्षस पाताळांत चंपावती नगरांत राहत असे. नारदऋषि एके वेळीं पाताळांतील भोगावर्तीत स्नान करून हाटकेश्वराची पूजा करीत होते. त्यांना मलयगंधिनीस राक्षसानें पळवून आणिलेलें वर्तमान समजलें. मलयगंधिनीशीं अज्ञून त्या राक्षसानें लग्न लाविलें नव्हतें. इतक्यांत नारदानें मित्रजित् नामक इकडील राजास ही हकीकत कळवून, त्याजकडून चंपावती नगरांतून मलयगंधिनीची सुटका करविली. मलयगंधिनीनें पुढें मित्रजिताशींच, हा उपकार स्मरून, लग्न लाविलें. (काशीखंडकथारस, पृ. २२२.) वरील गोष्टीवरूनहि राक्षसांचें मूळस्थान पाताळच होय, हें सिद्ध होतें.

(७) तसेंच, स्कंदानें तारकासुराचा वध केल्यानंतर, बाकीचे दैत्य (राक्षस) पाताळांत पळून गेले. तारकासुराचा शिरच्छेद करून स्कंदानें (कार्तिकस्वामीनें) बाणांनीं, सप्तपाताळांत जाऊन अकरा कोटि असुरांचीं (राक्षसांचीं) कुळें संहारून टाकिलीं, असें वरील काशीखंडांतच वर्णन आहे [पृ. १०९].

(८) आनंदरामायणांत (१-९-१६६ मध्ये) मारुति रावणास म्हणत आहे कीः—

जीवन्न रामेण विमोक्ष्यसे त्वं । गुप्तः सुरैर्द्रैरपि शंकरेण ॥

न देवराजांकगतो न मृत्योः । पाताललोकांनपि संप्रविष्टः ॥

आतां हें रसातल, पाताल ऊर्फ सुतल म्हणजे सध्यांचें अमे-रिकाखंडच असावें, असें मीं दुसरीकडे एका परिशिष्टांत दाखविलें आहे. तें परिशिष्ट वाचकांनीं अवश्य पाहावें.

प्रकरण ८ वें.

रामाचा अश्वमेधयज्ञ.

रामाच्या अश्वमेधाची विस्तृत हकीकत वाल्मीकिरामायणांत नाही, ही गोष्ट खरी आहे; तथापि, सातव्या शतकांतील उत्तररामचरित्रांत जर रामाश्वमेधाचा उल्लेख आहे, तर ती गोष्ट बरीच प्राचीन असली पाहिजे हें उघड होतें. तेव्हां, वाल्मीकीच्या ग्रंथांत नाही तर नाही, दुसऱ्या कोठें तरी या रामाश्वमेधाची हकीकत मिळते कीं काय, हें आपण पाहूं:—

(१) पद्मपुराणाच्या पाताळखंडांत रामाश्वमेधपर्व म्हणून एक स्वतंत्र पर्वच आहे. त्यांत ६८ अध्याय व ४३०४ श्लोक आहेत; ते पाताळखंडाच्या प्रारंभीच आहेत. त्यांत रावणाला मारिल्यापासून अश्वमेधाच्या अखेरपर्यंतची सर्व हकीकत आहे. या पर्वाच्या कर्त्यास वाल्मीकिरामायण माहित होतें, हें दुसरीकडे मीं दाखविलेंच आहे.

(२) तसेंच, जैमिनीयाश्वमेधपर्वांत या रामाश्वमेधापैकीं लवकुशाख्यात तेवढें आहे; तेथें सविस्तर हकीकत सांगण्याचें कारणच नव्हतें. पितापुत्रांचें युद्ध पूर्वीं कोठें आलें असल्यास त्याचा दाखला जनमेजयास पाहिजे होता; व लवकुश हे रामाबरोबर अश्वमेधाच्या वेळीं लढले, एवढीच हकीकत जैमिनीनें त्यास सांगितली आहे; शेवटीं त्यांत असेंहि स्पष्ट म्हटलें आहे कीं:—

नाख्यातवानिदं युद्धं वाल्मीकिः पितृपुत्रयोः ।

यदि आख्यास्यद् अमज्जिप्यत् लोकोऽयं करुणार्णवे ॥

जै. अ. पर्व, (३६-८४)

तेव्हां वाल्मीकीनें कांहीं तरी हेतूनें—मुदाम—ही रामाश्वमेधाची हकीकत आपल्या रामायणांतून गाळलेली आहे, अशी एक प्राचीन परंपरा असल्याचें दिसून येतें. बाकीच्या ग्रंथकारांना ही हकीकत मग कोटून मिळाली, हा एक मोठा प्रश्नच आहे; तथापि, परंपरेनें ही हकीकत आर्यांत राहिली असावी असेंहि वाटतें.

आतां आपण पद्मपुराणांतील रामाश्वमेधपर्वावरून खालील हकीकत अवलोकन करूं:—

* प्रारंभींच वात्स्यायनमुनि शेषास म्हणतो कीं:—

तस्य वीरस्य रामस्य हयमेधकथा श्रुता ।

संक्षेपतो मया त्वत्तः तामिच्छामि सविस्तराम् ॥ ६ ॥

रामाचें चरित्र 'शतकोटिप्रविस्तर' असून ज्याला जसें वाटतें तसें तो याचें वर्णन करितो, अशी एक यांत उक्ति आहे:—

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।

येषां वै यादृशी बुद्धिः ते वदंत्येव तादृशम् ॥

(१-१३)

इतकी प्रस्तावना झाल्यानंतर कथेला प्रारंभ झालेला आहे. रामानें लंकेत जाऊन रावणास मारिलें; विभीषणास राज्याभिषिक्त करून राम सीतेसह पुष्पक विमानांत बसून अयोध्येकडे निघाले. नंदिग्रामाजवळ रामानें भरतास आपण आल्याची सुवार्ता कळविण्यास, हनुमानास पाठविलें. भरतानें लगेच वसिष्ठादि मंत्रिमंडळासह रामाच्या दर्शनास्तव प्रस्थान केलें आहे; वसिष्ठादि गुरु येत आहेत हें पाहून राम विमानांतून खाली उतरले. भरत व राम यांची भेट एकदांची झाली ! त्यावे-

* यावरून या पर्वाच्या पूर्वी संक्षेपानें ही हकीकत शेषानें वात्स्यायनास सांगितली होती असें वाटतें.

ळचें काय वर्णन करावें ? रामानें गुरूंस वगैरे नमस्कार करून सर्वांबरोबर स्वारी अयोध्येस निघाली. भरतानें आधींच आपला एक मंत्री पाठवून राम परत आल्याची बातमी शहरभर प्रसिद्ध करून ठेविली होती. त्यामुळें शहरांत जिकडे तिकडे आनंद व शोभा व शृंगार या शिवाय कांहीं एक दिसत नव्हतें, अशा थाटांत व आनंदांत स्वारी अयोध्येत शिरली ! नंतर राम व लक्ष्मण सीतेबरोबर आपल्या आयांस भेटले; प्रथम कैकेयीस, नंतर सुमित्रेस व नंतर कौसल्येस. कौसल्येस आपला पुत्र १४ वर्षांनंतर परत आलेला पाहून किती आनंद झाला असेल बरें ? नंतर, सुमुहूर्तावर रामास राज्याभिषेक झाला. याप्रमाणें एके दिवशीं दरबारांत राम बसले असतां, अगस्त्य ऋषींनीं येऊन रामाचें, रावणास मारिल्याबद्दल, अभिनंदन केलें. पुढें अगस्त्य-नें रामास रावणाविषयीं पूर्वांची हकीकत सांगितली आहे. (ती येथें देण्याचें कारण दिसत नाहीं). राम याप्रकारें राज्य करित असतां ११००० वर्षे गेलीं असें (५-४५ मध्ये) म्हटलें आहे. पुढें सीतेचा लक्ष्मणाकडून वनांत त्याग करविल्याची हकीकत आहे. सीतेला वनांत सोडल्यानंतर अगस्त्यांनीं जेव्हां रावणाची हकीकत रामास सांगितली, तेव्हां पुलस्त्यकुलांत उत्पन्न झालेल्यास—ब्राह्मणास—आपण मारिलें याबद्दल रामास विषाद उत्पन्न होऊन त्यानें याबद्दल अश्वमेधयज्ञ करण्याचें ठरविलें.

अश्वमेधाची सर्व तयारी लगेच करण्यांत आली. राम सरयूकाठीं दीक्षित झाले, राम ' स्वर्णपत्नीसमन्वित ' होते (१०. ३२]; कारण, त्यांनीं आधींच सीतेचा त्याग केला होता. या अश्वमेधयज्ञांत वाल्मीकि ऋषि आले असून त्यांजकडे अश्वरूचें काम होतें (१०-३६) याप्रमाणें सर्व तयारी झाल्यानंतर, अश्वमेधाचा

घोडा सोडण्यांत आला.

त्या घोड्याबरोबर शत्रुघ्न, पुष्कल (भरतपुत्र), हनुमान्, जांबवान् इत्यादि वीर, त्याच्या रक्षणासाठीं दिले होते. तो घोडा प्रथम जरा पूर्वेस वळला; नंतर पांचाल, कुरु, उत्तरकुरु, दशार्ण व विशाल वगैरे प्रदेशांतून तो फिरला. त्याचा तपशीलच पुढें दिल्याप्रमाणें:—

(१) घोडा प्रथम अहिच्छत्रा नगरींत गेला; तेथें त्यावेळीं सुमद राजा राज्य करीत होता. त्यानें रामाचा अश्वमेधाचा घोडा आलेला आहे असें ऐकल्याबरोबर आपलें राज्य वगैरे शत्रुघ्नास समर्पण करून आपण स्वतः अश्वरक्षणास निघाला.

(२) नंतर पयोष्णी तीरावरील च्यवन ऋषीच्या आश्रमास घोडा गेला. तेथें च्यवनाची कथा शत्रुघ्नानें ऐकिली. च्यवनानें रामाचें दर्शन घेण्याची इच्छा दर्शविल्याबरोबर शत्रुघ्नानें रामाकडे त्यांस हनुमानाबरोबर पाठवून दिलें.

(३) नंतर घोडा रत्नतटपुरास गेला; तेथें विमल नामक राजा राज्य करीत होता.

(४) पुढें तो गंगासागरसंगमाजवळील नीलपर्वताजवळ गेला.

[५) तेथून निघून तो चक्रपुरीस आला, तेथें सुबाहु राजा

१ अहिच्छत्रा ही पांचालदेशाची फार प्राचीन अशी राजधानी होय.

२ पयोष्णी म्हणजे हल्लीची वन्हाडांतील पूर्णा नदी होय !

३ हे हल्लीचें रत्नपुरच (नर्मदेच्या कांठचें) कीं काय, हे कळण्यास दुसरे कांहीं साधन नाही; हैहयराजे फार प्राचीन काळापासून या भागांत येऊन राहिले होते.

४ आतां घोडा वंगालच्या भागांत आल्याप्रमाणें वाटतें. चक्रपुरी म्हणजे हल्लीची कोणती पुरी हें कळत नाही.

राज्य करीत होता; त्याचा पुत्र दमन नावें होता; त्यानें घोडा अडकवून ठेविला. तेव्हां दमनाचें व पुष्कलाचें मोठें युद्ध होऊन शेवटीं त्यांत पुष्कल विजयी झाला. तेव्हां सुवाहूचे डोळे उघडून त्यानें घोडा सोडून दिला व आपण घोड्यामागे रक्षक होऊन गेला; आपली सर्व संपत्ति त्यानें शत्रुघ्नाच्या चरणीं अर्पण केली.

[६] नंतर घोडा फिरत फिरत तेजःपुरास गेला; तेथें ऋतंभर राजाचा पुत्र सत्यवान् हा राज्य करीत होता.

(७) नंतर घोडा तेथून निघून चालला असतां रावणाचा मित्र जो विद्युन्माली नामक राक्षस त्यानें तो घोडा उचलून आपल्या विमानांत बांधून नेला; तेव्हां, मोठें युद्ध होऊन शत्रुघ्नानें तें विमान खालीं पाडून विद्युन्मालीस ठार मारलें.

(८) नंतर घोडा रेवानदीच्या कांठच्या आरण्यक मुनीच्या आश्रमास गेला. या आरण्यक मुनीस लोमशानें हा घोडा त्याचे आश्रमास येण्यापूर्वीच रामाचें संक्षिप्त चरित्र सांगून ठेविलें होतें.

[अ. ३६]. हे लोमशाचें संक्षिप्त रामचरित्र बऱ्याच दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे. (तें मीं दुसरीकडे समग्र दिलें आहे.) आरण्यक-मुनीला रामास पाहण्याची इच्छा झाल्यामुळें त्यांस अयोध्येस पाठविण्यांत आलें.

(९) नंतर घोडा रेवाचलांतील योगिनीच्या भवनास गेला; तिनें शत्रुघ्नास एक अस्त्र देऊन पाठविलें.

(१०) नंतर घोडा देवपुरास गेला, तेथें वीरमणी राजा राज्य करीत होता; त्याचा मुलगा रुक्मांगद होय. येथें महद्युद्ध झालें. येथें प्रत्यक्ष रामास येऊन घोडा सोडवावा लागला.

(११) नंतर घोडा शौनकाच्या आश्रमास व हिमालयाकडील अनेक ठिकाणीं फिरला.

(१२) नंतर तो कुंडलपुरास आला; तेथें सुरथ राजा राज्य करीत असे. त्याचा पुत्र चंपक यानें घोड्यास अडकवून ठेविलें. तेव्हां महद्युद्ध होऊन प्रत्यक्ष रामास येऊन, तो घोडा सोडवावा लागला.

(१३) नंतर घोडा शेवटीं वाल्मिकीच्या आश्रमास गेला. तेथील हकीकतीचा सविस्तर विचार आतां आपण करूं [घोडा फिरला तीं ठिकाणें पाहिलीं असतां, बहुतेक उत्तर हिंदुस्थानांत आहेत; व तीं इतकीं प्राचीन शहरें दिसतात कीं, त्यांचा २-३ शिवाय भारतांत कोठें मागमसहि नाहीं. रामायण काळीं आर्यांची वस्ती होती, त्याच्या बाहेरचीं हीं शहरें नाहींत. यावरून ही अश्वमेधाची हकीकत ऐतिहासिक परंपरेवरूनच उत्पन्न झाली असली पाहिजे हें उघड होतें. अलीकडेच कोणीतरी ही हकीकत उठविली असती, तर अलीकडच्या शहरांचा त्यांत उल्लेख आला असता; व घोडा चारी दिशेस (रघूच्या रघुवंशांतील दिग्विजयाप्रमाणें) फिरून विजयी होऊन आला असता; पण वरील वर्णन तसें दिसत नाहीं; यावरून ही हकीकत ऐतिहासिक असावी असें वाटतें.]

लवकुशाख्यान.

येथून पुढच्या हकीकतीस दोन ग्रंथ प्रमाणभूत आढळतात; एक वरील रामाश्वमेधपर्व; दुसरें जैमिनीअश्वमेधपर्व. या दोन्हींच्या हकीकतींत थोडासा फरकहि पण आढळतो. म्हणून याचा विशेष विचार

कर्तव्य आहे. प्रथम जैमिनी अश्वमेधांतील हकीकती विषयीं देऊन, नंतर प्रस्तुत ग्रंथांतील हकीकतीशीं ती कितपत जुळते हें आपण पाहूं.

(१) जैमिनि अश्वमेधपर्वांतील हकीकत.

जैमिनी अश्वमेधाच्या अध्याय २५ ते ३७ पर्यंत रामाविषयींची कथा आहे. पैकीं रामाचा अश्वमेध सुरू होऊन तो घोडा लवानें वाल्मीकीच्या आश्रमांत पकडून ठेवीपर्यंतची हकीकत मीं दुसरीकडे दिली आहे. लवानें रामाचा घोडा पकडून ठेविल्यानंतर पुढें काय झालें हें येथें पाहावयाचें आहे. अ. २९ श्लोक ३९ पासून रामाश्वमेधाची हकीकत आहे. राम अयोध्येत राज्य करीत असतां ब्रह्महत्यानें पीडित झाल्यामुळें त्यास चैन पडेना; ह्मणून त्यानें अश्वमेधयज्ञ करण्याचा निश्चय केला (२९-४०) व अश्वमेधाची तयारी केली. सीतेची सौवर्णी प्रतिमा केली. राम दीक्षित झाला. अश्व्याच्या कपाळावर सोन्याचा पत्रा बांधून त्यावर असें लिहिलें:—

एकवीराऽद्य कौसल्या तस्याः पुत्रो महाबलः ।

तेन मुक्तं हरिवरं गृण्हातु बलवान्नरः ॥ २९-५७ ॥

शत्रुघ्नास अश्वरक्षणास पाठविलें. तो अनेक नगरांस व उपवनांस गेला. शत्रुघ्नानें पुष्कळ बलवान् राजांस जिंकून तो घोडा मुक्त केला (२९-६२). नंतर तो घोडा वाल्मीकीच्या आश्रमास आला. त्या वेळीं वाल्मीकि वरुणाच्या यज्ञासाठीं रसातळास गेला होता. लवानें

१ न शर्म लेभे रामोऽसौ ब्रह्महत्याभिपीडितः ।

अश्वमेधं क्रतुवरं कर्तुकामाप्यभूद्रघुः ॥ २९-४० ॥

२ यावरून वाकीची हकीकत मुद्दाम जैमिनीनें येथें अप्रस्तुत म्हणून दिली नाही असें कळून येईल.

तो घोडा तेथें पकडून ठेविला; त्याला आपल्या उत्तरीयानें कदलीच्या झाडास बांधून ठेविलें. मुनिपुत्रांनीं पुष्कळ सांगून पाहिलें पण तें तो ऐकेना. इतक्यांत सैनिक येऊन घोडा सोडवून घेऊन जाऊं लागले. तेव्हां लवानें आपला विलक्षण प्रभाव दाखविला; त्यानें अश्व सोड-
विण्यास आलेल्या लोकांचे हातच तोडून टाकिले ! नंतर युद्धच सुरू होऊन त्यांत लवानें अत्यंत पराक्रम गाजवून शत्रुघ्नाच्या सैन्यांत कल्लोळ उडवून दिला. यामुळें शत्रुघ्न चवताळून लवाच्या अंगावर गेला. नंतर लव व शत्रुघ्न यांचें कांहीं काळपर्यंत युद्ध होऊन, शेवटीं शत्रुघ्नाच्या एका बाणानें लव निश्चेष्ट होऊन पडला. नंतर त्यास शत्रुघ्नानें आपल्या रथांत घालून नेलें. अश्व मोकळा करण्यांत आला. ही बातमी मुनिपुत्रांनीं सीतेस सांगितली. सीतेनें कुश परत येईपर्यंत लव जीवंत राहूं दे, म्हणून देवाची अनन्यभावे प्रार्थना केली. तेव्हां आश्रमांत वाल्मीकि किंवा कुश हे दौघेहि नव्हते. इतक्यांत समिधा व कुश घेऊन कुश घरीं परत आला. तेव्हां सीतेनें त्यास युद्धास सज्ज करून लवास (व अश्वास) सोडवून आणण्यास पाठविलें. कुश रणांगणावर येऊन त्यानें सैन्यास लढाईस आवाहन केलें. तेव्हां शत्रुघ्नानें आपल्या सेनापतीस त्याजवर पाठविलें; पण कुशानें त्यास यमसदनास पाठविलें, तेव्हां त्या सेनापतीचा नग नामक बंधु त्यावर चाल करून आला; त्याचीहि कुशानें तीच वाट लाविली. नंतर कुशानें त्या सैन्यांत कल्लोळ उडवून दिला. पुढें स्वतः शत्रुघ्नच कुशावर चाल करून आला; तेव्हां शत्रुघ्नास रथावर त्यानें बेशुद्ध पाडिलें. बाकीच्या सैन्याचाहि धुव्वा उडवून दिला. कुशानें जाऊन लवास मिठी मारिली; इतक्यांत लवहि शुद्धीवर आला. लवानें पुनः घोडा बांधून ठेविला. इकडे शत्रुघ्नाच्या पक्षांतील लोकांनीं अयोध्येस जाऊन हें वर्तमान रामास कळविलें. तेव्हां शत्रुघ्नाच्या

कुमकेसाठीं रामानें लक्ष्मणास मोठ्या सैन्यानिशीं तेथें पाठवून दिलें. लक्ष्मणाचा सेनापती कालजित् नामें करून होता, [अ. ३२). हें सैन्य तेथें येऊन धडकलें? तेव्हां लवकुशांनीं त्या सैन्याचा नाश करण्याचा निश्चय करून सेनेत प्रवेश केला. लवणाचा मामा रुधिराक्षही लक्ष्मणाच्या पक्षानें लढावयास आला होता. या सर्वांची लवकुशांनीं दुर्दशा उडवून दिली. मदिराक्षास लवानें ठार मारलें. पुष्कळ सैन्याचा वध केला. लवानें आपणा सभोंवतीं वेढा दिलेल्या सैन्याचा चुराडा करून सोडिला. (अ. ३३.) लक्ष्मणावर कुश चाल करून गेला. इतक्यांत कालजित् मध्यें आला, तेव्हां त्यास कुशानें ठार केलें. लक्ष्मणाला देखील कुशानें भूमीवर पाडिलें. नंतर सर्व सैन्याचा संहार करून ते दोघे वीर निर्भय होऊन आश्रमाकडे पाहत राहिले (अ. ३४).

नंतर रामानें भरतास यांच्या कुमकेस पाठविलें. त्याच्या बरोबर हनुमान् जांबवान् वगैरे वानर वीरहि पाठविले. ते रणभूमीवर येऊन दाखल झाले. हनुमानानें शत्रुघ्न व लक्ष्मण बेशुद्ध पडले होते त्यांस भरताजवळ उचलून नेलें. इतक्यांत कुश तेथें आला; लवही आला. त्यानीं पुनः कळोळ उडवून दिला. भरतहि पुढें मूर्च्छित होऊन पडला !! हनुमंताचीही तीच अवस्था झाली !!!

नंतर सुग्रीवादि मंडळी बरोबर घेऊन राम तेथें आले ! विभीषणहि बरोबर होताच ! रामानें ' तुम्ही कोण, कोठील ' वगैरे प्रश्न केले. पण ' लढायीस वाकीचे प्रश्न घेऊन काय करावयाचे आहेत ? ' असें मुलांनीं उत्तर दिलें. तेव्हां, रामानें ' मीं तुमच्याशीं युद्ध करित नाहीं, ' म्हणून आश्वासन दिल्यानंतर मुलांनीं आपण सीतेचीं मुलें आहोंत म्हणून सांगितलें. तेव्हां, हीं आपलींच मुलें आहेत असें ओळखूनहि, रामास क्षात्रधर्माप्रमाणें युद्ध करणें जरूर

वाटलें व नंतर रामाचें व कुशलवाचें युद्ध सुरू झालें. त्यांत राम शेवटीं मूर्छित होऊन पडला !!! नंतर, मुलांनीं रामलक्ष्मणांच्या अंगावरील दागिने बरोबर घेतले. हनुमान् व जांबवान् यांनीं मूर्छा आल्याचीं सोंगें घेतलीं! “ कपटमूर्छितौ ” (३६. ७१). नंतर हनुमान् व जांबवान् यांसहि त्यांनीं सीतेजवळ पकडून नेलें. तेव्हां सीतेनें त्यांस सोडून देण्यास सांगितलें! त्यामुळें, लवानें त्यांस रणांगणांत सोडून दिलें. (३६. ७५).

इतक्यांत वाल्मीकि वरुणालयांतून आश्रमांत आले; तेव्हां मुलांनीं त्यांस सर्व हकीकत सांगितली. नंतर वाल्मीकीनें पाण्यानें शिंपडून सर्वास उठविलें व रामास ते म्हणाले कीं:—

तव पुत्रौ महाराज ! गृह्यतां रघुनंदन ।

मन्यसे यदि सीतां च निर्दोषां नेतुमर्हसि ॥

जै. अ. पर्व, ३६. ७९

नंतर राम मनांत आश्चर्य मानून घोडा घेऊन नगरीस गेले. पुढें त्यांनीं मोठा यज्ञ केला (८०) नंतर वाल्मीकीनें सीतेस व पुत्रांस त्याजवळ नेऊन पोंचविलें:—

वाल्मीकिः कथयामास रामाय किल बालकौ ।

सीतां नीतां पुत्रयुतां संस्थाप्य रघुसंनिधौ ॥ ८१ ॥

रामः पुत्रयुतो जातः सीतया सहितः स्थितः ॥

याप्रमाणें रामाची आणि सीतेची व मुलांची गांठ पडली. ही जैमिनी अश्वमेधाची हकीकत होय!

२ रामाश्वमेधपर्वातील हकीकत.

वरील जैमिनिअश्वमेधपर्वातील हकीकतींत व रामाश्वमेधपर्वातील हकीकतींत खालील मुख्य फरक आहेत:—

(१) जै. अ. पर्वीत ' ब्रह्महत्याभिपीडित ' होऊन रामानें अश्व-
मेध यज्ञ करण्याचा विचार केला असें म्हटलें आहे खरें; पण ही
' ब्रह्महत्या ' कोणती हें जै. अ. पर्वीत सांगितलें नाहीं. रा. अ.

ब्रम्हा

पर्वीत मात्र ही रावणास मारल्या-

।

पुलस्त्य—सुमाली

वदलचाचि हत्या होय असें म्हटलें

मंदाकिनी×विश्रवा—कैकसी

आहे; कारण रावण हा ब्राम्हणा-

वैश्रवण {
कुबेर {

रावण कुंभकर्ण विभीषण पासून झाला असें अगस्त्यानें
सांगितलें होतें; रावण हा पुलस्त्य-

कुलांत जन्मला होता, म्हणून त्याला मारल्यानें ब्रम्हहत्या झाली असा
रामाचा भाव होय.

[२] रामाश्वमेधपर्वीत राम सरयूतीरावर दीक्षित होऊन वसले
होते असा उल्लेख असून, जै. अ. पर्वीत तो गंगातीरीं दीक्षित होऊन
वसल्याचा उल्लेख आहे. सरयूतीरींच असणें जास्त शोभतें; कारण
अयोध्या नगरी सरयूच्या कांठींच होती.

(३) दोन्हीं ठाई राम सुवर्णानें केलेल्या सीतेसमन्वित होते असें
वर्णन आहे; पण रामाश्वमेधांत वाल्मीकिमुनि हे या यज्ञांत अध्वर्यु
होते असें वर्णन असून [१०-३६], जै. अ. पर्वीत त्यावेळीं
वाल्मीकि [यज्ञार्थ] वरुणालयांत गेल्याचा उल्लेख आहे.

[४] रामाश्वमेधांत अश्वारोवर शत्रुघ्न, पुष्कल, जांबवान्,
हनुमान् इ. वीर आहेत; पण जै. अ. पर्वीत फक्त एक शत्रुघ्नच
तेवढा सैन्यारोवर आहे. दोन्हीं ठाई घोडा अनेक ठाई फिरला म्हणून
म्हटलें आहे. रामाश्वमेधांत, घोडा वाल्मीकीच्या आश्रमीं आला तेव्हां
वरोवर जिकलेले अनेक राजे शत्रुघ्नावरोवर होते असें वर्णन असून
जै. अ. पर्वीत तसें वर्णन नाहीं.

[५] दोन्हीं ठाईं लवानें अश्व सोडवूं पाहणाच्या लोकांचे हात तोडून टाकिले आहेत.

साठान्या अध्यायापासून पुढें लवार्शीं शत्रुघ्नपक्षाकडील सैन्याचें युद्ध झालेली हकीकत आहे. तींतील फरक खालीं देतोच.

(६) यथे लवानें प्रथमच कालजितास मारिलें आहे. तसेंच, नंतर भरतपुत्र पुष्कलास लवानें बेशुद्ध केले आहे; लवानें मारुतीसहि ' कपटमूर्च्छा ' घ्यावयास लाविलें [६१. ६१]. लवानें शत्रुघ्नासहि मूर्छित केले; नंतर सुरथादि राजे त्यावर चाल करून गेले; त्या सर्वांस लवानें पळवून लाविलें.

(७) जै. अ. पर्वातल्याप्रमाणेंच यथेहि शत्रुघ्नाच्या बाणानेंच लवास मूर्छा आली. [६१ अध्याय]. इतक्यांत ही वातमी सीतेला कळविल्यानंतर ती शोक करूं लागली. जै. अ. पर्वात कुश हा समिधा व कुश आणावयास गेला होता; पण रामाश्वमेधांत [६३-१९] तो उज्जयिनीच्या महाकालास गेला होता, तो परत आला.

(८) जै. अ. पर्वात, लवास मूर्छित असतांना शत्रुघ्नानें आपल्या रथांत घालून नेले होते; कुशानें शत्रुघ्नास जिंकून त्यास बेशुद्ध केल्यानंतर लव शत्रुघ्नाच्या रथावर कुश गेला असतां, शुद्धीवर आला आहे. पण रामाश्वमेधांत कुश आल्याबरोबर लवानें काय केले याबद्दल असा श्लोक आहे:—

लवो महाबलं दृष्ट्वा कुशं भ्रातरमागतम् ।

रथादुन्मुच्य आत्मानं युद्धाय स विनिर्गतः ॥

म्हणजे,

[६३. ४६]

कुश युद्धांत येण्यापूर्वीच लव शुद्धीवर आला असें यांत सिद्ध होते; शिवाय, रथांतून सुटून जाण्याजोगें शत्रुघ्न यास ठेवील तरी कसा

हाही एक प्रश्न आहे. तेव्हां कुशानें शत्रुघ्नास बेशुद्ध करून, त्याच्या रथावरील लवास शुद्धीवर आणिलें हेंच सयुक्तिक दिसतें.

(९) कुशानें शत्रुघ्न व सुरथ यांस बेशुद्ध केलें; तसेंच हनुमान् व सुग्रीव यांसहि बेशुद्ध केलें. लवानेंहि अनेक राजे जिंकिले. दोषांनींही मिळून सैन्यांत कळोळ उडवून दिला. नंतर काहीं वीरांचीं आभरणें व मुकूट घेऊन व हनुमान् व सुग्रीव यांस धरून ते दोघे मातेजवळ गेले. सीतेनें त्या दोन्ही वानरांस सोडून देण्यास सांगितलें. सीतेला मुलांनीं सर्व हकीकत सांगितली तेव्हां हा आपल्या नवऱ्याचाच हय आहे असें तिला कळून चुकलें.

(१०) सीतेनें मुलांस सांगितलें कीं हा तुमच्या पित्याचा घोडा असून तुम्हीं पित्याचें सैन्य मारिलें. मुलें ह्मणालीं:—

क्षात्रधर्मेण तं भूपं जितवंतौ बलान्वितम् ॥

नास्माकं अनयो भावि क्षात्रधर्मेण युध्यताम् ॥ ७१ ॥

वाल्मीकिना पुरा प्रोक्तं अस्माकं पठतां पुरः ।

दुष्यंतेन समं युद्धं भरतेन कृतं पुरा ॥ ७२ ॥

कण्वस्याश्रमके वाहं धृत्वा यागाक्रियोचितम् ।

तस्मात्सुतः स्वपित्रा च युध्येत् भ्रात्रापि चानुजः ॥ ७३ ॥

गुरुणा चापि शिष्येण तस्मान्नो पापसंभवः ।

त्वदाज्ञातोऽधुना चावां दास्यावो हयशुत्तमम् ॥ ७४ ॥

नंतर मातेच्या आज्ञेनें कुशलवांनीं अश्व सोडून दिला, हनुमान् सुग्रीव यांस सोडून दिलें व आभरणें परत दिलीं. पुढें सीतेच्या पातिव्रत्यानें सर्व सैन्य जिवंत झालें असें ६४ व्या अध्यायांत वर्णन आहे.

(११) जै. अ. पर्वांत व रामाश्रमेधांत मुख्य फरक हा आहे कीं, रामाश्रमेधपर्वांत राम प्रत्यक्ष रणांगणावर येऊन आपल्या मुलांशीं

लढत नाही. जै. अ. पर्वांत रामहि लहून-वेशुद्ध होता; गंतर वरुणा-
 लयांतून आलेल्या वाल्मीकीच्या मध्यस्थीनें रामपक्षीयांस घोडा मिळतो
 व सैन्य उठून अयोध्येस जाते; पण रामाश्वमेधांत प्रथमपासूनच
 वाल्मीकि हा अयोध्येंत सरयूतीरावर अध्वर्यु होऊन वसलेला असल्या-
 मुळें सीतेलाच तेथें मध्यस्थी करून अश्वास मुक्त करावें लागलें आहे.
 सीतेनें कृपेनें सोडलेला घोडा घेऊन शत्रुघ्नादि वीर परत अयोध्येस
 जातात; तेथें पुढें रामानें 'हीं मुलें आपल्या आश्रमांत कोण व कोठून
 आलीं' असें शरयूतीरावर वाल्मीकीस विचारिलें आहे. तेव्हां, वाल्मी-
 कीनें 'हीं आपलींच मुलें आहेत' असें त्यांस सांगितलें, नंतर रामानें
 सीतेला व मुलांस आणण्यास लक्ष्मणास पाठविलें. प्रथम सीतेनें फक्त
 मुलेंच तेवढीं पाठविलीं; पण पुनः लक्ष्मण रामाकडून आलेला पाहून
 तीहि मग रामाजवळ गेली. या प्रमाणें रामाश्वमेधांत राम व सीता
 यांची; व राम व कुशलव यांची भेट घडविली आहे.

वरील दोन्ही हकीकतींत गमत ही आहे कीं, यज्ञांत सीता
 आल्यानंतर ती शपथ घेऊन सर्वासमक्ष भूमीच्या विद्वरांत
 गडप होऊन जात नाही; राम तिचा आनंदानें स्वीकार
 करून निर्विघ्नपणें यज्ञ करितात. पुढेहि सीतेला भूमातेनें विवर
 देऊन तिचा अंगिकार केल्यावद्दल यांत-या दोन्हां ग्रंथांत-थोडीहि
 सूचना नाही, ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट होय!

प्रकरण ९ वें.

आनंदरामायण.

पूर्णकांडाचे ९ वे सर्गांत या रामायणाची सर्गसंख्या व श्लोक-संख्या याप्रमाणें दिलेली आहे:--

कांडाचें नांव.	सर्ग	श्लोक
१ सारकांड	१३	२५३०
२ यात्राकांड	९	७३५
३ यागकांड	९	६२५
४ विलासकांड	९	६७८
५ जन्मकांड	९	८०२
६ विवाहकांड	९	५८३
७ राज्यकांड	२४	२६२२
८ मनोहरकांड	१८	३१००
९ पूर्णकांड	९	५७७
	१०९	१२,२५२

पूर्णकांडाच्या आठव्या सर्गांत या प्रत्येक कांडांत काय काय विषय आलेले आहेत याची अनुक्रमणिका दिलेली आहे. हें आनंदरामायण (अद्भुतरामायणाप्रमाणेंच) शतकोटिरामचरितांतर्गत व वाल्मीकिकृतच मानिलें आहे. रामायणाची व्याख्या या रामायणानें अशी दिली आहे. यस्मिन् रामस्य संस्थानं रामायणमथोच्यते ॥ ९-९-२२ ॥ हें विष्णुदास व रामदास यांचे संवादरूप असून, शिवाय हें शिवपार्वती-संवादरूपानें पुनः वदविलें आहे. या रामायणाचा कर्ता शेवटीं लिहितोः-

आ. रा. ९-९

आनंदरामायणमेतदुत्तमं । मे रामदासस्य मुखेन कीर्तितम् ॥
 श्रीराघवेणैव जनाघनाशनं । नानाचरित्रैर्वरकौतुकैर्युतम् ॥ ६२ ॥
 अन्यः स वाल्मीकिमुनिः कवीश्वरो । रामायणं वै शतकोटिसंमितम् ॥
 कृतं पुरा येन सविस्तरं शुभं । यस्माच्च सारं कथितं मया तव ॥ ६३ ॥

अर्वाचीन कोणी तरी एका रामदासानें कोणा तरी एका विष्णुदासास सांगितलेली ही हकीकत शंकराच्या तोंडून ऐकल्यावर पार्वतीस शंका आली ती अशी:—

यदा वाल्मीकिना देव कृतं रामायणं वरम् ॥

यदा क्व रामदासः स संवादोऽस्मिंस्त्वयाऽकथि ॥ ७४ ॥

क तदा विष्णुदासोऽपि संशयो मेऽत्र जायते ॥

यावर शंकराचें समाधान असें आहे:—

त्रिकालया ज्ञानदृष्ट्या मुनिनाऽत्र कथांतरे ॥ ७५ ॥

उभयोर्भाविसंवादः सोऽपि पूर्वं प्रवर्णितः ॥

यथा रामस्य चरितं रामात्पूर्वं प्रवर्णितम् ॥ ७६ ॥

संदेहोऽत्र त्वया नैव कार्यः पर्वतकन्यके ॥

रामदासमुखेनैतद्राघवेणैव वर्णितम् ॥ ७७ ॥

कवीचा एकंदरींत रोख असा आहे कीं, या १२२५२ श्लोकां-
 पैकीं एकहि अर्वाचीन नसून हा खुद्द वाल्मीकीचाच सर्वस्वी ग्रंथ
 आहे, असें वाचकांस भासवावे !!! पण वर दिलेल्या ६३ व्या श्लो-
 कांवरून याचा कर्ता वाल्मीकीहून भिन्न व अर्वाचीन होता, हें 'पुरा'
 इत्यादि पदांवरून कळून येतें. वाल्मीकीनें शतकोटि रामचरित भवि-
 ष्यद्रूपानें आधींच लिहिलें, त्याचाच सारभूत हा ग्रंथ आहे असें दाख-
 विण्याचा कवीचा रोख आहे ! हें साक्षात् रामानेंच रामदासमुखानें

वदविलें आहे, असें देखील शेवटीं त्यानें सांगून टाकलें ! आतां राहिल्या कां कांहीं संशय ?

विष्णुदासानें ' मीं पूर्वीं रामायण सविस्तर ऐकिलें आहे; तें हें दिसत नाहीं ' अशी शंका दर्शविली असतां, गुरुमहाराज कथेंत फरक कां राहातो, याविषयीं शिष्याचें ठरीव समाधान करीत आहेत:—

पुनः पुनः कल्पभेदाज्जाताः श्रीराघवस्य च ॥

अवताराः कोटिशोऽत्र तेषु भेदः क्वचित् क्वचित् ॥ २९ ॥

कृतोऽस्ति राघवेणैव न सर्वे सबृशाः कृताः ॥

रामायणान्यपि तथा पुरा वाल्मीकिनैव हि ॥ ३० ॥

अनेकान्यंतरेणैव कीर्तितानि सविस्तरात् ॥

शतकोटिमिता तेषां सर्वेषां गणना कृता ॥ ३१ ॥

तस्मात्त्वया न संदेहः कार्यः शिष्याऽत्र बुद्धिमन् ॥

यन्मया कथितं तेहि तत्तथ्यं विद्धि नान्यथा ॥ ३२ ॥

भागाद्भरतखंडांतर्गताद्रामायणात्पुरा ॥

नारदादिपुराणानि व्यासेनाऽत्र कृतानि हि ॥ ३३ ॥

तेषु मत्कथितं चेदं सम्यग्विस्तारितं द्विज ॥

तव जातो यथा शिष्य ! संदेहोऽत्र कथांतरात् ॥ ३४ ॥

भविष्यति तथान्येषां अग्रे यदि कदा क्वचित् ॥

नारदादिपुराणेषु दर्शनीयं हि तज्जनैः ॥ ३५ ॥

दृष्ट्वा मदुक्तं सर्वेषु पुराणादिषु पंडितैः ॥

त्यक्तव्याः स्वीयसंदेहाः सत्यं ज्ञेयं मयोरिति ॥ ३६ ॥

पूर्णकांड, सर्ग ७ वा.

या श्लोकांवरून एवढेंच अनुमान निघतें कीं, (१) आनंदरामायणकार वाल्मीकि रामायणांतल्यापेक्षां वेगळ्या कथा आपण लिहितो हें जाणून

होता; (२) या कथा आपल्या नसून वाल्मीकीच्याच आहेत असें दाखविण्याचा त्याचा पुरा हेतु आहे. (३) तो त्यांनीं अनेक तऱ्हेनें साधण्याचा यत्न केलेला आहे; रामायणें अनेक असून त्यांतीलच हेंहि एक आहे, असें त्यानें ह्मटलें आहे; (४) या रामायणास थोडाबहुत नारदपुराणाचा आधार दिसतो. (५) भरतखंडांत मिळत असलेल्या रामायणाच्या भागावरूनच व्यासांनीं नारदादिपुराणें केलीं, ह्मणजे काय समजावयाचें, हें मात्र नीट कळत नाहीं. याचा उलगडा होण्याकरितां कवीनें भावि आक्षेपकांसही नारदपुराण पाहण्याचा हवाला दाऊन ठेविलेला आहे. असो. एके ठाई कवीनें वाल्मीकीकडूनच रामास असें वदविलें आहे कीं:—

शतकोटिमितं तेऽत्र चरितं यन्मया कृतम् ॥

पुरा त्वया विभक्तं यत्सर्वत्र रघुनंदन ॥ ९३ ॥

भागाद्भारतवर्षातर्गताद्रामायणात्प्रभो ॥

सारं सारं प्रगृह्याथ यद्यद्रम्यं मनोरमम् ॥ ९४ ॥

कथानकं तेन तेन व्यासेन मुनिनाऽत्र हि ॥

अष्टादशपुराणानि तथोपपुराणानि च ॥ ९५ ॥

कृतान्यन्येऽपि मुनयः षट्शास्त्रादीन्बनेकशः ॥

अग्रे सर्वे करिष्यन्ति सारं रम्यं निगृह्य च ॥ ९६ ॥

*

*

*

*

कृतं चरित्रं सीताया विरहादि च राघव ॥

यत्किंचिच्छेषभूतं हि चतुर्विंशत्सहस्रकम् ॥ ९८ ॥

तावन्मात्रं वदिष्यन्ति मद्बाल्मीकेः कृतं त्विति ॥*

* यावरून या रामायणाचे कर्त्यास २४००० च्या रामायणाशिवाय बाकीच्यांना लोक “ वाल्मीकीचें ” म्हणून कवूरु करीत नाहींत हें माहीत होतें हें कळून येतें.

युद्धं प्रभाते श्रोतव्यं शोकश्चैवापराह्णके ॥ १०० ॥

रतिर्निशायां श्रोतव्याऽऽनंदरामायणं सदा ॥

युद्धं ज्ञेयं भारतं हि, रतिर्भागवतं स्मृतम् ॥ १ ॥

शेषभूतं चतुर्विंशत्सहस्रं शोक उच्यते ॥

तेन भाविवरेणैतदानंदचरितं तव ॥ २ ॥

शतकोटिमिते पूर्वं यन्मयैव विनिर्मितम् ॥

नवकांडमितं रम्यं यद् द्वादशसहस्रकम् ॥ ३ ॥

नवोत्तरशतं सर्गं क्वचित् स्थास्यति भूतले ॥

आ. रा. ७-१३-९३ ते १०३

आनंदरामायणकर्त्यास पुराणें, उपपुराणें, भारत, रामायण, भगव-
द्गीता, विष्णुसहस्रनाम वगैरे माहीत होतीं. त्यानें इतर अनेक रामा-
यणांचाही याप्रमाणें उल्लेख केलेला आहे;—

भारतं त्वितिहासश्च रामायणसमुद्भवः ।

यद्वेदपाठपुण्यं तज्ज्ञेयं रामायणस्य च ॥ ६१ ॥

तत्सर्वेषामादिभूतं महामंगलकारकम् ।

रामायणादेव नाना संति रामायणानि हि ॥ ६२ ॥

शेषभूतं चतुर्विंशत्सहस्रं प्रथमं स्मृतम् ।

तथा च योगवासिष्ठमध्यात्मारख्यं तथा स्मृतम् ॥ ६३ ॥

वायुपुत्रकृतं चापि नारदोक्तं तथा पुनः ।

लघुरामायणं चैव बृहद्रामायणं तथा ॥ ६४ ॥

अगस्त्युक्तं महाश्रेष्ठं साररामायणं तथा ।

देहरामायणं चापि वृत्तरामायणं पुनः ॥ ६५ ॥

ब्रह्मरामायणं रम्यं भारद्वाजं तथैव च ।

शिवरामायणं क्रौंचं भरतस्य च जैमिनेः ॥ ६६ ॥

आत्मधर्भश्चेतकेतुऋषैश्चैव जटायुषः ।

रवेः पुलस्तेर्देव्याश्च गुह्यकं मंगलं तथा ॥ ६७ ॥

गाधिजं च सुतीक्ष्णं च सुग्रीवं च विभीषणम् ।

तथाऽऽनंदरामायणमेतन्मंगलकारकम् ॥ ६८ ॥

एवं सहस्रशः संति श्रीरामचरितानि हि ।

कः समर्थोऽस्ति तेषां हि संख्यां वक्तुं सविस्तरात् ॥ ६९ ॥

शतकोटिमितादेव विभक्तानि पृथक्पृथक् ।

सर्वेष्वप्यानंदसंज्ञं वरिष्ठं प्रोच्यते त्विदम् ॥ ७० ॥

आनंदरा. ८-८-६० ते ७०

वाल्मीकीनें लिहिलेल्या शतकोटिरामायणांत सर्ग व कांड किती होते हें कवी दुसरीकडे याप्रमाणें सांगत आहेः—

नवलक्षानि कांडानि शतकोटिमिते द्विज ! ॥ १४ ॥

सर्गा नवतिलक्षाश्च ज्ञातव्या मुनिकीर्तिताः ।

कोटीणां च शतं श्लोकमानं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ १५ ॥

आ. रा. ८-१७-१४ व १५

पुढें १०९ श्लोकांचें साररामायणही सांगितलें आहे. यांत आनं-
रामायणाचेच विषय क्रमानें सांगितले आहेत. [८-१७]. पुढें कवीनें
म्हटलें आहेः—

रामायणानि शतशः संति शिष्यावनीतले ।

तथाऽप्यनेन सदृशं न भूतं न भविष्यति ॥ १३३ ॥

येणें प्रमाणें हा एक चमत्कारिक रामचरित्रपर ग्रंथ आहे. यांतील
विशेष वाचकांसाठीं थोडेसे देऊन ठेवतां.

(१) कोसलदेशच्या राजाची मुलगी कौसल्या इचा दशरथार्शीं विवाह

ठरला असतां ब्रह्मदेवाला रावणानें प्रश्न केला की, माझे मरण कोणाकडून आहे ? तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, कौसल्येच्या पोटीं दशरथाकडून साक्षात् विष्णु रामरूपानें अवतरणार आहे. तो तुझा नाश करील. तेव्हां रावण अयोध्येस जाऊन तेथें नौकेंत बसून जलक्रीडा करीत असलेल्या दशरथास त्यानें नाव पालथी करून बुडविलें, व पुढें दशरथ व सुमंत्र हे नावेच्या एका तुकड्यावर बसून तरंगत तरंगत नदींतून समुद्रांत गेले. इकडे कौसलांत जाऊन कौसल्येस आणिलें व तिला पेटींत घालून तिमिंगिल माशाच्या स्वाधीन केलें. पुढें तो मासा समुद्रांत इतर माशाबरोबर लढणें संपल्यानंतर ती पेटी गिळणार होता. ती त्यानें एका बेटावर नेऊन कांहीं वेळ ठेविली ! याप्रकारें रावण आपल्या मनांत समजत होता कीं दशरथ व कौसल्या या दोघांचीहि आपण वाट लाविली, पण दशरथ तरंगत तरंगत समुद्रांत त्याच बेटावर येऊन लागला; त्यानें पेटी उघडून पाहिली तों आंत कौसल्या ! मग तेथल्या तेथें गांधर्व विधीनें विवाह उरकून घेतला. मग तिघेहि त्या पेटींत बसून त्यांनीं द्वार लावून घेतलें ! इकडे ब्रह्मदेवाकडून ही बातमी रावणास कळतांच त्यानें येऊन पाहिलें तों खरेंच तिघे त्या पेटींत त्यास दिसले. पुढें ब्रह्मदेवाच्या सांगण्यावरूनच त्यानें ती पेटी अयोध्येस षोचती केली ! याप्रमाणें दशरथ व कौसल्या यांचा विवाह घडून आला.

(२) सुमित्रा ही मगध देशाच्या राजाची मुलगी होती.

(३) कैकयी ही केकय देशच्या अश्वपतीची मुलगी होती.

(४) विष्णु रामदाशरथीच्या रूपानें चैत्र शुद्ध नवमीला मध्यान्हीं रवि असतां अवतरले असें १-२-४ मध्ये म्हटलें आहे. सुमित्रेच्या पोटीं लक्ष्मणरूपानें शेष अवतरला; व कैकेयीच्या पोटीं भरतशत्रुघ्न रूपानें शंख व चक्र हीं जुळीं अवतरलीं असेंहि म्हटलेलें आहे.

(५) ताटिका राक्षसी सुंदाची कामिनी असून माराच व सुवाहु हे तिचे पुत्र होत झणून १-३-८ मध्ये म्हटलें आहे.

(६) ताटकी राक्षसी वाटेंत पांथस्थ लोकांना मारून खात असे. तिला एका वाणानें वनौकस् मुनींच्या हितार्थ रामानें मारून टाकिलें. विश्वामित्राच्या आश्रमास जाऊन तेथील यज्ञघातक राक्षसहि मारून टाकिले. कवि झणतो:—

प्रारंभं रणयज्ञस्य चकार रघुनंदनः ।

याप्रमाणें हा रामानें रणयज्ञाचा प्रारंभच केला.

(७) मिथलेस सीतेचें स्वयंवर होतें व तेथें रावणही आला होता; तो धनुष्य उचलूं लागला तोंच तें त्याच्या छातीवर पडलें व तो सुतूं व हागूं लागला व त्यास मग रामानें सोडविलें वगैरे सर्व लोकांतील प्रचलित कथा (वाल्मीकि रामायणांत नसलेल्या) या आनंद रामायणांत आहेत. वा. रा. मध्ये स्वयंवर असल्याबद्दल उल्लेखच नाही, हें जाणत्यांना माहितच आहे.

(८) अहल्या शिळारूप झाली होती अशी समज तेथें (वा. रा. मध्ये नसलेली) आढळते. अहल्येविषयींच्या वेगळाल्या कथां-विषयीं कवि अशी उपपत्ति देतो:—

नदीरूपा जनस्थानेऽहल्या गौतमशापतः ।

रामेण भ्रमतारण्ये स्वांघ्रिस्पर्शात्समुद्भूता ॥ २१ ॥

कल्पभेदाद्द्वंदंतीत्थं मुनयश्चापि केचन ।

नैकरूपास्ति सर्वेषु कल्पेषु रामसत्कथा ॥ २२ ॥

(९) सीता अयोनिजा असून, ती एका शेतकऱ्याकडून जमीन नांगरीत असताना पेटांत एका ब्राम्हणास मिळाली; ती पेटा द्रव्याची समजून ब्राम्हणानें जनक राजाकडे नेली. तेथें उघडून पाहतां मुलगी

निघाली; हीच ती सीता होय. (तेथें यज्ञार्थ क्षेत्राचें कर्षण करीत असतां खुद्द जनकासच सीता क्षेत्रांत सांपडली, असें वर्णन नाही हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे).

(१०) जनकाच्या बायकोचें नांव येथें सुमेधा असें दिलेलें आहे.

(११) वृंदेच्या शापामुळें विष्णूला रामावतार कसा धारण करावा लागला याची या रामायणांत हकीकत आहे. (सारकांड, सर्ग ४, श्लोक ८१ ते ११३).

(१२) सीतेला ११ व्या वर्षी रजोदर्शन झालें असें १-५-५४ मध्ये म्हटलें आहे:-

मासैः षड्विंशतकजा लब्ध्वा श्रीराघवाच्छुभा ॥

लभ्ये ह्येकादशे वर्षे रजोयुक्ता बभूव ह ॥ ५४ ॥

विवाहानंतर बारावर्षे अयोध्येत श्रीराम सीतेला रमवीत होते असें म्हटलें आहे. [१-९-१३१]

विवाहानंतरं रामः समा द्वादश सीतया ॥

रमयामास साकेते महाक्रीडापुरःसरम् ॥ १३१ ॥

(१३) रामाला वनवास केव्हां प्राप्त झाला हें याप्रमाणें सांगितलें आहे:- [१-६-७२ खं ७३]

माघमासे सिते पक्षे पंचम्यां परमेऽहनि ॥ ७१ ॥

प्राप्ते ह्यष्टादशे वर्षे राघवाय महात्मने ॥

आसीद्वनप्रयाणं हि ॥ [७३ ॥

राम व सीता लग्नाचे वेळीं ६ । ६ वर्षांचे होते असें रामायणाचें मत आहे; दोघांत अंतर सहा महिन्यांचें होतें.

(१४) ईषिकास्त्रानें रामानें, सीतेचा आंगठा फोडणाऱ्या ऐंद्रकाकाचा डोळा फोडल्याची कथा यांत आहे.

(१५) दंडकारण्यांत मुनीच्या आश्रमांत फिरतां फिरतां रामाचीं ९ वर्षे गेलीं असें (१-७-२७) म्हटलें आहे. पुढें पंचवटींत ३॥ वर्षे गेलीं (१-७-४०). निघांल्या पासून १२-१३ वर्षे गेलीं. नंतर रावणानें सीतेचें हरण केलें.

(१६) आश्विन शुद्ध १० श्रवणनक्षत्र विजय मुहूर्तावर (विजया दशमीच्या मुहूर्तावर) राम लंकेवर चाल करण्यास निघाले (१-१०-१५)

(१७) सेतु बांधला तेव्हां रामनामांकित दगड समुद्रांत तरत होते असें वर्णन आहे [१-१०-२०५].

(१८) विभीषणाची बायको सरमा व इंद्रजिताची सुलोचना ह्यापून यांत उल्लेख आलेला आहे. रावणाचे पातालांतील स्नेही ऐरावण व मैरावण लंकेस युद्धाची बातमी ऐकून आले व त्यांनीं मुर्छित रामलक्ष्मणांस देवीस बळी देण्यास पाताळांत नेल्याची व त्यांस मारुतीनें सोडवून आणिल्याची [लोकांत प्रचलित अशी] कथा यांत आहे. ऐरावण मैरावण एक नागकन्या पकडून आणून तीस नित्य भोगीत असत; तिच्या माहितीनें रामलक्ष्मणांनीं तेथील राक्षसांस मारिलें. भुंग्यांनीं तिचा पलंग पोखरला होता. पलंगाला रामाचा भार सहन झाला तर राम तुझा स्वीकार करील म्हणून मारुति तिला म्हणाला होता. त्या नागकन्येनें केवळ रामानें आपणास स्वस्ती करावें या अटीवरच ऐरावणमैरावणांच्या मरणाचें गुह्य सांगितलें होतें.

(१९) रघुनाथस्तवराज ४-१ मध्ये वर्णिला आहे.

(२०) व्यास सत्यवतीसुत व रामचंद्र यांची गांठ कवींनीं (४-७ मध्ये) पाडिली आहे !!!

(२१) रामांनीं सीता ७ । ८ महिन्यांची गरोदर असतां रजकाच्या अपवाद्भयानें वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ सोडिली. तेथें

तिला २ । ३ महिन्यांनीं लवकुश हीं जुळीं मुलें झालीं. [५-४].

[२२] लोकांत प्रसिद्ध असलेलें बुधकौशिकविरचित रामरक्षास्तोत्र या रामायणांत आहे (५-५).

(२३) रामांनीं १०० अश्वमेधयज्ञ केले. शेवटच्या यज्ञाचे वेळीं लवकुशांनीं यज्ञांत रामचरित्र गाऊन दाखविलें. त्याच वेळीं त्यांनीं रामाचा घोडा अडविला व त्यामुळें पितापुत्रांचीं युद्धें झालीं. पुढें वाल्मीकीनें दुसरे दिवशीं सभेंत हीं मुलें कोण हें रामास निवेदन करून ' सीता शुद्ध आहे, तिचा तूं अंगिकार कर ' ह्मणून सांगितलें. पुढें सीतेनें दिव्य करावें असें रामांनीं सांगितल्यामुळें सीता ह्मणाली ' मीं जर रामाशिवाय दुसरा कोणी पुरुष मनांत आणिला असेन, तर पृथ्वी मला आपल्या विवरांत नेवो ! ' असें ह्मणतांच पृथ्वी दुभंगून तींतून एक सिंहासन वर आलें व सीतेला त्यावर बसवून भूदेवी तीस रसातलीं नेऊं लागली; पण रामांनीं पुढें भूमीस शरांनीं ताडन केल्यानंतर भूमीनें सीतेस परत रामाच्या स्वाधीन केलें. पुढें रामांनीं सीतेवरोवर १३००० वर्षें राज्य केलें ! ११००० वर्षें राज्य केलेला राम कल्पभेदाचा होय, असेंही म्हटलें आहे:—

रामेण सीतया सार्धं सहस्राणि त्रयोदश ॥

वर्षाण्यत्र कृतं राज्यमस्मिन्कल्पे द्विजोत्तम ॥९४॥

एकादशसहस्राणि चैकादश दिनानि च ॥

सप्तद्वीपमहीपालो रामोऽभूत् कल्पभेदतः ॥ ९५ ॥

आ. रा. ५-९-९४ ते ९६

(२४] लक्ष्मणास अंगद व चित्रकेतु, मांडवीस पुष्कर व तक्ष, व श्रुतकीर्तीस सुबाहु व यूपकेतु याप्रमाणें सीतेच्या भावजयांसहि मुलें झालीं. यांचे पुढें यथाकाळीं रामांनीं व्रतबंध केले. (५-९)

(२५) आनंदरामायणाचें विवाहकांड मोठें महत्वाचें आहे. इंदुमतीचा स्वयंवरप्रसंग (कालिदासाचा) व ह्यांतील भूरिकीर्ति-राजाच्या कन्येचा स्वयंवर यांतील राजांचीं बरींच नांवां सारखीं आहेत. कालिदासांनीं हीं नांवां यांतूनच मिळविल्याप्रमाणें दिसतात. भूरिकीर्ति राजाच्या दोन कन्या चंपिका व सुमती नांवाच्या होत्या. त्या स्वयंवरास कर्णाटकाचा विजयराज, द्रविड देशचा कंबुकंठ, विदर्भ-देशचा अंगनाथ, मगधदेशचा परंतप, अवंतीचा उग्रबाहु, हैहयपत्तनाचा प्रतीप, शूरसेनचा सुषेण, हरिद्वारचा नीपवंशांतील यज्ञकीर्ति, कर्लिंगदेशचा हेमांगद, नागपट्टणाचा (उरगपट्टणाचा) राजा पांड्यवगैरे राजे या स्वयंवरास आले होते. नंदा नांवाची वृद्धदासी चंपिकेला प्रत्येक राजाचें वर्णन करून सांगूं लागली. तें वर्णन कालिदासाच्या याच प्रसंगाच्या वर्णनाशीं ताडून पाहण्यासारखें आहे. चंपिकेनें शेवटीं कुशाच्या गळ्यांत स्वयंवराची माळ घातली. सुनंदा सुमतीला प्रत्येक राजाचें मग वर्णन सांगूं लागली; द्रविडदेशाचा राजा कंबुकंठ हा कांतिपुरींत (कांचींत) राज्य करीत होता असें वर्णन आहे. तेथें वरदराज विष्णु व एकांवरव्हाय शिव आहे असेंहि ह्मटलें आहे. कर्णाटकचा राजा विजय हा कृष्णेच्या कांठीं विजयपुरांत राज्य करीत आहे असें म्हटलें आहे. सुमतीनें शेवटीं लवाच्या गळ्यांत माळ घातली. नंतर कुशलवांचे लग्नसमारंभ जाहले. भूरिकीर्ति राजा वटपुरींत राज्य करीत असून ती ' पुरुषोत्तम राजधानी ' समुद्रकांठावर होती असें म्हटलें आहे. यावरून ही पूर्व समुद्रांच्या कांठची जगन्नाथपुरीच कीं काय अशी शंका येते. (२) पुढें कुशाचें दुसरें एक लग्न कुमुदनागाची कन्या कुमुद्वती इजशीं झालें, व तिच्या पोटींच अतिथि नांवाचा त्यास मुलगा झाला. त्या अतिथिपासूनच सूर्यवंशाचा विस्तार झाला. पुढें कंजाननेचें लवाशीं, कंजाक्षीचें अंगदाशीं,

कंजांधीचें यूपकेतूशीं, कलावतीचें यूपकेतूशीं—याप्रमाणें सात नागकन्यांचीं लग्नें झालीं. चंद्रिकेचें अंगदाशीं, चंद्राननेचें चित्रकेतूशीं, चंचलेचें तक्षाशीं व अचलेचें सुवाहूशीं, याप्रमाणें पांच गंधर्वकन्यांचीं लग्नें झालीं; याप्रमाणें लग्नसमारंभ झाले. पुढें द्रविडदेशाधिपति कंबुकंठ हा शिवकांचींत आपल्या मुलीचें स्वयंवर करीत होता; त्या स्वयंवरास रामाकडील मंडळींस बोलाविलें नव्हतें. हें नारदानें जाऊन अयोध्येंत सांगितल्यानंतर यूपकेतूनें कांतिपुरीस जाऊन स्वयंवरांतून मदनसुंदरीचें हरण करून आणिलें ! कंबुकंठ ह्याचा पाठलाग करून आला असतां, यूपकेतूनें मदनसुंदरीच्या ह्मणण्यास मान देऊन त्याचा प्राण वांचविला. कुशाला चंपिकेच्या ठाईं नऊ मुली झाल्या; व कुमुद्वतीच्या ठाईं आठ मुलगे झाले. त्यांतील वडील मुलाचें नांव अतिथि होय. असो.

(२६) रामसहस्रनामाचें वर्णन (७-१ मध्ये) आहे. तसेंच सीतेकडून मूलकासुराचा वध राज्यकांडांत करविला आहे. मूलकासुर हा कुंभकर्णाचा पुत्र होता. नंतर राम दिग्विजयार्थ निघाले आहेत. सप्तद्वीपांतील सर्वहि राजांना त्यांनीं जिंकलें आहे.

(२७) एकेवेळीं एका ब्राह्मणाचा पांच वर्षांचा मुलगा मेलाला असें वर्णन आहे:—

अथैकदा तु साकेतवासिनो भूसुरस्य च ।

पंचत्वं पंचवर्षीयः पुत्रः प्राप्तः शिशुः प्रियः ॥

आ. रा. ७-१०-५०

या मुलाचें व आणखी सहा जणांचीं प्रेतें रामानें उठविलीं व त्यांस जीवदान दिलें अशी कथा आहे. हें करण्याच्या पूर्वीं त्यानें विंध्यपर्वताजवळ तप करीत असलेल्या शूद्रास (शंबूकास) देहांत

शिक्षा केली. मग गृध्रोल्हकांचा वंटा तोडून गृध्रास शिक्षा केली. (७-१०).

(२८) वाल्मीकीने (७-१४ मध्ये) आपला पूर्वजन्म व या जन्मीचे आत्मचरित्र सांगितले आहे. वाल्मीकि पूर्वजन्मी कोळी (व्याध) होता. त्याने एका ब्राह्मणास लुटून त्याचे कर्णकुंडल, जोडे व छत्री हीं हरून घेतलीं; पुढे (शंख नांवाचा) ब्राह्मण उन्हांत तळपू लागला, तेव्हां त्यास व्याधानें जोडे व छत्री हीं परत दिलीं. त्या पुण्यानें पुढील जन्मीं तो व्याध मुनिपुत्र होऊन जन्मला. कृष्ण नामक मुनि कोणा एका सरोवरावर अन्न वगैरे सोडून तीव्र तप करीत होता. त्याचे तप संपल्यानंतर त्याच्या नेत्रांतून वीर्य गेलें; तें एका नाग-कन्येनें ऋतुकाळीं ग्रहण केलें. तिच्या पोटीं वाल्मीकि जन्मले. त्याचे पालन पोषण किरातांनीं केलें. जन्मानें मात्र द्विजत्व असून तो शूद्राचार-रतच होता; शूदेच्या ठाई पुष्कळ पुत्रांची त्यानें उत्पत्तिहि केली. चोरांच्या संगतीस लागून तो चोरी करूं लागला. पुढें सात मुनींची गांठ पडून त्यांनीं ' तुझ्या पापाचे वाटेकरी तुझीं बायकापोरे' होतात कां, हें त्यांस विचारून ये ' म्हणून जेव्हां सांगितलें, तेव्हां त्याच्या डोळ्यांत प्रकाश पडून तेव्हांपासून रामनाममंत्राचा उपदेश त्यानें त्यांजपासून घेतला, पण तो तो उलटा जपूं लागला. जपतां जपतां त्याच्या अंगांवर वारूळ वाढलें म्हणून त्याचे वाल्मीकि असें नांव पडलें. मग पुढें क्रौंचवधानंतर श्लोकस्फूर्ति होऊन त्यानें रामायण रचिलें. इत्यादि हकीकत यांत थेट लोकांत हलीं प्रचलित असल्याप्रमाणेंच आहे. याप्रमाणें वाल्मीकि जात्या ब्राह्मणपुत्र असला तरी त्याचे पूर्ववय, या हकीकतीत तथ्य असल्यास, दुःसंगतीत व दुराचरणांत गेल्याप्रमाणें दिसतें.

(२९) कुशाची कन्या हेमा इचे स्वयंवर अयोध्येत मांडलें असतां अवंतिनाथाचा (उग्रवाहूचा) पुत्र चित्रांगद यानें तीस पळवून

नेलें. कुशानें युद्ध करून उग्रबाहु व त्याचा पुत्र चित्रांगद या दोघां-
साहि पकडून रामाजवळ आणिलें.

(३०) पूर्णकांडांत सोमवंशीय राजाचें व रामादिकांचें हस्तिना
पुरीं युद्ध झाल्याचा उल्लेख आहे. सोमवंशापैकीं सोम-बुध-पुरूरवा-
गव्य-अल्प-नल-नद्युक्त-जातीकर-वसुद-लघुश्रुत-सुरथ-अजमीढ
याप्रमाणें रामाच्या वेळेची (वेळेपर्यंतची) मंडळी या रामायणांत आ-
ढळते. पुढें हस्तिनापुराकरितां सूर्यवंशीय व सोमवंशीय राजे यांच्यांत
युद्ध होऊन ब्रम्हदेवादिकांच्या मध्यस्थीनें तें शेवटीं थांबून समेट
झाला. श्रीराम निजधामास जातेवेळीं त्यांनीं सोमवंशापैकीं अजमी-
ढास हस्तिनापुरीं अभिषिक्त केलें. (९-६).

(३१) पुढें राम फाल्गुन कृष्ण पंचमीस पौरजानपदांसह व
बंधूंरोवर निजधामास गेले.

वसंतपंचमी चास्ति तिथिश्चैत्रासिताऽद्य हि ।

पुण्ये हि स्वपदे गंतुं त्वरां कुरु रमेश्वर ॥ ४६ ॥

आ. रा. ९-६-४६

‘चैत्रासिता-हुताशन्यनंतरं पूर्णिमांतमानेन प्राप्ता फाल्गुनकृष्णपंचमी
रंगपंचमीसंज्ञाऽवगंतव्या ’ अशी यावर टीप आहे.

(३२) अजमीढानें रामाच्या वैकुण्ठारोहणाची हकीकत कुशास
सांगून त्याचें सांत्वन केलें. पुढें कुशास कुमुद्वती नामक सर्पकन्या
मिळून तिचे ठाई त्यास अतिथि वगैरे पुत्र झाले.

(३३ कुशापासून पुढील सूर्यवंश (९-७ मध्ये)याप्रकारें दिलेला आहे.
कुश-अतिथि---निषध---नभ---पुंडरीक-क्षेमधन्वा--दैवानीक-अहीन-
पारियात्र(पार्यात्र)-वन-स्थल--वज्रनाभ--खगण--विधृति--हिरण्यनाभ-
पुष्य(पुष्प)--ध्रुवसंधि (पौष्य)--सुदर्शन--अग्निवर्ण--शीघ्र--मरु

प्रसुश्रुत--संधि- मर्षण--नभस्वान्--विश्ववाद-प्रसेनजित्--तक्षक--बृहद्वल
 बृहद्रण--उरुकिय--वत्सवृद्ध--व्योम-भानुदिवाक--सहदेव--वीर-बृहदश्व-
 भानुमान्-प्रतीकाश-सुप्रतीक--मरुदेव--सुनक्षत्र-पुष्कर-अंतरिक्ष-सुतपा-
 मित्र-मित्रजित्--बृहद्राज-बर्हि-कृतंजय--रणजय--संजय--शाक्य-शुद्धोद-
 लांगल--प्रसेनजित्--क्षुद्रक--रणक--सुरथ--तनय-सुमित्र याप्रमाणं—
 (विष्णोरारभ्य कथिता एकषष्टिनृपा मया ॥ २४ ॥ एकषष्टिनृपा
 अग्रे मध्ये रामो विराजते ॥ त्रयोविंशोत्तरशताश्चैवं विष्णोर्मयोदि-
 ताः ॥ २५ ॥) कुशापासून पुढें ६१ पिढ्या सुमित्रापर्यंत
 सांगितलेल्या आहेत. (रामाच्या पूर्वीच्या ६१ पिढ्या (१.१) मध्ये
 सांगितलेल्या आहेत; त्याहि तुलनेकरितां येथें उतरून घेतों. वैवश्वत
 मनु-इक्ष्वाकु-विकुक्षि (शशाद)-ककुत्स्थ (पुरंजय, इंद्रवाह)-अनेना-
 विश्वरंधि-चंद्र-युवनाश्व-श्रावस्त-बृहदश्व-कुवलाश्व दृढाश्व-हर्यश्व-निकुंभ-
 वर्हणाश्व-कृताश्व-श्येनाजित्-युवनाश्व-मांधाता(त्रसद्स्यु)-पुरुकुत्स त्रसद्-
 स्यु-अनरण्य-हर्यश्व-अरुण-त्रिवंधन-सत्यव्रत त्रिशंकु-हरिश्चंद्र--रोहित-
 हरित-चंप-सुदेव-विजय-भरुक-वृक-बाहुक-सगर--असमंजस्--अंगुमान्-
 दिलीप-भगीरथ-श्रुत-नाभ-सिंधुद्वीप -अयुतायु-ऋतुपर्ण-सुदास-मित्रसह-
 (कल्माषपाद)-अश्मक-मूलक-(नारीकवच)-दशरथ-ऐडविड--विश्वसह
 खट्वांग-दीर्घबाहुक (दिलीप) रघु-अज-दशरथ-श्रीराम.

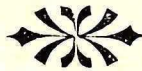
विष्णोरारभ्य कथिता एकषष्टिनृपा मया ।

एकषष्टिनृपाश्चाग्रे मध्ये रामो विराजते ॥

आ. रा. १-१-२८.

आनंदरामायणाचें याप्रकारें सूक्ष्मरीतीनें अवलोकन केलें असतां
 असें आढळून येईल कीं, अहल्या शिळा झाल्याविषयीं, वाल्मीकि
 कोळी असून त्यानें रामायण भविष्यरूपानें लिहिल्याविषयीं व अहि-

रावणमहिरावणांविषयीं इत्यादिकांविषयीं हल्लीं जे लोकांत प्रचलित विचार आहेत ते सर्व या रामायणांत आढळून येत असल्यामुळे ते या रामायणावरूनच उद्भवले असल्याचा संभव आहे. बहुधा कालिदासास हें रामायण ठाऊक असण्याचा संभव आहे. तेव्हां, हें रामायण त्याच्या पूर्वीचेंहि असण्याचा संभव आहे; शिवाय, हें रामायण वा. रा. ला जें सद्यःस्वरूप मिळालें आहे त्याहूनहि प्राचीनतर दिसतें; कारण, उत्तरकांडांत (मेलेल्या) मुलाचें वय यांत ५ पांच वर्षांचेंच दिलें असून वा. रा. प्रमाणें ५००० वर्षांचें दिलेलें नाहीं !!

वाल्मीकि रामायणाचें कांडशः सार.

(परिशिष्ट १ लें)

पद्मपुराणांतील पातालखंडामध्ये रामाश्वमेधपर्व म्हणून एक पर्व आहे; त्याच्या ६६ व्या अध्यायांत वाल्मीकीने रामायण कसे व केव्हां केले हें सांगत असतां, रामायणांतील प्रारंभीचा “ मा निषाद प्रतिष्ठां ” इत्यादि श्लोक कसा त्याच्या मुखांतून निघाला हें सांगून, पुढें ब्रह्मानें रामाचें चरित्र रचण्याविषयीं वाल्मीकीस केलेली विनंति सांगितली आहे. नंतर, ग्रंथकार ह्मणतो, वाल्मीकि संचित झाला, इ० इ० पुढील हकीकत मूळांतच देतोः—

ततः संचितयामास कथं रामायणं भवेत् ॥ १५८ ॥
 तदा ध्यानपरो जातो नदीतीरे मनोरमे ॥
 तस्य चेतस्यथो रामः प्रादुर्भूतो मनोहरः ॥ ५९ ॥
 निरीक्ष्य तस्य चरितं भूतं भव्यं भवच्च यत् ॥ ६० ॥
 तदात्यंतं मुदं प्राप्तो रामायणमसीसृजत् ।
 मनोरमपदैर्युक्तं अर्थैर्बहुविधैरपि ॥ ६१ ॥
 षट् कांडानि सुरम्याणि यत्र रामायणेऽनघ ॥
 बालमारण्यकं चान्यत् किष्किंधा सुंदरं तथा ॥ ६२ ॥
 युद्धमुत्तरमन्यच्च षडेतानि महामते ॥
 शृणुयाद्यो नरः पुण्यान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६३ ॥
 १ तत्र बाले मुनिकूर्तपुत्रेष्ट्या चतुरः सुतान् ॥
 प्राप पंक्तिरथः साक्षात् हरिं ब्रह्म सनातनम् ॥ ६४ ॥

१ पुत्रकामेष्टीच्या योगें विष्णु दशरथाचे पोटीं अवतरले हें मांत सुचविलें आहे.

स कौशिकमुखं गत्वा सीतां ऊह्याथ भार्गवम् ॥
 आगत्य पुरमुत्कृष्टं यौवराज्यप्रगल्भकः ॥ ६५ ॥
 मातृवाक्याद्वनं प्रागात् गंगामुत्तीर्य पर्वतम् ॥
 चित्रकूटं महिलया लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ ६६ ॥
 भरतस्तु वने श्रुत्वा जगाम भ्रातरं नयी ॥
 तमप्रप्य स्वयं नर्दीग्रामे वासं अचीकरत् ॥ ६७ ॥

- २ वालमेतत्; शृणुष्वान्यद् आरण्यकमथाखिलम् ।
 मुनीनामाश्रमे वासः तत्र तत्रोपवर्णनम् ॥ ६८ ॥
 नासाच्छेदः शूर्पणख्याः खरदूषणनाशनम् ।
 मायामारीचहननं सीताहरणमेव च ॥ ६९ ॥
 वने विराहिणा भ्रातं मनुष्यचरितं भूतम् ।
 कबंध्रप्रेक्षणं तत्र पंपायां गमनं तथा ॥ ७० ॥
 हनूमता संगमोऽभूद् इत्येतद् वनसंज्ञितम् ।
 ३ अपरं च शृणुष्वान्यद् संक्षेपात्कथयाम्यहम् ॥ ७१ ॥
 सप्ततालप्रभेदश्च वालेमरिणमद्भुतम् ।
 सुग्रीवे राज्यदानं च नगवर्णनमित्युत ॥ ७२ ॥
 लक्ष्मणात्कर्मसंदेशः सुग्रीवस्य विवासनम् ।
 तथा सैन्यसमुद्देशः सीतान्वेषणमित्युत ॥ ७३ ॥
 संपातिप्रेक्षणं तत्र वारिधेर्लघनं तथा ।
 परतीरे कपिप्राप्तिः किष्किंधाकांडमुत्तमम् ॥ ७४ ॥
 ४ सुन्दरं शृणु कांडं वै यत्र रामकथाऽद्भुता ।
 प्रतिगेहे परिभ्रांतिः कपोश्चित्रस्य दर्शनम् ॥ ७५ ॥

१-हैं महत्वाचें आहे. भरताची व रामाची यावरून गांठच पडली नाही असें दिसते किंवा ' तो परत न आल्यामुळे ' असाहि याचा अर्थ होऊं शकेल.

सीतासंदर्शनं तत्र जानक्या भाषणं तथा ।
 वनभंगः प्रकुपितात् वंधनं वानरस्य च ॥ ७६ ॥
 ततो लंकाप्रज्वलनं जानक्या संगतिस्ततः ।
 रामाभिज्ञानदानं च सैन्यप्रस्थानमेव च ॥ ७७ ॥
 समुद्रे सेतुकरणं शुकसारणसंगतिः ।
 ५ इति सुंदरमाख्यातं युद्धे सीतासमागमः ॥ ७८ ॥
 उत्तरेष्वृषिसंवादो यज्ञप्रारंभ एव च ।
 तत्रानेका रामकथाः शृण्वतां पापनाशकाः ॥ ७९ ॥
 इति षट्कांडमाख्यातं ब्रह्महत्योपनाशनम् ।
 संक्षेपतो मया तुभ्यं आख्यातं सुमनोहरम् ॥ ८० ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं षट्कांडं परिकल्पितम् ।
 तद्वै रामायणं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ ८१ ॥

यांत, बाल, आरण्यक, किष्किंधा, सुंदर, युद्ध, व उत्तर
 अर्शा सहाच कांडें रामायणांत असल्याचा उल्लेख आहे; ह्यणजे
 अलीकडच्या अयोध्याकांडाचा अंतर्भाव पूर्वी एकदां बाल-
 कांडांतच होत असें हें यावरून कळून येईल. पण सातव्या शत-
 कांतील भवभूतीनें आपल्या उत्तररामचरित्रांत असें लवाकडून वद-
 विलें आहे:-

बालकांडस्यांतिमे अध्यायेऽयं श्लोकः ।

“ प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्याऽसिन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव वर्धितः ॥ ”

हा श्लोक सध्यांहि बालकांडाच्या शेवटच्या सर्गांत (अध्या-
 यांत नव्हे) थोड्याशा फरकानें मिळतो; यावरून अयोध्याकांड
 व बालकांड हे भवभूतीच्या वेळीं भिन्न भिन्न झाले होते. पद्मपुरा-

णाचे रामाश्रमेधांत वरील कांडशः (रामायणाचें) सार दिलें, त्या-
वेळीं बालकांडांत भरताच्या नंदिग्राम येथील वासापर्यंत मज-
कूर होता; यावरून रामाश्रमेधांतील हें कांडशः सार सातव्या शत-
काहून वरेंच प्राचीन दिसतें. बालकांड व अयोध्याकांड मिळून एकच
कांड पूर्वी असल्याविषयीं दुसरा कांहीं पुरावा मिळतो कीं काय हें
पाहणें जरूर आहे. असो. रामाश्रमधर्षवर्ष हें यामुळें निदान तिसऱ्या
किंवा चवथ्या शतका इतकें तरी जुनें धरावें लागतें; कदाचित् तें
याहूनहि प्राचीन असूं शकेल; पण तसें गृहीत धरण्यास आपल्या-
जवळ कांहीं पुरावा पाहिजे.

आग्निवेश्य रामायणांतील उतारा.

परिशिष्ट २ रें.

‘ रामायणतिलक ’ नामक रामकृत टीकेच्या अनुसंधानांत एके ठायीं
आग्निवेश्य रामायणांतील ह्मणून एक उतारा दिला आहे. [युद्ध-
कांड, सर्ग ११० नंतरची टीका पहा]. तो महत्त्वाचा वाटल्यावरून
येथें मुद्दाम परिशिष्टरूपानें दिला आहे. टीकाकार म्हणतोः—

आग्निवेश्यरामायणमिति प्रसिद्धग्रंथेषु ।

रामः पंचदशे वर्षे षड्वर्षामपि मैथिलीम् ।

उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशाब्दान् उवास सः ॥ १ ॥

सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।

अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाऽभवन् ॥ २ ॥

त्रिरात्रं उदकाहारः चतुर्थेऽन्हि फलाशनम् ।

पंचमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥ ३ ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पंचवत्स्यां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां वने ॥ ४ ॥
 ततो माघे सिताष्टम्यां मुहूर्ते वृंदसंज्ञिके ।
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकंधरः ॥ ५ ॥
 मार्गशुक्लदशम्यां तु वसंतीं रावणालये ।
 संपातिर्दशमे मासे आचख्यौ वानरेषु ताम् ॥ ६ ॥
 एकादश्यां महेंद्राग्रात् पुष्टवे शतयोजनम् ।
 तद्गात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥ ७ ॥
 द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनूमान् पर्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां सीताया विश्वासालापसत्कथाः ॥ ८ ॥
 अक्षादिभिः त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत ।
 वधो ह्यक्षकुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ॥ ९ ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ।
 बन्दिना पुच्छयुक्तेन लंकाया दहनं तथा ॥ १० ॥
 पौर्णमास्यां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
 मार्गासितप्रतिपदः पंचभिः पथि वासरैः ॥ ११ ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽन्दि ध्वस्तं मधुवनं च तैः ।
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥ १२ ॥
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ।
 मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ॥ १३ ॥
 वासरे सप्तमेऽबोधौ स्कंधावारनिवेशनम् ।

पौषशुक्लप्रतिपदः तृतीया यावदंबुधेः ॥ १४ ॥
 उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह ।
 विभीषणश्चतुर्थ्या वै रामेण सह संगतः ॥ १५ ॥
 समुद्रतरणार्थं पंचम्यां मंत्रउद्गमः ।
 प्रायोप्रवेशनं चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ॥ १६ ॥
 समुद्रवरलाभश्च सेतूपायप्रकीर्तनम् ।
 सेतोर्दशम्यां आरंभः त्रयोदश्यां समापनम् ॥ १७ ॥
 चतुर्दश्यां सुवेलाग्रे रामः सैन्यं न्यवेशयत् ।
 पौर्णमास्याद्वितीयांतं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ॥ १८ ॥
 तृतीयाया दशम्यांतं मंत्रो गुल्मनिवेशने ।
 शुकसारणयोः सैन्यप्राप्ति रेकादशेदिने ॥ १९ ॥
 माघे^१ सितायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ।
 सारणेन कपीनां तु सारासारोपवर्णनम् ॥ २० ॥
 त्रयोदश्याद्यमां (?) यावत् लंकायां दिवसैः त्रिभिः ।
 रावणः सैन्यसंख्यानं रणायोत्साहनं तथा ॥ २१ ॥
 ययौ अथांगदो दौत्यं माघशुक्लादिवासरे ।
 माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ॥ २२ ॥
 रक्षसां वानराणां च युद्धमासीत् सुदारुणम् ।
 माघशुक्लनवम्यां तु रात्रौ इंद्रजिता रणे ॥ २३ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैः बंधो बभूव ह ।
 नागपाशविमोक्षार्थं दशम्यां गरुडोऽभ्यगात् ॥ २४ ॥

अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ।
 द्वादश्यां आंजनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ २५ ॥
 त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतो कर्पणो रणे ।
 माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत्कृष्णादिवासरम् ॥ २६ ॥
 त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः ।
 माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यंतं त्रिभिर्दिनैः ॥ २७ ॥
 रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ।
 पंचम्यास्त्वष्टमी यावत् रावणेन प्रबोधितः ॥ २८ ॥
 कुंभकर्णः समुत्तस्थौ अत्रायुद्धं चतुर्दिनम् ॥
 कुंभकर्णो दिनेः षड्भिः नवम्यस्तु चतुर्दशीम् ॥ २९ ॥
 रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः ।
 अमावास्या दिने शोकादवहारो बभूव ह ॥ ३० ॥
 फाल्गुनादि प्रतिपदः चतुर्थ्यतदिनैस्ततः ।
 नरांतकप्रभृतयो निहताः पंच राक्षसाः ॥ ३१ ॥
 पंचम्याः सप्तमी यावत् अतिकायवधः त्र्यहात् ।
 अष्टम्या द्वादशी यावत् निहतौ दिनपंचकात् ॥ ३२ ॥
 निकुंभकुंभौ ऊर्ध्वं तु मकराक्षः चतुर्दिनैः ।
 फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णे शक्रजिता जितम् ॥ ३३ ॥
 तृतीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पंचवासरात् ।
 ओषध्यानयने व्यग्राः तदाऽऽसीदअवहारकः ॥ ३४ ॥
 तत्र त्रयोदशीं यावत् दिनेः षड्भिस्तु शक्रजित् ।
 लक्ष्मणेन हतो युद्धे विघ्नितोऽभिचरत् क्रमात् ॥ ३५ ॥

चतुर्दश्यां दशग्रीवो रणदीक्षाविधिक्रमात् ।
 अमावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकंधरः ॥ ३६ ॥
 चैत्रशुक्लप्रतिपदः पंचमी दिनपंचकैः ।
 रावणस्य प्रधानानां युध्यतां अभवत् क्षयः ॥ ३७ ॥
 चैत्रषष्ठ्यष्टमी यावत् महापार्श्वार्थादिमारणम् ।
 चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रैः शक्तिभेदनम् ॥ ३८ ॥
 द्रोणाद्रिरांजनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहतः ।
 दशम्यां अवहारोऽभूत् रात्रौ युद्धं नृरक्षसोः ॥ ३९ ॥
 एकादश्यां तु रामाय रथो मातलिसाराथिः ।
 अष्टादशदिनै रामो द्वैरथे रावणं वधीत् ॥ ४० ॥
 द्वादश्याः शुक्लपक्षस्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम् ।
 माघशुक्लद्वितीयायाः चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ॥ ४१ ॥
 अष्टाशीतिदिनं युद्धं मध्ये पंचदशाहकम् ।
 युद्धावहारं संग्रामः त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् ॥ ४२ ॥
 संस्कारो रावणादीनां अमावास्या दिनेऽभवत् ।
 वैशाखादितिथौ रामः सुबेलं पुनरागमत् ॥ ४३ ॥
 अभिषिक्तो द्वितीयायां लंकाराज्ये विभीषणः ।
 सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलंभनम् ॥ ४४ ॥
 वैशाखस्य चतुर्थ्यां तु रामः पुष्पकमास्थितः ।
 पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां माघवस्य तु ॥ ४५ ॥
 भरद्वाजाश्रमं रामः ससीतः पुनरागमत् ।
 नंदिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागमः ॥ ४६ ॥

सप्तम्यां अभिषिक्तोऽसौ अयोध्यायां रघूत्तमः ।

जानकी रामस (र) हिता रावणस्य निवेशने ॥

मनु (१४) मासान् स्थिता पक्षदशवासरसंयुता ॥ ४७ ॥

लोमशाचें सांक्षिप्त रामचरित्त.

(परिशिष्ट ३ रें.)

हैं लोमशानें आरण्यक ऋषीस सांगितलेलें आहे. हा मुनि रामाचा समकालीन आहे. हें पद्मपुराणाच्या पातालखंडांतील रामश्वमेधपर्वीतील आहे:—(अ० ३६) हेंही महत्त्वाचें आहे.

लोमशः कथयामास रामचारित्रमद्भुतम् ॥ ९ ॥

पुरा, त्रेतायुगे प्राप्ते, पूर्णांशो रघुनंदनः ।

सूर्यवंशे समुत्पन्नो रामो राजीवलोचनः ॥ ८ ॥

स रामो लक्ष्मणसखः काकपक्षधरो युवा ।

तातस्य वचनात् तौ तु विश्वामित्रं अनुव्रतौ ॥ ९ ॥

यज्ञसंरक्षणार्थाय राज्ञा दत्तौ कुमारकौ ॥ १० ॥

पथि प्रव्रजतोस्तत्र ताटका नाम राक्षसी ।

संगता च वने घेरे तयोर्वै विघ्नकारणात् ॥ ११ ॥

ऋषेरनुज्ञया रामः ताटकां यमयातनाम् ।

प्रावेशयद् धनुर्वेदविद्याभ्यासेन राघवः ॥ १२ ॥

यस्य पादतलस्पर्शाद् शिला वासवयोगजा ।

अहल्या गौतमवधूः पुनर्जाता सुरूपिणी ॥ १३ ॥
 विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुप्रवृत्ते रघूत्तमः ।
 मारीचं च सुबाहुं च जघान परमेषुभिः ॥ १४ ॥
 ईश्वरस्य धनुर्मगो जनकस्य गृहे स्थितम् ।
 रामः पंचदशे वर्षे षड्वर्षामथ मैथिलीम् ॥ १५ ॥
 उपयेमे विवाहेन रम्यां सीतां अयोनिजाम् ।
 कृतकृत्यस्तदा जातः सीतां संप्राप्य राघवः ॥ १६ ॥
 ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह ।
 सप्तविंशतिमे वर्षे यौवराज्यमकल्पयत् ॥ १७ ॥
 राजानमथ कैकेयी वरद्वयमयाचत ।
 तयोरेकेन रामस्तु ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥
 जटाधरः प्रव्रजितो वर्षाणि ह चतुर्दश ।
 भरतस्तु द्वितीयेन यौवराज्याधिपोऽस्तु मे ॥ १९ ॥
 जानकी—लक्ष्मणसखं रामं प्राव्राजयन्नृपः ।
 त्रिरात्रं उदकाहारः चतुर्थेऽन्हि फलाशनः ॥ २० ॥
 पंचमे चित्रकूटे तु रामः स्थानमकल्पयत् ।
 अथ त्रयोदशे वर्षे पंचवट्यां महामुने ॥ २१ ॥
 रामो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम् ।
 वने विचरतस्तस्य जानक्या सहितस्य च ॥ २२ ॥
 आगतो राक्षसः तां तु हर्तुं पापविपाकतः ।
 ततो माघसिताष्टम्या मुहूर्ते वेदसंज्ञिते ॥ २३ ॥

१ यांत सुवर्णमृगरूप मारीचाची हकीकतच नाही, हें लक्षांत ठेवण्या-
जोगें आहे.

राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकंधरः ।
 तेन वै ह्रियमाणा सा चक्रंद कुररी यथा ॥ २४ ॥
 रामरामेति सा रक्ष रक्ष मां रक्षसा हताम् ।
 यथा श्येनः क्षुधाक्रांतः क्रंदंतीं बर्हिकां नयेन् ॥ २५ ॥
 तथा कामवशं प्राप्तो रावणो जनकात्मजाम् ।
 नयत्येवं जनकजां जटायुः पक्षिराट् तदा ॥ २६ ॥
 युयुधे राक्षसेंद्रेण; स रावणहतोऽपतत् ।
 मार्गशुक्लनवम्यां तु वसंतीं रावणालये ॥ २७ ॥
 संपातिर्दशमे मासि आचचक्षेऽथ वानरान् ।
 एकादश्यां महेंद्रात्तु पुल्लवे शतयोजनम् ॥ २८ ॥
 हनुमान् निशि तस्यां तु लंकायां पर्यकालयत् ।
 तद्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥ २९ ॥
 द्वादश्यां शिशपावृक्षे हनूमान्पर्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां जानक्या विश्वासालापसंकथा ॥ ३० ॥
 अक्षादिभिः त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत ।
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ॥ ३१ ॥
 बन्दिना पुच्छयुक्तेन लंकाया दहनं कृतं ।
 पूर्णिमायां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ॥ ३२ ॥
 मार्गकृष्णप्रतिपदः पंचभिः पथि वासुरैः ।
 पुनरागत्य षष्ठेऽन्हि ध्वस्तं मधुवनं किल ॥ ३३ ॥
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनं ।
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ॥ ३४ ॥

मध्ये प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च ।
 रामः कृत्वा प्रतिज्ञां तु प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३५ ॥
 तीर्त्वाहं सागरमपि हनिष्ये राक्षसेश्वरम् ।
 दक्षिणायां प्रयातस्य सुग्रीवोऽप्यभवत्सखा ॥ ३६ ॥
 वासरैः सप्तभिः सिंधोः स्कंधावारनिवेशनम् ।
 पौषशुक्लप्रतिपदः तृतीया यावदंबुधेः ॥ ३७ ॥
 उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह ।
 विभीषणश्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः ॥ ३८ ॥
 समुद्रतरणार्थाय पंचम्यां मंत्र उद्यतः ।
 प्रायोपवेशनं चक्रे रामो द्विनचतुष्टयम् ॥ ३९ ॥
 समुद्रवरलाभश्च सहोपायप्रदर्शनम् ।
 ततो दशम्यामारभ्य त्रयोदश्यां समापनम् ॥ ४० ॥
 चतुर्दश्यां सुवेलादौ रामः सैन्यं न्यवेशयात् ।
 पौर्णमास्याद्वितीयांतं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ॥ ४१ ॥
 तीर्त्वा तोयनिधिं रामो वानरेश्वरसैन्यवान् ।
 रुरोधच पुरीं लंकां सीतार्थं सहलक्ष्मणः ॥ ४२ ॥
 तृतीयादिदशम्यंतं निवेशश्च दिनाष्टकम् ।
 शुकसारणयोस्तत्र प्राप्तिरेकादशीदिने ॥ ४३ ॥
 पौषाऽसिताख्यां द्वादश्यां सैन्यसंख्यानमेव च ।
 शार्दूलेन कपीन्द्राणां सहसारोषवर्णनम् ॥ ४४ ॥

१ यथैव सीतेचा शोध लागल्यानंतर सुग्रीवाशीं मैत्री झाली असें म्हटलें आहे;
 हे जरा चमत्कारिक आहे, मग हनुमानास मागे सीताशुद्धीस कोणी पाठविलें ?

त्रयोदश्याममावास्यां लंकायां दिवसैः त्रिभिः ।
 रावणः सैन्यसंख्यानं रणोत्साहं तदाऽ करोत् ॥ ४५ ॥
 प्रययौ अंगदो दैत्ये माघशुक्लाघवासरे ।
 सीतायाश्च ततो भर्तुर्मयामूर्धादिदर्शनम् ॥ ४६ ॥
 माघशुक्लद्वितीयायाः दिनैः सप्तभिरष्टमीम् ।
 राक्षसैर्वानराणां च युद्धमास च संकुलम् ॥ ४७ ॥
 माघशुक्लनवम्यांतु रात्रौ इंद्रजिता रणे ।
 रामलक्ष्मणयोर्नागपाशबंधः कृतः किल ॥ ४८ ॥
 आकुलेषु कपीशेषु निरुत्साहेषु सर्वशः ।
 नागपाशविमोक्षार्थं दशम्यां पवनोऽजपत् ॥ ४९ ॥
 कर्णे स्वरूपं रामस्य गरुडागमनं ततः ।
 एकादश्यां च द्वादश्यां धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ ५० ॥
 त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतः कंपनो रणे ।
 माघशुक्लचतुर्दश्या यावत्कृष्णादि वासरम् ॥ ५१ ॥
 त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः ।
 माघकृष्णद्वितीयायाः चतुर्थ्यां तु त्रिभिर्दिनैः ॥ ५२ ॥
 रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ।
 पंचम्या अष्टमी यावत् रावणेन प्रबोधितः ॥ ५३ ॥
 कुंभकर्णस्तदा चक्रेऽभ्रवहारं त्रिभिर्दिनैः ।
 कुंभकर्णो दिनैः षड्भिः नवम्याश्च चतुर्दशीम् ॥ ५४ ॥
 रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः ।
 अमावास्या दिने शोकादवहारो बभूव ह ॥ ५५ ॥

फाल्गुनादि प्रतिपदश्चतुर्थ्यंतं चतुर्दिनैः ।
 त्रिशिरप्रमुखास्तत्र निहताः पंचराक्षसाः ॥ ५६ ॥
 पंचम्याः सप्तमी यावत् अतिकायवधस्तथा ।
 अष्टम्या द्वादशी यावत् निहितौ दिनपंचकात् ॥ ५७ ॥
 निकुंभकुंभौ बद्धस्तु मकराक्षः त्रिभिर्दिनैः ।
 फाल्गुनासितद्वितियादिने शक्रजिता जितम् ॥ ५८ ॥
 तृतीयादि सप्तम्यंतं दिनपंचकमेव च ।
 औषध्यानयनव्यग्रादवहारो बभूव ह ॥ ५९ ॥
 ततस्त्रयोदशी यावद्दिनैः पंचभिरिंद्रजित् ।
 लक्ष्मणेन हतो युद्धे विख्यातबलपौरुषः ॥ ६० ॥
 चतुर्दश्यां दशग्रीवो दीक्षां प्रापावहारतः ।
 अमावास्या दिने प्रायात् युद्धाय दशकंधरः ॥ ६१ ॥
 चैत्रशुक्लपतिपदः पंचमीदिनपंचकैः ।
 रावणे युध्यमाने तु प्रचुरो रक्षसां वधः ॥ ६२ ॥
 चैत्रषष्ठ्याष्टमी यावत् महापाश्र्वादिमारणं ।
 चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रेः शक्तिभेदनम् ॥ ६३ ॥
 कोपाविष्टेन रामेण द्रावितो दशकंधरः ।
 द्रोणाद्रेरानयने लक्ष्मणार्थमुपाकृतः ॥ ६४ ॥
 दशम्यां अवहारोऽभूत् रात्रौ युद्धे तु रक्षसाम् ।
 एकादश्यां तु रामाय रथं मातलिसाराथिः ॥ ६५ ॥
 प्रेरितो वासवेनाजौ अर्पयामास भक्तितः ।
 कोपबानध द्वादश्या यावत्कृष्णचतुर्दशी ॥ ६६ ॥

अष्टादशदिनै रामो रावणं द्वैरथेऽवधीत् ।
 संग्रामे तुमुले जाते रामो जयमवाप्तवान् ॥ ६७ ॥
 माघशुक्लद्वितीयायाः चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ।
 सप्ततिदिनसंख्या च मध्ये पंचदशाहकम् ॥ ६८ ॥
 युद्धावहारः संग्रामे; द्विसप्तति-दिनान्यभूत् ।
 संस्कारो रावणादीनां अमावास्यादिनेऽभवत् ॥ ६९ ॥
 वैशाखादितिथौ राम उवास रणभूमिषु ।
 अभिषिक्तो द्वितीयायां लंकाराज्ये विभीषणः ॥ ७० ॥
 सीता शुक्लतृतीयायां देवेभ्यो वरलंभनम् ।
 हत्वा चिरेण लंकेशं लक्ष्मणाग्रज एव च ॥ ७१ ॥
 गृहीत्वा जानकीं पुण्यां दुःखितां राक्षसेन तु ।
 आदाय परया प्रीत्या जानकीं संन्यवर्तत ॥ ७२ ॥
 वैशाखस्य चतुर्थ्यां तु रामः पुष्पकमाश्रितः ।
 विहायसा निवृत्तस्तु भूयोऽयोध्यां पुरीं प्रति ॥ ७३ ॥
 पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां माधवस्य तु ।
 भरद्वाजाश्रमे रामः सगणः समुपाविशत् ॥ ७४ ॥
 नंदिग्रामे तु षष्ठ्यां स भरतेन समागतः ।
 सप्तम्यामभिषिक्तोऽसौ भूयोऽयोध्यां रघूद्वहः ॥ ७५ ॥
 दशैकाधिकमासान् तु चतुर्दशाहं मैथिली ।
 उवास रामरहिता रावणस्य निवेशने ॥ ७६ ॥
 द्विचत्वारिंशके वर्षे रामो राज्यमकारयत् ।
 सीतायाश्च त्रयस्त्रिंशद्दत्सराश्च तदाऽभवन् ॥ ७७ ॥

१ सप्ताशीतिदिनेष्वेव । पाठभेद. २ यांत सीतेचें अर्शांत शुद्धीकरण झालें, असें म्हटलें नाहीं.

स चतुर्दशवर्षांते प्रविश्य स्वां पुरीं प्रभुः ।
 अयोध्यां मुदितो रामो हत्वा रावणमाहवे ॥ ७८ ॥
 भ्रातृभिः सहितस्तत्र रामो राज्यमकारयत् ।
 सीतापार्श्ववतस्तस्य पुरोधो वदतां वरः ॥ ७९ ॥
 अगस्त्यः कुंभसंभूतिः तमागंता रघोः पतिम् ।
 तद्भाक्याद्रघुनाथोसौ करिष्यति ह्यक्रतुम् ॥ ८० ॥
 तस्याऽऽगमिष्यति ह्यः आश्रमे तव सुव्रत ।
 तेषां योधाः प्रमुदिता आयास्यांति तवाश्रमम् ॥ ८१ ॥

पद्मपुराण, पातालखंड, रामाश्रमेधपर्व, अ० ३६ वा.

रामतापनीयोपनिषदांतील रामकथा.

(परिशिष्ट ४ थें.)

अथर्वणवेदांचीं रामपूर्वतापनीयोपनिषत् व रामोत्तरतापनीयोपनिषत् अशीं दोन उपनिषदे आहेत; त्यांपैकी पहिल्या उपनिषदांत रामाविषयीं ऐतिहासिक माहिती बरी मिळते. या दोन्ही उपनिषदांच्या वेळीं—

(१) राम हा महाविष्णूचा अवतार असें मानिलें जात असे—

चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हरौ ।

रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥

रा. पू. श्लो. १.

(२) राम म्हणजे परब्रह्म अशी समज होती:—
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥

रा पू. श्लो. ६.

(३) रामाची किंवा कोणत्याहि देवतेची यंत्र लिहून पूजा केल्याखेरीज ती सिद्धीस जात नाही अशी समजूत होती. यंत्र लिहिले म्हणजे त्या देवतेवरोंवर इतर मंडळीहि येतेच,

विना यंत्रेण चेत् पूजा देवता न प्रसीदति ।

रा. पू. श्लो. १३.

(४) रामाच्या ठाईं हें सर्व विश्व असून सीता व राम, प्रकृति व पुरुषरूप होत अशी समज झाली होती.

यथैव वटबीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः ॥

तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्चराचरम् ॥ १६ ॥

सीतारामौ तन्मयावत्र पूज्यौ ॥ १७ ॥

(५) नुसता राम तेजानें वन्हीप्रमाणें व अनंत असून, प्रकृतीनें तो युक्त असला म्हणजे सौम्य असतो अशी समजूत होती:—

अत्र रामोऽनंतरूपस्तेजसा वन्दिना समः ॥ २३ ॥

प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।

द्विभुजी कुंडली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥ २५ ॥

(६) रामास पू. ता. श्लोक २७ मध्ये ' कोशलजात्मज, असें ह्मटलें आहे; वर तो रघुकुलांतील असून 'दशरथा' चा पुत्र असल्याविषयीं वर्णन आलेच आहे.

(७) श्लोक २८ (पू. ता.) त लक्ष्मणाचा, श्लोक ३२ त

१ म्हणजे ' प्रकृतिपुरुषमयौ ' २ हें मनुष्यरूपी रामाचें वर्णन आहे.

‘दशास्या’ चा, श्लोक ३४ त ‘खर’ राक्षसाचा, श्लोक ५० भरत, शत्रुघ्न, व हनुमानाचा, श्लोक ५१ त विभीषणाचा व सुग्रीवाचा, श्लोक ५३ त ‘वायुसूनू’ चा, श्लोक ५४ त अंगद व जांबवान् यांचा, श्लोक ५४-५५ त धृष्टि, जयंतक, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अकोप, धर्मपाल व सुमंत्र या मंत्र्यांचा, श्लोक ५७ त नल, वसिष्ठ, वामदेव यांचा उल्लेख आलेला आहे. ही रामपूर्वतापनीय उपनिषदाची माहिती झाली.

(८) उत्तरतापनीयांत सौमित्रि, शत्रुघ्न, भरत व राम यांचा ‘चतुर्व्यूह’ सांगितला असून, सीतेला ‘मूलप्रकृति’ असें ह्मटलें आहे. रामनाममंत्र काशींत शंकर जपत होता असा उल्लेख आहे:—
“ श्रीरामस्य मनुं काश्यां जजाप वृषभध्वजः ॥ ” श्रीरामच सच्चिदानंदघन असून तोच हें विश्व आहे, अशी समजूत याहि उपनिषदांत आहे.

याप्रकारे रामाचे, महाविष्णु परमात्मा, सर्वव्यापी, परब्रह्म—यांच्याशीं जरी या दोन्हीं उपनिषदांत पूर्ण ऐक्य प्राप्त झालेलें आहे, तरी कलम १, ६, ७, व खालील उतारा यांवरून त्याचे ऐतिहासिक स्वरूप व्यक्त होण्याजोगें आहे. रामपूर्वतापनीय उपनिषदांत एकंदर ९४ श्लोक असून, त्यांपैकीं श्लोक ३५ ते ४९ अखेरपर्यंत सीताहरणानंतरची रामाची ऐतिहासिक हकीकत आहे. हे श्लोक इतिहासज्ञांस अत्यंत महत्त्वाचे आहेत म्हणून येथें देऊन ठेवितों.

रामपूर्वतापनीयांतील ऐतिहासिक भाग.

स्तुवंत्येवं हि ऋषयः; तदा रावण आसुरः ।

रामपत्नीं वनस्थां यः स्वनिर्वृत्यर्थमाददे ॥ ३५ ॥

१ जानकीदेहभूषाय रक्षोघ्नाय शुभांगिने । भद्राय रघुवीराय दशास्यांतकरूपिणे ॥ पू. ता. ३२ ॥ २ याप्रमाणें रामाची ऋषि स्तुति करितात. (परब्रह्म वगैरे म्हणून) .

स रावण इति ख्यातो यद्वा रावाच्च रावणः ।
 तद्व्याजेनेक्षितुं सीतां रामो लक्ष्मण एव च ॥ ३६ ॥
 विचेरतुस्तदा भूमौ देवीं संदृश्य, चासुरम् ।
 हत्वा कबंधं, शबरीं गत्वा, तस्याज्ञया तथा ॥ ३७ ॥
 पूजितौ, ईरपुत्रैर्ण भक्तेन च कर्पीश्वरम् ।
 आहूय, शंसतां सर्व आद्यंतं रामलक्ष्मणौ ॥ ३८ ॥
 स तु रामे शंकितः सन् प्रत्ययार्थं च दुन्दुभेः ।
 विग्रहं दर्शयामास यो रामस्तमचिक्षिपत् ॥ ३९ ॥
 सप्ततालान् विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा ।
 तेन हृष्टः कर्पीद्रोऽसौ सरामस्तस्य पत्तनम् ॥ ४० ॥
 जगामागर्जद् अनुजो वालिनो, वेगतो गृहात् ।
 वाली तदा निर्जगाम; तं वालिनमथावहे ॥ ४१ ॥
 निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं स्थापयत्ततः ।
 हरिनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चार्शोविदोऽधुना ॥ ४२ ॥
 आदाय मैथिलीमद्य ददत् श्वाशु गच्छत ।
 ततस्ततार हनुमान् अन्धि लंकां समाययौ ॥ ४३ ॥
 सीतां दृष्ट्वाऽसुरान् हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् ।
 आगत्य रामाय स्वयं न्यवेदयत् तत्त्वतः ॥ ४४ ॥
 तदा रामः क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान् ।
 तैः सार्धमादायास्त्रांश्च पुरीं लंकां समाययौ ॥ ४५ ॥
 तां दृष्ट्वा तर्दधीशेन सार्धं युद्धमकारयत् ।
 घट्टश्रोत्र-सहस्राक्षजिद्भयां युक्तं तमाहवे ॥ ४६ ॥
 हत्वा, विभीषणं तत्र स्थाप्याथ, जनकात्मजाम् ।

१ ' ईरपुत्रेण '—मासतिना, २ अस्थिपुंजं शरीरं, ३ सुग्रीव, ४ दिक्कुशलान्,
 ५ लंकाधीशेन, ६ कुंभकर्ण, ७ इंद्रजित्,

आदायांकस्थितां कृत्वा, स्वपुरं तैर्जगाम सः ॥ ४७ ॥
 ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघुनन्दनः ।
 धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितः ॥ ४८ ॥
 मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजः प्रकाशयन् ।
 धृत्वा व्याख्याननिरतः चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ४९ ॥

सीता व वाल्मीकि यांची भेट.

(परिशिष्ट ५ वें.)

रामायणाच्या उत्तरकांडाची कथा अर्वाचीन आहे, अशी पुष्क-
 ळांची समजूत आहे; पण ती समजूत निराधार आहे हें आर्ह्यां
 दुसरीकडे दाखविलेंच आहे. रामायणाचें उत्तरकांडहि वाल्मीकीनेंच
 लिहिलें हेंहि आर्ह्यां दाखविलें आहे. असो; वाल्मीकीचें स्वतःचें उत्तर-
 कांड सोडून देऊन दुसरीकडे सुद्धां ही कथा कोठें आढळते याबद्दल
 आपण पाहूं. जैमिनीच्या अश्वमेधपर्वात (अध्याय २५ ते ३७
 पर्यंत) रामायणाच्या उत्तरकांडांतील कथा आहे. त्यांत सीता व
 वाल्मीकि यांच्या भेटीविषयीं खालील मजकूर आहे. जैमिनिअश्वमेध-
 पर्वास सद्यःस्वरूप खि० पू. ३०० ते ४०० च्या दरम्यान मिळालें
 असावें, असें मीं आपल्या भारतनिरीक्षण ग्रंथांत दाखविलें आहे.
 तेव्हां, वरील ग्रंथांत सीता व वाल्मीकि यांच्या भेटीविषयीं व रामा-

यणाच्या रचनेविषयी जी माहिती मिळेल ती महत्त्वाची असल्यामुळे, त्यांतील महत्त्वाचा भाग खाली देतो.

रजकाच्या अपवादांमुळे रामाच्या आज्ञेनें लक्ष्मणानें सीतेस वनांत सोडून दिल्यानंतर सीतेची स्थिति अशी झाली:—

निर्ययौ लक्ष्मणो वीरः पश्यन् तां जनकात्मजाम् ॥ ६१ ॥

पादौ न चलतस्तस्य कृच्छ्रेण महता ययौ ।

पश्यती जानकी मूर्तिं लक्ष्मणस्यापि निश्चला ॥ ६२ ॥

न ददर्श तदा तं तु निपपात धरातले ।

मूर्छिता जानकी तत्र मुहूर्तं स्माऽवतिष्ठति ॥ ६३ ॥

एकाकिनी वने बाला विललाप मृगी यथा ॥ ६४ ॥

पुनर्मूर्च्छामवाप्यासौ जानकी भयविह्वला ॥ ६७ ॥

तदा स्थिता विशालाक्षी रामरामेति भाषिणी ॥ ७२ ॥

विचेष्टंती मुक्तकेशा भूमौ पांसुभिरावृता ॥ ७३ ॥

इतस्ततो धावमाना स्वलंति च पदे पदे ।

कुशानां कंटकास्तीक्ष्णाः पादयोराचरन् व्यथां ॥ ७४ ॥

सुस्रुवे रुधिरं पद्भ्यां वैदेह्या भरतर्षभ ।

एवं दुःखातुरा बाला वर्तते सा तदा वने ॥ ७५ ॥

अशा स्थितींत सीता असते वेळीं वाल्मीकि ऋषि तेथें आले; सातेला त्यावेळीं किती बरें वाटलें असेल बरें ?

• तावत्स धीमान् बहुभिःसमावृतो ।

वाल्मीकिरुग्रैश्च तपोभिरीडितः ।

यूपानथच्छेदयितुं मखार्थं ।

समागतस्तां ददृशे विषण्णाम् ॥ ७६ ॥ अ० २६

नंतर वाल्मीकीनें सीतेस 'तूं कोण?' असें विचारिलें असतां

तिनें 'मी जनकाची कन्या, दशरथाची सून; रामाची भार्या आहे; पण मला कां वनांत सोडलें आहे हें माहीत नाही,' म्हणून सांगितलें. नंतर वाल्मीकि 'तुला दोन पुत्र होतील' असा तीस आर्शावाद् देऊन म्हणाले:—

“ वाल्मीकिरिति नामाहं मुनिर्जनकपूजितः ॥ ५ ॥

प्राप्ताश्रमं मे रुचिरं पत्रपुष्पफलावृतम् ।

पर्णशालां विधास्यामि त्वदर्थं वरवर्णिनि ॥ ६ ॥

यत्र प्रसूतिर्भविता रुचिरा तव जानकि !

वाल्मीकीनें आपण जनकपूजित मुनि आहों असें सांगितल्या-बरोबर सीतेस अर्थातच आनंद झाला; आपल्या प्रसूतीची काळजी चुकली ह्मणूनहि तिला वरें वाटलें. ती त्याजबरोबर आश्रमास गेली.

मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा हर्षितो जनकात्मजा ।

बाढमित्येवमुक्त्वा सा प्रययौ पृष्ठतो मुनेः ॥ ८ ॥

नंतर तिजबरोबर वाल्मीकि आपल्या आश्रमास आले. वाल्मीकीच्या आश्रमांत मुनिपत्नींनीं वगैरे तिचें स्वागत केलें; सीतेनें त्यांस नमस्कार केला. मुनिपुत्रांनीं बांधून दिलेल्या पर्णशालेंत ती राहिली. मुनिपत्नींनीं दिलेल्या फलांवर व दुधावर ती राहत असे. नित्य वाल्मीकीचे पादवंदन करून त्यांनीं सांगितलेल्या कथा ती ऐकत असे. “ नौति स्म चरणौ नित्यं वाल्मीकेः शृणुते कथाः ॥ १५ ॥ ” याप्रकारें आश्रमांत असतां नऊ महिने भरून एके दिवशीं रात्रीं सुमुहूर्तावर सीतेला दोन जुळे पुत्र झाले:—

अतीति नवमे मासे जानकी सुषुवे यमौ ।

निशीथे सुमुहूर्ते च मुनिपत्न्यो विचक्षणाः ॥ १७ ॥

१ पूर्वीं गरोदरपर्णा क्षत्रियस्त्रियांस विविध वीरांच्या कथा ऐकवीत; यामुळे भावी गर्भस्थ बालकें शूर निपजत.

तत्रत्यमुपचारं तु कल्पयामासुरागताः ।

मुनिपत्नींनीं वाळंतिणीचे सर्व उपचार यथायोग्य केले. सर्वास हर्ष झाला. वाल्मीकीनें त्यांचीं कुश व लव अशीं नांवे ठेविलीं; जातकर्मादिक कृत्यें केलीं. बाराव्या वर्षीं त्यांचें मौंजीबंधन केलें. ब्राह्मणभोजनें घातलीं. वाल्मीकीनें सांग वेद व धनुर्विद्या त्यांस शिकविली. तसेंच वाल्मीकीपासून रामचरित्रहि त्यांनीं शिकल्याचा उल्लेख आहे:—

तस्माद्रामचरित्रं तज्जगतुर्मधुरस्वनौ ।

लवस्तालधरश्चासीत्; वीणाहस्तः कुशो जगौ ॥ ३३ ॥

(जै. अ. पर्व. अ. २९)

यावरून कुश लव बारा वर्षांचे होण्यापूर्वीच वाल्मीकीनें रामायण रचून ठेविलें होतें हें उघड होतें. सीताप्रसूतीनंतर १२ वर्षांच्या आंत केव्हां तरी वाल्मीकीनें प्रथम रामायण लिहिलें, हें यावरून कळून येतें. वाल्मीकीनें ही विस्तृत माहिती बहुधा सीतेकडूनच मिळविली असावी; व सीतेनें ती मोकळ्या मनानें वाल्मीकीस सांगितली असावी; कारण, वाल्मीकि हा आपल्या बापाच्या ओळखीचा मुनि होता, तेव्हां तो माहेरच्या माणसासारखाच होता.

कुश व लव रामचरित्र गाऊं लागले ह्मणजे आश्रमांतील मुनींस आनंद होई:—

आलापैर्गगनं सर्वं व्याप्नुवन् शृण्वतां मनः ।

ततस्ते मुनयो हृष्टाः साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २९. ३४ ॥

नंतर रामाच्या अश्वमेधाची हकीकत जैमिनीनें दिली आहे. (अश्वमेधाची हकीकत मागें दिलेलीच आहे). कुश व लव यांच्या बरोबर युद्ध करून जेव्हां लक्ष्मण शत्रुघ्न, भरत, हनु-

मान्, जांबवान् वगैरे सर्व वीर थकले, तेव्हां अश्वमेधयज्ञासाठीं दीक्षित झालेल्या रामानें येऊन कुशास असे प्रश्न विचारिले:—

कुतोऽधीतो धनुर्वेदो भवद्भ्यां यद् हतं बलम् ॥ ३६ ॥

केनोपनीतौ विधिवत् किंस्विद्वेदे कृतश्रमौ ।

किंस्वित्कलासु कुशलौ धर्मश्रवणतत्परौ ॥ ३७ ॥

कस्तातः का च जननी कुत्र वासो निवेद्यताम् ॥ ३९ ॥

वरील प्रश्न ऐकून कुश म्हणाला “ बाकीची हकीकत घेऊन काय करावयाचें आहे. लढाईस तयार व्हावयाचें असल्यास व्हा. ” पुढें रामानें जेव्हां आपल्याला लढावयाचें नाहीं असें स्पष्ट सांगितलें, तेव्हां कुश आपली हकीकत अशी त्यास सांगूं लागला:—

केवलं सुषुवे सीता क्षमाशीलौ च नौ वने ।

तातवत्कृतवान् सर्वं जातकर्मादिकं मुनिः ॥ ४३ ॥

उपनिन्ये च वाल्मीकिर्वेदं सर्वमपाठयत् ।

तथा रामस्य चरितं सन्मनोनिर्वृतिप्रदम् ॥ ४४ ॥

तत्तदभ्यासयोगेन दृष्टिर्विमलतां व्रजेत् ।

बुद्धिस्वास्थ्यं मनःस्वास्थ्यं प्रतापश्चाभिवर्धते ॥ ४५ ॥

[अध्याय ३६]

हें ऐकून अर्थात् ‘ हीं आपलीच मुलें असून वाल्मीकीनें बापा-प्रमाणें त्यांचें पालनपोषण, अभ्यास वगैरे करविला आहे; व आपलें चरित्रहि लिहून त्यांजकडून म्हणवून घेतलें आहे, हें रामास कळून आलें.

रामोऽमन्यत पुत्रौ तौ सीताशब्दोपवर्णनात् ।

धिगस्तु खलु नो युद्धं इत्युक्त्वा धनुरुज्जहौ ॥ ४८ ॥

पण पुढें धैर्य धरून क्षत्रियधर्मास अनुसरून रामानें कुशाबरोबर युद्ध केलें.

एवढी हकीकत सांगून जैमिनि जनमेजयांस म्हणतोः—

युद्धं च पुत्रयोर्यद्वत्पुरा चक्रे पिता रघुः ।

तथा पार्थस्य पुत्रस्य युद्धं प्रावर्तताद्भुतम् ॥ ८२ ॥

ही हकीकत सूत मुनींस सांगून म्हणतो तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. तें महत्त्वाचें आहे.

पारिक्षिताय सकलं कथयामास जैमिनिः ।

तत्तु युष्मभ्यमाख्यातं मया वै मुनिपुंगवाः ॥ ८३ ॥

नाख्यातवानिदं युद्धं वाल्मीकिः पितृपुत्रयोः ।

यद्याख्यास्यत् अमज्जिप्यत् लोकोऽयं करुणार्णवे ॥ ८४ ॥

जै. अ. पर्व, अध्याय ३६ वा.

यांत, वाल्मीकीनें आपल्या रामायणांत या पितृपुत्रांचे युद्धाचें वर्णन केलेलें नाहीं, असें स्पष्ट ह्मटलें आहे. ह्मणजे उत्तरकांडाचा बाकीचा भाग तरी वाल्मीकीनेंच लिहिला; पण त्यांत या युद्धाचें वर्णन मात्र केले नाहीं, अशी जैमिनिअश्वमेधाच्या सद्यः-स्वरूपकर्त्याची समजूत होती हें उघड होतें. त्यांनीं याचें जें कारण दिलें आहे तें कदाचित् परंपरागत असेल. आधींच रामायण करुण-रसानें परिपूर्ण होऊन गेलें होतें; त्यांत अश्वमेधाच्या वेळीं रामाचें व त्यांच्या मुलांचें युद्ध झाल्याविषयींचें वर्णन—वाल्मीकीच्या लेखणींतून जर उतरून लोकांस वाचावयास मिळालें असतें, तर लोक करुणार्ण-वांत बुडूनच गेले असते !

पद्मपुराणांतील पातालखंडांतील रामाश्वमेधपर्वांतहि सीतेच्या व वाल्मीकीच्या भेटीविषयीं हकीकत आढळते. अध्याय ५५ ते ५९

१ अर्जुन व बभ्रुवाहन यांचें युद्ध जेव्हां झालें तेव्हां ही हकीकत जैमिनिअश्वमे-धांत सांगितली आहे.

अखेरपर्यंत ही हकीकत आहे. रजकाच्या अपवादांमुळे रामाने सीतेला गंगेच्या पलीकडच्या तीरावर लक्ष्मणाकडून जेव्हां वनांत सोडून दिली, तेव्हां तिला गर्भ राहून पांच महिने झाले होते असेच यांतहि झटलें आहे. लक्ष्मण सीतेला सोडून गेल्यानंतर ती रडू लागली; तें वाल्मीकीने ऐकिलें. नंतर वाल्मीकीने सीतेला तिची हकीकत विचारून, नंतर आपली हकीकत अशी सांगितली आहे:—

वाल्मीकिं मां विजानीहि पितुस्तव गुरुं मुनिम् ॥ ५९-६३ ॥

यांतहि वाल्मीकि हा जनकाचा गुरु होता असेच झटलें आहे. नंतर यथाकालीं सीतेस दोन जुळे पुत्र झाले वगैरे हकीकत जै. अ. पर्वांत दिल्याप्रमाणेंच येथेहि असून, शेवटीं त्यांविषयीं असा एक श्लोक आहे कीं:—

उपनीय मुनिर्वेदं सांगमध्यापयत्सुतौ ।

सरहस्यं धनुर्वेदं रामायणमपाठयत् ॥ ५९-८२ ॥

यावरून सीतात्यागाविषयीं व रामायणरचनेविषयीं व तें ज्यांनीं प्रथम शिकविलें त्यांविषयीं जैमिनि अश्वमेधपर्वांत व रामाश्वमेधपर्वांत सारखीच हकीकत आहे हें कळून येईल; तथापि, पद्मपुराणांतील या रामाश्वमेधपर्वांत वाल्मीकीनें रामायण आधींच भविष्यानें लिहून ठेविलें होतें, अशीहि दुसरी समज आढळते; पण ती नंतर कोणी तरी त्यांत घातल्यासारखी दिसते; कारण वरील ठाई तसा कोठें उल्लेख नाही. दोन ठिकाणीं भविष्यत् ज्ञानाचा उल्लेख आलेला आहे:—

वाल्मीकिरास्ते सुमहान् ऋषिर्धर्मविदुत्तमः ।

स शिष्यान् पाठयामास भाविरामायणं मुनिः ॥ ५७-२० ॥

तथाविधौ विलोक्याहं गापयामि मनोहरं ।

भविष्यज्ज्ञानयोगाच्च कृतं रामायणं शुभम् ॥ ६६-१७ ॥

एकंदर हकीकतीवरून पहातां जै० अ० पर्वाची मूळची
जुनी दिसते. JAN 1994

सीतेच्या आईचें नांव.

(परिशिष्ट ६ वें.)

वाल्मीकि रामायणांत कोठेंहि सीतेच्या आईचें नांव मिळत नाहीं; तिला जनकनंदिनी मात्र म्हटलें आहे. ती जनकाची औरस कन्या नसून यज्ञाकरितां (सुवर्णाच्या नांगरानें) भूमी तयार करीत असतां ती मिळाली ह्मणून तीस सीता असें नांव ठेवण्यांत आलें, अशा कथा आहेत. अद्भुत रामायणानें या विधानावर आपली कल्पना लढवून मंदोदरीनें कुरुक्षेत्रांत आपला गर्भ टाकून तो जमिनींत पुरला होता; पुढें तो जनकास वरील तऱ्हेनें मिळाला, असा अद्भुत संदर्भ जोडून दिलेला आहे !!! याप्रमाणें सीतेच्या आई-वापांविषयीं सर्वत्र अनिश्चितपणा आढळतो ! पण एका जुन्या ऐतिहासिक ग्रंथावरून सीतेच्या आईचें नांव वरोवर समजतें, हें आमचें महद्भाग्य होय. श्रीगर्गाचार्यांच्या यादवांच्या घराण्याच्या इतिहासावर एक ग्रंथ आहे. त्याचें नांव गर्गसंहिता. हा १२ हजार श्लोकांचा ग्रंथ आहे. यांत (१-८) मध्ये म्हटलेलें आहे कीं:—

पितृणां मानसीः कन्याः तिस्रोऽभूवन्मनोहराः ।

कलावती रत्नमाला मेनका नाम नामतः ॥ १५ ॥

कलावती सुचंद्राय हरेशाय धीमते ।

वैदेहाय रत्नमालां मेनकां च हिमाद्रये ॥ १६ ॥

पारिवर्हेण विधिना स्वेच्छामिः पितरो ददुः ।

सीताऽभूद्रत्नमालायां मेनकायां च पार्वती ॥ १७ ॥

द्वयोश्चारित्रं विदितं पुराणेषु महामते ।

यावरून पितरांची जी मानसी कन्या रत्नमाला, हिच्या पोटीं सीता जन्मली हें कळून येते. ही रत्नमाला वैदेह जनक (सीरध्वज) यास दिलेली होती. यावरून सीता ही सीरध्वज जनकाची औरस कन्याच म्हणावयाची ! भारतांत तिला ' आत्मजा ' च म्हटलें आहे. (विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ॥ ३-२७३-१०.)

{ वैदेह जनक } { रत्नमाला }	{ दशरथ }	सीतेच्या आईचें नांव याप्रकारें एका
		ऐतिहासिक ग्रंथांत मिळालेलें ऐकून
सीता	× राम	कोणासहि आनंदच होणार आहे.

श्रीरामांची परम पवित्र जी महिषी सीता तिच्या आईवापांचींहि पुरीं नांवें मिळूं नयेत; कोणीं तिस मंदोदरीची कन्या ठरवावी तर कोणी भूमीची कन्या ठरवावी, तिला कोणी जनकाची पाळलेली मुलगी समजावी तर कोणी ती अयोनिजाच मानावी असा अनिश्चितपणा होता. तो * गर्गाचार्यांच्या या उल्लेखामुळें नाहींसा होऊन सीता ही वैदेह जनक व रत्नमाला यांची आत्मजा (औरस कन्या) च होय असें निश्चितपणें कळून येतें. ही भारतीय इतिहासांत एक नवीन भरच पडली असें समजावयाचें.

१ तस्मादयोनिजा भूत्वा भवेयं धरणीसुता ॥ एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं वै हुताशनम् ॥ उत्तरकांडे अ. १७. * गर्गाचार्यांच्या या ग्रंथांत इतर महत्वाचे विशेषहि आढळतात. त्यामुळें श्रीकृष्णचरित्रांतील कित्येक गूढ भागांवर प्रकाश पडतो. ही सर्व महत्वाची माहिती आद्वी आपल्या श्रीकृष्णचरित्रांत देणार आहों.

रामाचे समकालीन राजे.

(परिशिष्ट ७ वें.)

अलीकडे पौराणिक ग्रंथ ऐतिहासिकदृष्ट्या वाचण्याची संवय बऱ्याच लोकांस लागलेली आहे. रामायण महाभारताची ऐतिहासिक दृष्ट्या बरीच निरीक्षणे पाश्चात्यांनी व पूर्वाच्यांनी केलेली आहेत. मद्रासकडच्या लेखकांनी केवळ कालदृष्टीने या ग्रंथांतील व इतर ठिकाणच्या प्रमाणांची चर्चा केलेली आहे. महाराष्ट्रांत व बंगाल्यांत इतर दृष्टींनीहि पौराणिक ग्रंथांचा अभ्यास झालेला आहे. महाराष्ट्रांत दे. म. गो. अभ्यंकर व रा. व. चिंतामणराव वैद्य यांची भारत व रामायण यांची निरीक्षणे वाचनीय आहेत; तथापि त्यांनीं ग्रंथ लिहिल्यानंतर आणखी पुष्कळ माहिती मिळालेली आहे. या अवकाशांत अधिक पौराणिक वाङ्मयाचें निरीक्षण झालेलें आहे. या नवीन प्रकाशनें आजरोजीं रामाच्या समकालीन राजांचीं नांवे, त्यांचे देश व राजधान्या, व त्यांविषयीं कोणत्या ग्रंथांत माहिती मिळाली त्यांचीं नांवे येथें देतो. वाल्मीकीय रामायणास वा. रा. म्हणूं. आनंदरामायणास आ. रा. म्हणूं. राजधान्यांचीं नांवे कंसांत घातलेलीं आहेत. हीं सर्व माहिती एकत्र करण्याचा एक विशिष्ट हेतु आहे; तो हा कीं, यदाकदाचित् श्रीरामाचा काळ काहीं साधनांनीं या पुस्तकांत ठरविला आहे, त्याहून अधिक निश्चितपणें ठरवितां आला तर त्या काळचे सर्व राजे कळावे. या समकालीन राजांपैकीं काहींकांचे पूर्वीचे व नंतरचे वंश मिळतात; त्यावरून कालनिर्णयाला वंशावळींचा उपयोग होईल. इतिहास, कालनिर्णय, व भूगोल यांची बरोबर कल्पना येईल. ज्या राजांच्या मागील व पुढील

पिढ्या मिळतात ते मुख्यत्वेकरून हेः—सीरध्वज जनक, प्रत-
र्दन, रोमपाद, प्रतीप, व अजमीढ. वाकींच्याविषयींची माहिती
आणखी कांहीं पौराणिक प्राचीन ग्रंथांवरून शोधन काढिली पाहिजे.
ती मिळेल तेव्हां मिळो. सध्यां तरी मिळालेली माहिती मी नमूद
करून ठेवितों.

आनंदरामायणांतील विवाहकांडाचा व रघुवंशांतील इंद्रुमतीच्या
विवाहप्रसंगाचा अत्यंत निकट संबंध आहे. इंद्रुमतीच्या स्वयंवराचे
वेळच्या राजांचीं नावें कालिदासानेच आनंदरामायणावरून घेतलीं
आहेत असें वाटतें, कारण, आ. रा. मध्ये कालिदासापेक्षां अधिक
विशेष व अधिक नावें आढळतात. शिवाय, रघुवंशांत कालिदासानें
ह्मटलें आहे कीं, ' पूर्वसूरिभिः ' पूर्वसूरींनीं केलेल्या ग्रंथांवरून मी
हा ग्रंथ लिहित आहे. या अनेकवचनावरून वाल्मिकीशिवाय इतर
कवींचेहि रघुवंशावरचे ग्रंथ कालिदासापुढें होते हें सिद्ध होतें.
आ. रा. तील विवाहकांड व रघुवंशांतील इंद्रुमतीचा विवाहप्रसंग
यांचा इतका निकट संबंध आहे कीं, कोणीं तरी एकांनं दुसऱ्यावरून
आपलें वर्णन घेतलें असावें, असें स्पष्ट वाटतें.

देश व राजधान्या.	राजांचीं नावें.	आधार.
काशी	प्रतर्दन	वा. रा. उत्तरकांड (अ- श्वमेध वर्णन पहा)
मिथिला	सीरध्वज जनक	वा. रा. बालकांड स. १३
केकय (गिरिव्रज)	अश्वपति व त्याचा पुत्र युधाजित्	" " "
अंग (चंपा)	रोमपाद	" " "

कोसल	भानुमान्	वा. रा. बालकांड, स. १३
किष्किंधा	वाली व सुग्रीव	वा. रा.
लंका	रावण व विभीषण	वा. रा.
(हस्तिनापुर) कुरु	अजमीठ	आ.रा.पूर्णकांड,सर्ग ५वा.
पूर्वदेश (वटपुरी समु- द्रकांठची)	भूरिकीर्ति	आ.रा.विवाहकांड, सर्ग २।३।४
विदर्भ	अंगनाथ	" " "
मगध	परंतप	" " "
अवंति	उग्रबाहु व त्याचा पुत्र चित्रांगद	" " "
हैहयपत्तन(माहिष्मती)	प्रतीप	" " "
शूरसेन	सुषेण	" " "
हरिद्वार	यज्ञकीर्ति(नीपांपैकी)	" " "
कलिंग	हेमांगद	" " "
नागपत्त (ट्ट) न	पांडय	" " "
द्राविड (कांतीपुरी) (कांचीपुरी)	कंबुकंट	" " "
कर्नाट	विजय	" " "

जैन परंपरेप्रमाणें हनुमानाचें चरित्र.

(परिशिष्ट ८ वें.)

पं. प्रभुदयाळ (तहशिलदार, अंवाला) यांनीं जैन परंपरेवरून इंग्रजींत हनुमानाचें चरित्र लिहिलेलें आहे. त्यांत बहुतेक रामायणाची कथा आलेली आहे. जैन परंपरेप्रमाणें हनुमानाचें चरित्र यांत मिळतें, प्रारंभीं वानरवंशाच्या राजांची थोडीशी हकीकत दिल्यानंतर वायुकुमार ऊर्फ पवन याचें अंजनीशीं कसें लग्न झालें प्रल्हाद × केतुमति महेंद्र × हृदयवेगा हें दिलें आहे. वायु-
 वायुकुमार ऊर्फ पवन × अंजनी } कुमाराचा बाप प्रल्हाद
 हा विजयार्थि पर्वता-

च्या दक्षिणेस असलेल्या आदित्यपुरांतील एक *वानरवंशीय राजा होय. राजा महेंद्र हा भरतच्छत्रांतील दंति पर्वतावर महेंद्रपुर नगरांत राज्य करीत असे. पुढें वायुकुमाराचें अंजनीशीं लग्न झालें. तथापि वायुकुमाराचें तिजकडे विशेष लक्ष नव्हतें. लंकेमध्ये वरुणाबरोबर रावणाचें युद्ध चाललें होतें, तेव्हां प्रल्हादाला मदतीस बोलाविलें होतें, तेव्हां युद्धाला जाते वेळीं देखील अंजनीदेवीचें वायुकुमारानें दर्शन घेतलें नाहीं. पुढें काहीं मार्गापर्यंत कूच करून गेल्यानंतर वायुकुमार परत येऊन अंजनीजवळ एक दिवस राहिला व त्यामुळें ती गर्भवती झाली, पुढें तिला हनुमान झाला. जैन परंपरेप्रमाणें हनुमानाचा जन्म चैत्र शुद्ध अष्टमीला श्रवण

* या राजांच्या ध्वजावर वानरांची चित्रे होतीं ह्मणून यांस वानरवंशीय राजे ह्मणत असत, अशी माहिती जैनांनीं दिलेली आहे.

नक्षत्रीं झाला असें लिहिलें आहे. सूर्य मेषेंत, चंद्र वृषभेंत, मंगळ मकरांत, बुध मीनेंत, बृहस्पति कर्कांत, शुक्र व शनि मीनेंत होते असें म्हटलें आहे.

३	२ चं	१२ बुध	११
४ गु	१ र	१० मं	९
५	६	७	८

पवन ऊर्फ वायुकुमार ह्यानें रावणाच्या वतीनें लढून खर व दूषण या राक्षसांस वरुणाच्या कचाट्यांतून सोडविलें. पुढें वरुणानें पुनः गडबड केल्यामुळें रावणानें हनुमानास त्यावर पाठविलें व त्यांत हनुमानास जय मिळाल्यामुळें रावणानें त्याचा बहुमान केला व त्याचें लग्न आपली भाची अनंगकुसुम इजसीं करून दिलें ! व त्यास हुंडा वगैरे पुष्कळ देऊन करणकुंडलपूरचें राज्यहि दिलें ! काहीं काळानंतर हनुमानानें राजा नळाची मुलगी हरमालिनी इजशींहि लग्न केलें, तसेंच किष्किंधा नगरच्या सुग्रीव राजाची मुलगी पद्मरागा इजशींहि हनुमानानें लग्न लाविलें. सुग्रीवाच्या पत्नीचें नांव सुतारा ह्मणून दिलेलें आहे. याशिवाय हनुमानास १००० वायका होत्या अशीहि जैनांची माहिती आहे !!! *

* या १००० लग्नांच्या वावर्तीत मात्र आमचा व जैनांचा अतिशयच मतभेद आहे !!! आर्ह्यां हनुमानास आजन्म ब्रम्हचारी समजतो व जैनांनीं तर त्यास १००० वायका करून दिलेल्या आहेत.

१२२९
६०१

नंतर रावणानें सीतेचें हरण केल्याची व रामचंद्रजी तिचा शोध करीत आल्याची व हनुमानादि वानरांच्या साहाय्यानें युद्ध करून तिला रावणाकडून (त्याचा वध करून) आणल्याची कथा बहुतेक आपल्याकडच्या कथेसारखीच आहे. रामरावणयुद्ध संपून राम अयोध्येस गेल्यानंतर हनुमान् करणकुंडलपुरांतच बरीच वर्षे राज्य करीत होता व पुढें त्यास वैराग्य उत्पन्न होऊन त्यानें दिगंबर जैन मुनीची दीक्षा घेतली अशी जैनांची माहिती आहे. शेवटीं त्यांस मांगीतुंगी पर्वतावर (मनमाड स्टेशनावरून २४ कोसांवर) केवलज्ञान झालें असें त्यांचें मत आहे.

पाताळ उर्फ रसातळ म्हणजे अमेरिकाच होय !

(परिशिष्ट ९. वें.)

अलीकडे पौराणिक वाङ्मयांतील अतल, सुतल, वितलादि कालपनिक सप्त पाताळें व तेथील नरकवर्णन हीं जर सोडून दिलीं, तर आपल्या कांहीं प्राचीन ग्रंथांत सुतल, रसातल, किंवा पाताळ हे शब्द समानार्थी व देशाचे वाचक म्हणून उपयोगिलेले दृष्टीस पडतात. राक्षसांविषयीं लिहितेवेळीं आर्क्षीं जे उतारे (रामायणांतून व इतर पुराणांतून) दिले आहेत ते अशाच प्रकारचे आहेत. खुद्द रामायणाचे वेळीं देखील राक्षसांचें मूळस्थान जें ' पाताळ ' त्या-विषयीं फारशी विशेष माहितीची कल्पना दिसत नाही. पेशव्यांच्या वेळीं इंग्रजांच्या इंग्लंड बेटाविषयीं जितकी माहिती होती, तितकीच

किंवा त्याहूनहि कमी माहिती वाल्मीकीच्या वेळीं पाताळाविषयीं आर्यांस असावी, तथापि, ' पाताल ' किंवा ' रसातल ' हे त्यावेळीं काल्पनिक मानिलेले नसून राक्षस ज्या भूभागाकडून आले त्या भूभागाचे वाचक ह्मणून योजिलेले आहेत. तेव्हां पाताळ किंवा रसातल याचे साधे अर्थ काय होतात, हें पाहूं. पाताल (पादतल=पाताल; Antipodes) म्हणजे आपल्या पायाखालचा (भूगोलावरील विरुद्ध भागचा) प्रदेश. पृथ्वी वाटोळी आहे ही कल्पना आर्यांच्या ऋग्वेदांत देखील आढळते. रसातल ह्मणजे भूमीचा तळ. या दोन्ही शब्दांनीं आपण हल्लीं ज्यास अमेरिका ह्मणतो त्याच देशाचा पूर्वी कसा बोध होत असे, हेंच आपणांस आतां पहावयाचें आहे.

पाताळाचीं वर्णनें.

पाताळांत किंवा रसातलांत नागलोकांची भोगवती नगरी आहे, असें रामायणांत व पुराणांत वर्णन आहे. सद्वाद्विखंडांत (४.२) पातालांत हिरण्यपूर व कन्यापूर हीं शहरें, व निवातकवच व कालकेय नामक दैत्य असल्याचें वर्णन आहे. सद्वाद्विखंड अध्याय ४ मध्ये पाताळांत खालील नरक असल्याचें वर्णन आहे:—**मक्षिका**, रौरव, शूकर, ताल, कुंभीपाक, गलग्रह, अधोमुख, वैतरणी (नदी), असिपत्र, ताम्मारुणा (नदी), करंभ (वाळवंट), शुनारक (वन). हीं जीं नरकें ह्मणून दिलीं आहेत, तीं किंवा त्यांतील कांहीं पाताळांतील नद्या, वाळवंट, वनें वगैरे स्थळांचीं नांवें असावीत असें वाटतें. **मक्षिका** हें बहुधा Mexico मेक्सिको असावें. नागांची भोगवती नगरी ही बहुधा दक्षिण अमेरिकेंतील Bogota बोगोटा नगरी असावी. भोगवती शहर समुद्रकाठापासून कांहीं अंतरावर होतें असें वर्णन आहे. Bogota ही सध्यां तशीच आहे. नागांची वसाहत दक्षिण अमेरिकेंतच कां असावी हें आपण पाहूं.

जलप्रलयाची हकीकत अमेरिकेंतील युरोपियनांच्या पूर्वीच्या लोकांत देखील ज्या अर्थी आहे त्या अर्थी मध्य आशयांतील कॉकेशन् जातीचे लोक तिकडे प्राचीन काळीं जलप्रलयानंतर गेले होते, अशी पाश्चात्य इतिहासकारांची समजूत आहे. दक्षिण अमेरिकेंतील लोक वर्णानें अगदीं गोरे होते व त्यांच्यांत मोठालीं शहरें व संस्था होत्या, असें स्पेनिश लोकांनीं लिहिलें आहे. उत्तर अमेरिकेंतील (मेक्सिकोमधील) लोक मात्र रानटी, नरमांसभक्षक, व काळ्या वर्णाचे होते. सारांश, जलप्रलयानंतर (व रामायणाच्या काळापूर्वी) मध्य आशयांतून एक गौरवर्णाची कॉकेशन् जात हिंदुस्थानांतून जाव्हा, सुमात्रा वगैरे बेटें उल्लंघून तसेंच पूर्वेकडे फिरत फिरत दक्षिण अमेरिकेंत जाऊन पोंचली असावी, अशी पाश्चात्य प्राचीन इतिहासकार मि. स्मिथ यांची समजूत आहे. नाग लोकांविषयीं आमच्या प्राचीन ग्रंथांत जे अनेक उल्लेख येतात, त्यावरून पहातां ते गौरवर्णाचे व सुंदर रूपाचे मध्य आशयांतील लोक असून हिंदुस्थानांत त्यांच्या बऱ्याच वसाहती झालेल्या होत्या; व रामायणाच्याहि पूर्वी यापैकीं कित्येक लोक हिंदुस्थानांतून पुढें (जाव्हा आदि बेटांतून) जाऊन पाताळांत भोगवती शहर स्थापिलें होतें, असें कळून येतें. तेव्हां, दक्षिण अमेरिकेंत स्पेनिश लोकांस गौरवर्णाचे जे लोक आढळले ते बहुधा आमचे इकडून जाऊन राहिलेल्या नाग लोकांचे वंशजच असावेत; व भोगवती शहर हें सध्यांचें दक्षिण अमेरिकेंतील Bogota शहर असावें, असा माझा ग्रह झालेला आहे.

पाताळांत निवातकवच, कालकेय, व कालखंज वगैरे जातीचे दैत्य असल्याविषयीं अनेक ठाईं उल्लेख आहेत. निवातकवचांचे हिरण्यपुर, कालकेयांचें अश्मनगर व नागांचें भोगवती शहर हीं

पाताळांतील मुख्य शहरें होत. कन्यापुरी कोणाची हें कळत नाही. निवातकवच, कालकेय व कालखंज हीं संस्कृत भाषेंतील भाषांतरें दिसतात. निवातकवच म्हणजे बळकट कवचें धारण करणारे. कालकेय व कालखंज ह्यांचे अर्थ कळत नाहीत. या तिन्हीं जातीविषयीं स्कंदपुराणाच्या केदारखंडांत एक श्लोक आहे तो अत्यंत महत्त्वाचा आहे:—

कालखंजा महारौद्राः कालिकेयास्तथाऽपरे ।

निवातकवचाः सर्वे ट्वटालकसंज्ञकाः ॥ १९-१०२ ॥

यांत, कालखंज व कालिकेय जातीचे दैत्यांस (निवातकवच = बळकट कवचाचे, असें विशेषण देऊन) यांस ट्वटालक संज्ञा होती असें म्हटलें आहे. पाताळांतील रावणाच्या सालंकटंकटा वंशाप्रमाणें, हाहि (ट्वटालक नांवाचा) वंश राक्षसांचाच असून, हीं दोन्हीं नांवें राक्षसी भाषेंतील असावीत असें वाटतें. ट्वटालक संज्ञक राक्षसांची जात या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे. ट्वटालक हा शब्द संस्कृत नसून राक्षसी भाषेंतलाच असावा. असो.

भागवत, पंचमस्कंध, अ० २४ मध्ये पातालाविषयीं जीं वर्णनें आहेत त्यांतील कामापुरतीं अवतरणें येथें देत आहे:—

“ ततोऽधस्तात् यक्षरक्षः पिशाच-प्रेतभूतगणानां विहारा.... । अधस्तात् सप्तभूमिविवरा.... अतलं सुतलं वितलं तलातलं महातलं रत्नातलं पातालं इति । एतेषु हि विलस्वर्गेषु.... दैत्यदानवकाद्रवेयाः.... निवसन्ति । येषु मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरः (शहरें).... विचित्र-भवन-प्राकार-गोपुर-सभा-चैत्य-चत्वर-आयतनादिभिः विवरे-श्वरगृहोत्तमैः समलंकृताः चकासन्ति । अथातले मयपुत्रो असुरो बलो निवसति.... यस्य च.... मुखतः त्रयःस्त्रीगणाः उदपद्यन्त । स्वैरिण्यः

कामिन्यः पुंश्चल्यः इति । या वै विलायतनं प्रविष्टं पुरुषं, रसेन हाटकारुयेन साधयित्वा, स्वैरं किल रमयंति । यस्मिन् (रसे) उपयुक्ते पुरुषः ईश्वरोऽहं^१ सिद्धोहं इति कथ्यते मदांध इव^२ ॥ ततोऽधस्तात् सुतले विरोचनात्मजो बलिः वटुवामनरूपेण परिक्षिप्त लोकत्रयः आस्ते अधुनापि । यस्य भगवान् स्वयं अखिलजगद्गुरुर्नारायणः द्वारि गदापाणिरवतिष्ठते । येनांगुष्ठेन पदा दशकंधरः योजनायुतायुतं दिग्विजये उच्चाटितः ॥ ततोऽधस्तात् तलातले मयो नाम दानवेन्द्रः त्रिपुराधिपः....मायाविनामाचार्यः महीयते ततोऽधस्तात् महातले काद्रवेयानां क्रोधवशो नाम गणः (प्रमत्तः विहरति) ततोऽधस्तात् रसातले दैतेया दानवा पणयो नाम निवातकवचाः कालेयाः हिरण्यपुरवासिनः महौजसः महासाहसिनो वसंति ॥ ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयः महाभोगिनो निवसंति ॥ ”

हीं सर्व वर्णने केवल काल्पनिक नसून खऱ्या मानवजातींचीं असावीं असें वाटते. भागवतांत पुढें नरकाचें जें वर्णन आहे त्यांत खालील महत्वाचे उल्लेख आहेतः—(अ० २६)

“ ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजंते, याश्च स्त्रियः पशून् खादंते, तांश्च यमसदने यातयंतः रक्षोगणाः सैनिका इव स्वधितिना अवदाय असृक् पिबंति नृत्यंति च गायंति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः ॥ ” यांत पाताळांत पुरुषादक असल्याविषयीं उल्लेख आहे, तो लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे.

१ गीतेतील आसुरी संपत्तीचे लोक म्हणून ज्यांचें वर्णन आहे ते अमेरिकेंतील त्या काळच्या आर्यांना त्रास देणारे हे लोक असावेत.

२ यथे हाटकी नाम नदी आहे असें झटलें आहे याच नदीवर बहुधा मार्गशीर्ष माहात्म्यांतील हाटकेश्वर नामक शिवलिंग (पाताळांतील) असावे. ३ याचें वर्णन रामायण (७-२४) मध्ये आहे.

काशीखंडांत (स्कंदपुराण) पाताळीं भोगावती गंगेच्या तीरीं पद्मपुरी असून त्या विस्तीर्ण नगरांत वासुकी (हा नागजातीचा होता) राज्य करीत होता (पृ. १२१); व कंकालकेतु नामक राक्षस पाताळांत चंपावती नगरांत राज्य करीत होता, (पृ. २२२) तसेंच पाताळीं शेषांचीं मंदिरे आहेत; तेथें नागकन्या आहेत, (पृ. ९९) अशीं वचनें आहेत. — काशीखंडकथारस.

अलीकडे युरोपीयन लोक अमेरिकेंत जाऊन राहिल्यानंतर त्यांनीं तेथील पूर्वांच्या लोकांविषयीं शोध लाविलेले आहेत. त्या शोधांचें थोडक्यांत सार खालीं देतों. या शोधांवरून एवढी गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, पुरातनकाळीं मेक्सिको देशांत व त्याच्या उत्तरेस एका जातीचे बलाढ्य लोक राज्य करीत होते. हे लोक मोठालीं शहरें व मनोरे बांधीत व नक्षीचीं वगैरे कामें करीत. हे प्राचीन लोक शरीरानें धिप्पाड, राक्षसी बांध्याचे व शिकार करून उपजीविका करणारे होते. त्यांस ' क्वाय्मेन ' ह्मणत; त्यांच्या मागून ' सिकलंक, ' उल्मैक ' मय, ' ' ओतो (टो) मी, ' ' सापोटेक, ' ' तोलटेक ' वगैरे जाती मेक्सिकोंत राज्य करूं लागल्या. या सर्वांस ' नव्ह ' असें सामान्य ज्ञातिवाचक नांव होतें. त्यांच्या भाषेस ' नव्हतल ' असें ह्मणत. मेक्सिकोंतील लोकांत देवतेस मनुष्यांचा बळी देणें, किंवा

१ हें आपलेकडील ' टवटालक ' नांवाप्रमाणेच दिसतें.

२ काहां पुराणांतून, रावणाच्या सांगण्यावरून पाताळांतील आहिरावण व महिरावण (रावणाचेच बांधव) यांनीं कालिका देवतेस बळी देण्याकरितां रामलक्ष्मणांस उचलवून नेल्याचें वर्णन आहे. हे पाताळांतील महिकावति नगरांत राज्य करीत, असें वर्णन आहे, हे कालिका देवतेचे भक्तच काल (लि) केय राक्षस असावेत.

प्रसंगविशेषीं नरमांस भक्षण करणें या राक्षसी चाली प्रचलित होत्या. हे लोक शकापूर्वीं तिकडे होते एवढेंच सध्यां समजलें आहे; पण शकापूर्वींचा पक्का काल समजत नाहीं. स्पेनमधील लोक पंधाव्या शतकांत तिकडे गेले तेव्हां तेथें यांच्याच जातीचे 'अस्टेक' लोक राज्य करीत असत. मेक्सिको देशांतील प्राचीन लोकांप्रमाणेंच फार पुरातनकाळीं पॅसिफिक महासागरांतील बेटांतहि नरमांसभक्षक व नरमेध करणाऱ्या लोकांचीं मोठालीं राज्यें असलीं पाहिजेत; असें हल्लीं उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून दिसून येतें. असो.

प्राचीन मेक्सिकन् लोकच राक्षस कां ?

(१.) रामायणांतील पाताळांतील सालंकटकटा वंशाच्या राक्षसांतील नरमांसभक्षण, परदारापहरण, अवधि देऊन नंतर अपहृत स्त्रीशीं विधिपूर्वक लग्न लावून मैथुन करणें अगर तिची कबुली नसल्यास तिला खाऊन टाकणें, नरमेध करणें वगैरे चाली प्राचीन मेक्सिकन् लोकांतहि होत्या.

(२) पाताळांतील ' सालंकटकटा ' व ' टवटालक ' या नांवांशीं वर्णतः साम्य असणारीं मेक्सिकोतील ' सीकोटेंकटल ' व ' तोलटेक ' हीं नांवां आहेत.

(३) आमच्या ग्रंथांत वर्णिलेल्या पाताळांतील ' मय ' नामक जातीचें वर्णन, मेक्सिकोतील ' मय ' जातीशीं जुळतें.—येषु मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरः (नगराणि) द्विचित्र-भवन-प्राकार-गोपुर-सभा-चैत्य-चत्वर-आयतनादिभिः गृहोत्तमैः समलंकृताश्च-कासन्ति । हे मोठालीं शहरें बांधण्यांत प्रवीण होते. भारतकालीन ' मय ' हा याच जातीचा कोणी तरी शिल्पज्ञ हिंदुस्थानांत आलेला असावा.

वरील सर्व कारणांवरून आह्मांस असें वाटतें कीं, आमच्या प्राचीन ग्रंथांतील पाताळ, रसातल, ऊर्फ सुतल म्हणजे अमेरिकाच असावी; व तसेंच रामाच्या सुमारास व त्याच्यापूर्वी अनेक शतकेपर्यंत तेथें टवटालक, सालंकरंकरं वगैरे जातीचे राक्षस उत्तर अमेरिकेंत मेक्सिको वगैरे भागांत राहत असून, दक्षिण अमेरिकेंत वासुकि, तक्षक वगैरे नागजातीचे लोक राहात असत. अमेरिकेंतील राक्षस पासिफिक महासागरांतून लंकेपर्यंत येऊन हिंदुस्थानभर पसरले होते; व आर्यांशीं फार प्राचीन काळापासून त्यांच्या झटापटी होत असत.

(परिशिष्ट १० वें.)

पद्मपुराणाच्या पातालखंडांत अ. ११६ मध्ये हें रामायण आढळतें. प्राचीन वाङ्मयांचे अवशेष केव्हां केव्हां पुराणांतून आढळतात याचें हें एक उदाहरण होय ! राम रावणास मारून आल्यानंतर एके दिवशीं सभेंत कपींसह व वसिष्ठ महर्षींसह बसलेला असतां, शंभु नामक पुराणवित् (प्राचीन गोष्टी जाणणारा = Antiquarian ब्राम्हण तेथें आला. येथून पुढची हकीकत मुळांतून देणें बरें वाटतें.

सुखस्थितं नृपमभिर्वाक्ष्य स द्विजो । वचस्तदा समुचितमाह शंभुः ॥
इह स्थितो भवति समस्तपूजितः । कथं कथा नृपवर वर्तते गुहायाम् ॥ ९ ॥
आकर्ण्यार्थ रघूद्वहो द्विजवचः शुश्रूषुरासीत् कथाम् । तत्रस्थो

निपुणं निवार्य वचनं सर्वैः श्रुतं तत्क्षणात् ॥ शुश्रूषामि कथं महाद्भु-
 ततया स्वात्माश्रयां अन्यथा रक्षोबाधनवादिर्नी अथ नृपः किंत्वेतदि-
 त्याह च ॥ १० ॥ कुंभश्रोत्रवधः पुरा समजनि प्राप्तो दशास्यो वधं ।
 पश्चादित्ययमन्यथाविरचितं रामायणं भाषते ॥ कोऽयं विप्रवरः
 समस्तजनतानास्तिक्यसंपादको । राज्ञां स्थानमुपेत्य वक्ति स मया
 दंज्योऽथ पूज्योऽथ वा ॥ ११ ॥ अथाह जांबवानमुं रघूत्तमं कथां
 प्रति । रामायणं न तावकं त्विदं हि कल्पितं मतम् ॥ समस्तमत्र विस्त-
 रात् वदामि देव तत् शृणु । पंकेरुहस्य सूनुतो मया श्रुतं पुरा ह्यभूत्
 ॥ १२ ॥ जांबवंतं विज्ञाप्य रामचंद्रो वचनमाह ॥ १३ ॥ श्रीराम
 उवाच ॥ कीर्तय पुराणं मे शुश्रूषुः कुतूहलादहं प्रणीतं तत्केन च
 विज्ञातम् ॥ १४ ॥ जांबवानथ वभाषे हि विधात्रे नमो नमस्तथैव विधु-
 भूषण-केशवाभ्याम् ॥ १५ ॥ अथ पुरातनं रामायणं कथयामि ॥ १६ ॥

ही सर्व प्रस्तावना होय ! या प्रस्तावनेवरून एवढें तरी खास
 समजतां येईल कीं, पद्मपुराणाच्या सद्यःस्वरूपाच्या कर्त्याच्या दृष्टीनें
 हें रामायण जांबवानानें रामास सभेंत सांगितलें, अशी त्या वेळीं
 त्याची व समाजाची समजूत होती. जांबवानानें वसिष्ठाकडून हकी-
 कत ऐकून हें रामायण रचिलें, असें वरच्या वाक्यावरून ध्वनित केलें
 आहे. पद्मपुराणाच्या कर्त्याला तरी हें एक पुरातन रामायण वाटत
 होतें, व त्यांत नेहमींच्या रामायणाहून पुष्कळ ठाई नवा व भिन्न
 मजकूर आहे ह्मणून त्यास त्यानें अन्यथारामायण असें म्हटलें
 आहे. आह्मीं हि त्याच्याप्रमाणेंच यास “ जांबवानाचें अन्यथा रामा-
 यण ” असें म्हटलें आहे. रामकथेच्या अभ्यासास या रामायणाचा
 ऐतिहासिकदृष्ट्या उपयोग होईल ह्मणून तिकडे शोधकांचें लक्ष लाविलें
 आहे. याचा बहुतेक भाग गद्यरूपानेंच आहे.

रामायणाच्या भिन्न प्रति.

(परिशिष्ट ११ वें.)

रामायणाच्या सध्यां मुख्यत्वेकरून दोन भिन्न भिन्न प्रति आहेत. पहिली मुंबईप्रत; दुसरी, गौडप्रत. गोरेशियो यानें गौडप्रत छापलेली असल्यामुळें गौड प्रतीस कोणी गोरेशियोप्रत असेंहि क्षणतात; पण सोईसाठीं मी गोरेशियोनें छापलेल्याच प्रतीस गौडप्रत असें म्हणतो. सध्यां जी गौडप्रत छापलेली आढळते, तींत गोरेशियोनें उत्तरकांड छापलेलें नसल्यामुळें रा. अभ्यंकर यांचा असा समज झाला कीं गौडप्रतींत मूळपासून उत्तर-कांड नव्हतेच ! पण ही त्यांची समजूत चुकीची आहे, असें रा. व. वैद्य यांनीं आपल्या The Riddle of the Ramayana (पृ. १८१-१८२) या पुस्तकांत दाखविलें आहे. गोरेशियोनें जरी आपल्या प्रतींत उत्तरकांड छापिलें नाहीं, तरी गौडप्रतींत उत्तरकांड होतेंच; तें छापणारास उपलब्ध झालें नसेल एवढेंच ! गौडप्रतींत बालकांडास आदिकांड असें म्हटलें आहे; आदिकांडाच्या एका सर्गांत गौडप्रतींत (अर्थात्) प्रत्येक कांडांतील सर्गसंख्या व श्लोकसंख्या दिलेली आहे; त्यांत शेवटच्या कांडास ' अभ्युदयिकं सभविष्यं सोत्तरं ' असें म्हणून त्याचीहि सर्गसंख्या व श्लोकसंख्या दिली आहे; तसेंच उत्तरकांडांतील विषयहि गौडप्रतींत याप्रमाणें दिलेले आहेत:—

राक्षसानां समुत्पत्तिं रावणस्य जयं तथा ।

सीतायाश्च परित्यागं प्रकृतीनां च रंजनम् ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य चरितं यच्च श्रीमतः ।

अथागमनमृषीणां च शत्रुघ्नस्य विसर्जनम् ॥

वने प्रसूतिं सीताया लवणस्य रणे वधम् ।

कालदुर्वाससोः प्राप्तिः लक्ष्मणस्य विसर्जनम् ॥

स्थापयित्वा यथा पुत्रान् रामो राज्ये दिवं गतः ।

यांवरून हल्लीं गौडप्रतींत जरी उत्तरकांड छापिलें नसलें तरी त्या प्रतींत तें कांड आहे हें यावरून कळून येईल. गौडप्रतीपेक्षां मुंबई प्रतींतच जुने विचार पुष्कळ ठिकाणीं अधिक आहेत असें रा. व. वैद्यांनीं दाखविलें आहे. इ. पू. १०० च्या सुमारास रामायणास सद्यःस्वरूप प्राप्त झाल्यानंतरच रामायणाच्या या दोन प्रती निघाल्या असें त्याचें मत आहे. अयोध्याकांडांतील कच्चित् सर्ग व किष्किंधा कांडांतील कुरुक्षेत्र मध्य धरून सांगितलेले भौगोलिक सर्ग हे दोन्ही मुंबई प्रतीप्रमाणेंच गौडप्रतींतहि आहेत; तथापि, गौडप्रत निघाल्यानंतरहि कांहीं भाग मुंबई प्रतींत जोडण्यांत आलेले आहेत. (राम जन्माचे वेळची ग्रहस्थिति, बुद्धविषयींचा श्लोक वगैरे.) रामायणांत कतक, महेश्वर, व रामाश्रम यांचे वेळेपर्यंतहि सारखे प्रक्षेप चालू होते, हें त्यांचे लिहिण्यावरून कळून येतें. रा. व. वैद्य यांनीं रामायणास सद्यः-स्वरूप इ. पू. १०० चे सुमारास प्राप्त झालें असें दाखविलेलें आहे. त्यानंतरच रामायणाच्या या दोन प्रती निपजल्या असान्यात असें ते म्हणतात. गौडप्रत अधिक प्राचीन व विश्वसनीय आहे असें कित्येक समजतात; पण रा. व. वैद्य यांस तसें वाटत नाही. मुंबईप्रतींत जुन्याचें रक्षण अधिक चांगल्या रीतीनें झालें आहे असें त्यांचें मत आहे. भवभूतीनें उतरून घेतलेला ' त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ' हा श्लोक ज्यांत आहे असा प्रक्षिप्त सर्ग (व काक व

ईषिकास्त्र यांच्या कथा) गौडप्रतीति देखील आहे; यावरून कदाचित् असें ह्मणतां येईल कीं, भवभूतीनंतर रामायणाच्या या दोन भिन्न प्रती निघाल्या.

महेश्वरतीर्थाची रामायणावरील टीका

(परिशिष्ट १२ वें.)

महेश्वरतीर्थ हा परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीनारायणतीर्थ यांचा शिष्य होता. यानें रामायणावर रामायणतत्त्वदीपिका नामक टीका लिहिली आहे. याचा तीर्थ या नांवानें उल्लेख रामाश्रमी टीकेत वारं-वार येत असतो; यावरून रामायणातिलककार जो राम त्याहून हा टीकाकार प्राचीनतर होय, हें कळून येतें. महेश्वरतीर्थाच्या टीकेसहित लिहिलेल्या बालकांडाची एक हस्तलिखित प्रत मला हुबळीस वे. शंकरपाठक गर्गे यांच्या येथें मिळाली. ही प्रत शके १७५० मध्ये लिहिलेली आहे. बालकांडाशिवाय इतर कांडें या टीकेसहित मिळालीं नाहींत. असो. या टीकाकारांच्या टीकेतील कांहीं महत्त्वाचे भाग खालीं देतोः—महेश्वरतीर्थानें प्रस्तावनेत रामायणाची श्लोकसंख्या २४००० च कां याविषयीं असे उद्गार काढले आहेत.

अथ चतुर्विंशत्यक्षरागायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलासभूतं
रामायणं चतुर्विंशत्सहस्रश्लोकैः चकार ॥ ॥
श्लोकै च प्रातसाहस्रं प्रथमे प्रथमे क्रमात् ।

गायत्र्याक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः ॥ १ ॥

गायत्र्याः त्रीणि चत्वारि द्वे द्वे त्रीण्यथ षट् क्रमात् ।

चत्वारि सप्तकांडेषु स्थापितान्यक्षराणि तु ॥ २ ॥

यावरून गायत्रीमंत्राच्या २४ अक्षरांपैकीं पहिलीं तीन बालकांडांत, पुढचीं चार अयोध्याकांडांत, पुढचीं दोन दोन अरण्य व किष्किंधाकांडांत, पुढचीं तीन सुंदरकांडांत, सहा युद्धकांडांत, व चार उत्तरकांडांत—अक्षरें आहेत हें कळून येतें. पण “तपःस्वाध्यायनिरतं” (१.१.१) या रामायणाच्या प्रारंभीचें ‘त’ तेवढें पहिल्या हजारीचें प्रारंभ आतां ओळखूं येतें. बाकीचे हजारीचें प्रारंभ जर असेंच ओळखतां येतील तर मूळ रामायण शोधून काढितां येईल.

(२) बालकांडाच्या पहिल्या अध्यायाच्या ८९ व्या श्लोकानंतर महेश्वरतीर्थानें मजप्रमाणेंच असे उद्गार काढिले आहेतः—

अतःपरं उत्तरकाव्यविषयं भविष्यत्वेन (नारदः वाल्मीकये) उपदिशति प्रहृष्टेत्यादिना । राज्यप्राप्त्युत्तरकालमेव वाल्मीकिना रामायणं कृतमिति अनुसंधेयं; प्राप्तकालस्य राज्यस्य इति वक्ष्यमाणत्वात्, ततः पश्यति धर्मात्मा इत्याद्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् ॥

(३) श्लोकसंख्या व सर्गसंख्या यांविषयीं महेश्वरतीर्थानें बालकांडाच्या चौथ्या अध्यायाच्या प्रारंभीं असें लिहिलें आहे—

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकपरिगणनं तपःस्वाध्यायनिरतं इत्यारभ्य तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत इत्येवं दत्तस्य श्लोकसमुदायस्य ॥ सर्गशतान् पंच इत्येतत्प्रायः षट्कांडानामेव, न तु सोत्तराणाम् ॥

सारांश, २४००० श्लोकसंख्या सातहि कांडाची आहे; पण

ही टीका मीं तो भाग लिहिल्यानंतर पाहिली.

सर्गसंख्या ५०० ही फक्त सहाच कांडांची आहे, असें याचें मत होतें व हेंच आम्हांसहि बरोबर दिसतें.

आणें प्रत्येक कांडाची सर्गसंख्या व श्लोकसंख्या अशी दिली आहे. माझ्याजवळच्या हस्तलिखित प्रतीत* अशी खूण केलेल्या कांडांची श्लोकसंख्या लेखकाच्या हस्तदोषामुळें राहिली आहे. पण टीकेंत एकूण बेरीज दिली आहे ती अशी:—

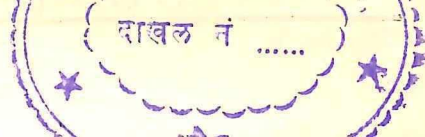
“ तदेवं चतुर्विंशतिसहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिश्च ग्रंथाः ॥
अत्र यद् एतद् अधिकं सप्तसप्तत्युत्तरद्विशतं (२७७) तत् त्रिष्टुभ्
जगत्यादिच्छंदोवृत्तानां अक्षराधिक्येन जनितम् ॥ ” हें जसे २७७
श्लोक अधिक होण्याचें (आपल्या मते) महेश्वरतीर्थानीं कारण सांगि-

नांव	सर्ग	श्लोक
बाल	७७	२२८०
अयोध्या	११९	२६२०
अरण्य	७५	* *
किष्किंधा	६७	* *
सुंदर	६८	३००६
युद्ध	१३१	५९९०
	५३७	— — —
उत्तर	११०	३२२४
	—	२४,२७७

तलें, तसें साही कांडांची (सर्गाची) संख्या मिळून ९०० व्हावयाची ती ५३७ कां आढळते, हें त्यांनीं सांगितलें नाहीं. “ तदेवं पंचशतानि सप्त त्रिंशत् (५३७) सर्गाः ” एवढेंच म्हणून महेश्वरतीर्थानीं आपली सुटका करून घेतली आहे. मीं मागे, कुशलवांनीं (रामसभेत) गायिलेल्या रामचरित्रांत सहा कांडें व ५०० च सर्ग होते, असें दाखविलें आहे. सध्यां (तीर्थींच्या मते) या सहा

कांडांत जर ३७ सर्ग अधिक

आढळतात, तर ते प्राक्षिप्तच असलें

पाहिजेत, असें मानण्याशिवाय, आम्हांस तर गत्यंतरच नाही असें वाटतें.*

हल्लीं गौडप्रतीत उत्तरकांड उपलब्ध नसलें तरी तें मूळपासून त्यांत नव्हतें असें मात्र नाहीं. रामाश्रमाहून प्राचीनतर टीकाकार जे महेश्वरतीर्थ त्यांच्या मते सर्गसंख्या व श्लोकसंख्या वर दिली आहे, त्या प्रत्येक यादींतील श्लोकसंख्या भिन्न भिन्न आहे. महेश्वराच्या वेळीं (सहा कांडांतील मिळून) ५३७ सर्ग व एकंदर रामायणाचे मिळून २४,२७७ श्लोक होते. म्हणजे ३७ सर्ग व २७७ श्लोक (रामायणानें स्वतःची माहिती दिल्यापेक्षां) अधिक होते. कतक टीकाकाराच्या वेळीं काय स्थिति होती हें सांगतां येणें कठिण आहे.

*गौडप्रत (गोरेशियोप्रत) स्वतःच आपली श्लोकसंख्या व सर्गसंख्या याप्रमाणें देते. मुंबई प्रतीची हल्लींची श्लोकसंख्या व गौडप्रतीची हल्लींची श्लोकसंख्या रा. म. गो. अभ्यंकर यांच्या निबंधावरून घेतली आहे. गौडप्रतीत बालकांडाम आदिकांड म्हटलें आहे.

नांवे.	गौडप्रतीच्या स्वतःच्या लि०		२ गौडप्रतीची हल्लींची		३ मुंबई प्रतीची हल्लींची	
	सर्ग	श्लोक	सर्ग	श्लोक	सर्ग	श्लोक
	१ आाद ऊर्फ बाल	६४	२८५०	८०	२२९२	७७
२ अयोध्या	८०	४१७०	१२७	४१२१	११९	४३५०
३ अरण्य	११४	४१५०	७९	२८४२	७५	२४४५
४ किष्किंधा	६४	२९२५	६३	२३०२	६७	२४६७
५ सुंदर	४३	२०४५	९५	३३००	६८	२८१५
६ युद्ध	१०५	४७००	११३	४९३६	११३	६१९८
७ अभ्युदयिकं (सभयिष्यं सहोत्तरं)	९०	३३६०	१११	४००३
	५६०	२४,०००	५५७	१९,७९३	६५०	२४,५२८

रा. अभ्यंकर यांनी दिल्याप्रमाणे ३९ सर्ग व ५२८ श्लोक हल्लीं रामायणांत अधिक आहेत. गौडप्रत स्वतःच आपली श्लोकसंख्या व सर्गसंख्या सांगते त्याप्रमाणे पाहतां हि त्यांत ६० सर्ग जास्त असून श्लोकसंख्या मात्र तेवढीच आहे!!! गौडप्रतीची हल्लींची श्लोकसंख्या पाहिली असतां सहा कांडांत ५७ सर्ग अधिक आहेत; उत्तरकांड नसल्यामुळे यांत श्लोकसंख्या किती अधिक आहे, हें सांगतां येत नाहीं.

भारतांतील रामोपाख्यान.

परिशिष्ट १३ वें.

महाभारताला सद्यःस्वरूप निदान इ. पू. २०० च्या पूर्वीच आलेलें आहे असें रा. ब. वैद्य यांचें मत आहे; त्यांत रामोपाख्यान होतें. बौद्ध दशरथजातक रामायणाचे पूर्वीचें असून हल्लींचें रामायण इ. स. च्या प्रारंभीं लिहिलें गेलें असें वेबर इत्यादि पाश्चात्यांचीं मते आहेत. हल्लींच्या रामायणांत ' काहीं ' भाग नवा व ' बहुतेक भाग जुनाच ' आहे, याबद्दल शंका बाळगण्याचें कोणासहि कारण दिसत नाहीं. रामकथेच्या वेगळाल्या ग्रंथांचा पूर्वापरभाव ठरविणें जरा कठिण आहे; तथापि, सूक्ष्म विचार केला असतां, खालीं लिहिल्याप्रमाणें व्यवस्था लागेल असें वाटतें.

(१) मूळचें वाल्मीकीचें रामायण (बौद्धांपूर्वीचें.)

(२) दशरथजातक. (इ. पू. ४५०-३००)

(३) महाभारतांतील रामोपाख्यान. (इ. पू. २००)

- (४) रामायणाचें सद्यःस्वरूप. (इ. पू. १००)
 (५) कालिदास व इतर संस्कृत कवि यांची रामायणकथा.
 (५ वें शतक).
 (६) पुराणांची रामायणकथा, (विशेषेकरून पद्मपुराणांतील) व अध्यात्मरामायण (७ वें शतक).
 (७) तुळशीदासादि आधुनिक कवींचीं रामायणें.

महाभारतांतील रामायणकथा हल्लींच्या रामायणांतील कथेपेक्षा अधिक साधी व अद्भुतपणा कमी असलेली व अत एव प्राचीनतर असावी, ही गोष्ट रा. वैद्य व वेवर यांस मान्य आहे. यामुळे महाभारतांतील रामोपाख्यान रामायणाच्या सद्यःस्वरूपाहून प्राचीनतर आहे हें कळून येईल. हें रामोपाख्यान, कोणासहि एकाद्या जुन्या ग्रंथाचें साररूपच वाटणार यांत शंका नसल्यामुळे, वाल्मीकीचें मूळ रामायण महाभारताहून प्राचीनतर होतें हें कळून येतें; व हल्लींच्या महाभारतांत रामायणांतील बरेच श्लोकहि आढळलेले आहेत. रा. महादेव गोविंद अभ्यंकर यांनीं ते सारे श्लोक दाखविलेले आहेत. हरिवंशांत देखील (विष्णुपर्व, अ. ३१) रामायणांतील एक श्लोक यामागें उतरून घेतलेला आहे; (कंसाची आई ह्यणते):—

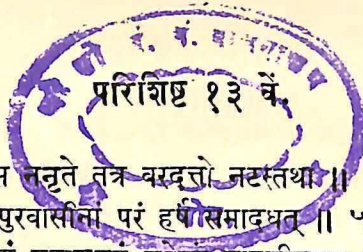
रावणेन पुरा गीतः श्लोकोऽयं साधुसंमतः ।

बलज्येष्ठेन लोकस्य राक्षसानां समागमे ॥ ४४ ॥

“ एवमूर्जितवीर्यस्य मम देवनिघातिनः ।

बांधवेभ्यो भयं घोरं दुर्निवार्यं भविष्यति ” ॥ ४५ ॥

इतकेंच नव्हे, तर रामायणास ‘ महाकाव्य ’ म्हटलेलें असून त्यांतील (उत्तरकांडांतील देखील) विषयांवर भारतकाळीं नाटकेंहि होत असतः—

ततः स ननृते तत्र वरदत्तो नटस्तथा ॥
सपुरे पुरवासीतां परं हर्षीसमादधत् ॥ ५ ॥
रामायणं महाकाव्यं उद्देश्यं नाटकीकृतम् ।
जन्म विष्णोरमेयस्य राक्षसेन्द्रवधेप्सया ॥ ६ ॥
लोमपादो दशरथः ऋष्यशृंगं महामुनिम् ।
शांतार्थमानयामास गणिकाभिः सहाऽनघ ॥ ७ ॥
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्चैव भारत ! ।
ऋष्यशृंगश्च शांता च तथारूपैर्नटैः कृताः ॥ ८ ॥

*

*

*

रौक्मिणेयस्तदोवाच सम्यक् ह्यविनयान्विते ।
रंभाभिसारं कौबेरं नाटकं ननृतुस्ततः ॥ २७ ॥
शूरो रावणरूपेण रंभावेषमनोवती ।
नलकूबरस्तु प्रद्युम्नः सांबस्तस्य विदूषकः ॥ २८ ॥
कैलासो रूपितश्चापि मायया यदुनंदनैः ।
शापश्च दत्तः क्रुद्धेन रावणस्य दुरात्मनः ॥ २९ ॥
नलकूबरेण च यथा रंभा चाप्यथ सांत्विता ॥

या उतान्यावरून रामायण महाकाव्य ' उत्तरकांडा ' सह महा-
भारताचे सद्यःस्वरूपकाळीं माहीत होते इतकेंच नव्हे तर त्यांतील
कथानकांदर नाटकेंहि रचून तीं करीत असत हें कळून येईल. महा-
भारतांतील रामोपाख्यानाविषयीं वेबरचीं खालील विधानें आहेतः—

(१) त्यांत वाल्मीकीचें नांव आढळत नाहीं.

(२) त्यांत रामायणकाव्याच्या अस्तित्वाचा उल्लेख आढळत नाहीं.
तें फक्त मार्कंडेयाच्या तोंडून तेथें वदविलें आहे असें जरी आहे तरी वेबर
यांस शेवटीं असें कबूल करणें भाग पडलें आहे कीं, (पृ. ६४).

“The substantial agreement, however, in the course of the narrative, frequently even in the form of expression, is so very marked that we are involuntarily led to regard it as a kind of epitome of the work of Valmiki.”

वाल्मीकिरामायणाविषयींचे भारतांतील सर्व उल्लेख रा. अभ्यंकर यांनीं सविस्तरपणें दाखविलेले आहेत. रामायणाला हल्लींचें स्वरूप केव्हां प्राप्त झालें याविषयीं विचार करितेवेळीं एक गोष्ट लक्षांत ठेवणें अगदीं जरूर आहे; ती ही कीं, कालिदासानें रघुवंश लिहिला तेव्हां रामायण हल्लीं ज्या स्वरूपांत आहे त्याच स्वरूपांत होतें. रामायणाला सद्यःस्वरूप मिळाल्यानंतर बऱ्याच शतकांनीं कालिदास होऊन गेला असावा. रामायणाच्या सद्यःस्वरूपांत महा-भारतांतील काचिदध्याय (संबंध नसतां) उतरून घेतलेला असल्यामुळें भारतांतील रामोपाख्यान रामायणाच्या सद्यःस्वरूपाहून प्राचीनतर असावें. भारतांतील रामोपाख्यान रामायणाचेंच साररूप असल्यामुळें मूळचें रामायण भारताहून प्राचीनतर आहे हें सिद्ध होतेंच. हें मूळ रामायण दशरथजातकाहून प्राचीनतर होतें कीं नाहीं याचाहि आपण आतां विचार करूं. “ मूळ रामायणांत रामास विष्णूचा अवतार म्हणून दाखविण्याचा प्रयत्न केला होता, असें वाटत नाहीं; भारतांतील रामोपाख्यानांत हें रामाचें विष्णुत्व आढळतें. बौद्धधर्मानंतर हें वैष्णव स्वरूप भारतरामायणास आलें,” असें कित्येक लोक—विशेषेंकरून रा. व. वैद्य—म्हणतात; असें धरिल्यानें भारतांतील रामोपाख्यानहि बौद्धधर्माच्या उदयानंतरचें धरावें लागतें. रामोपाख्यानाहून प्राचीन असें वाल्मीकीचें मूळ रामायण दशरथजातकाहूनहि प्राचीनतरच असावें; कारण, त्यांत हल्लींच्या रामायणांतील २।३

श्लोक पाठभेदानें आढळतात. या एकदंर प्रमाणांवरून वाल्मीकीचें मूळचें रामायण बौद्धधर्माच्या उदयापूर्वीचेंच आहे हें कळून येतें.

आतां भारतांतील रामोपाख्यान व हल्लींचें रामायण यांतील रामकथेंत काय काय विशेष आढळतात हें आपण पाहूं:—

(१) रामोपाख्यानांत रावणाचा पूर्वेतिहास सांगण्यापासनच सुरवात केलेली असल्यामुळें तेव्हां उत्तरकांड माहीत होतें हें कळून येतें.

(२) दशरथाचा पुत्रकामोष्टि किंवा हयमेघ यज्ञ, रामाचें शिक्षण व लग्न, व बालकांडांतील बहुतेक विषय—या रामोपाख्यानांत आढळत नाहींत.

(पण यांस कारण असें आहे कीं, द्रौपदीहरणप्रसंगीं ही कथा सांगितलेली असल्यामुळें तत्प्रसंगास अनुसरून सीताहरणाचीच तेवढी कथा तेथें सांगितलेली आहे. बाकीच्या गोष्टींचा समारोप करण्याचें कारण या ठिकाणीं तरी कवीला वाटलें नसावें).

(३) अयोध्या व अरण्य या कांडांतील हकीकतीचा समारोप थोड्याशाच श्लोकांनीं करण्यांत आलेला आहे.

(४) सविस्तर हकीकत शूर्पणखेच्या निरूपणापासून आहे. (ती वरील धोरणासच अनुसरून आहे.)

(५) यांत कबंधास पुनः जीव प्राप्त झालेली हकीकत नाहीं.

(६) शबरीची हकीकत यांत नाहीं.

(७) सीतेला ब्रह्मदेवांनीं जें स्वप्न पाडिलें होतें, त्याची हकीकत यांत नाहीं.

(८) रामायणांत (सुंदर कांड, अ. ९३ मध्ये) ज्याप्रमाणें रामाला शर मारून समुद्रास वठणीस आणाव लागलें आहे, त्याप्रमाणें यांत करावें लागलें नाहीं. सेतु बांधून देण्यास समुद्र तेथें लागलाच तयार झालेला आहे.

(९) रामायणांतल्या (सुंदर कांड ९२ अ.) प्रमाणें यांत विभीषण हा रामाकडे सेतु बांधण्याच्या पूर्वी येत नसून नंतर येतो.

(१०) कुंभकर्णाचा वध येथें रामाकडून न होतां लक्ष्मणाकडून झाला आहे असें म्हटलें आहे.

(११) इंद्रजितानें निकुंभिलेंत जे दोन यज्ञ केले (रामायण; ६-१९-३९ व ५२-१८) त्यांचा यांत उल्लेख नाहीं.

(१२) इंद्रजितानें रामलक्ष्मणांस मूर्च्छित केल्याची गोष्ट (रा. ६-२४-२ व ५३) यांतल्याप्रमाणें दोन वेळ आढळत नसून एकदांच आढळते.

(१३) संजीवनी वनस्पति मारुतीनें हिमालयांतून आणिल्याचा उल्लेख (रामा. ६-५३ व ८३ यांतल्याप्रमाणें) रामोपाख्यानांत नसून, ती सुग्रीवानेंच विशल्यकरणीनें त्यास शुद्धीवर आणिलें असें वर्णन आहे. ' विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनेतौ चकार ह । विशल्यया महौषध्या दिव्यमंत्रप्रयुक्तया '

(१४) सीता अग्निशुद्ध झाल्याचें वर्णन नसून ती शुद्ध असल्याबद्दल फक्त देवांच्या (आकाशवाणीवरून) साक्षीवरच तेथें काम भागविण्यांत आलेलें आहे. उत्तरकांडांतहि या अग्निशुद्धीचा उल्लेख नसून देवांच्या साक्षींचाच उल्लेख असल्यामुळें अग्निशुद्धीचा भाग उत्तरकांडाच्या वेळींहि रामायणांत नसावा. त्यानंतरच हा अद्भुत भाग यांत घालण्यांत आला असावा.

(१५) रामोपाख्यानांत सीतेला विदेहराजाची कन्या (आत्मजा) म्हटलेलें असून ती अयोनिजा किंवा भूमिकन्या असल्याचा कोठें उल्लेख नाही:—

विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।

यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ।

(१६) रावणाची उत्पत्ति भिन्नपणें दिलेली आहे:—

स राजराजो लंकायां न्यवसन्नरवाहनः ।

राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशांपते ।

पुष्पोत्कटायां जज्ञाते कुंभकर्णदशग्रीवौ ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

राकायां मिथुनं जज्ञे खरशूर्पणखे तथा ॥

(१७) रामाला विष्णूचा अवतार म्हटलेलें असलें तरी पायसाची गोष्ट रामोपाख्यानांत दिलेली नाही.

(१८) सीताहरणाचे वेळीं रावणाच्या रथाचा उल्लेख नाही, तो तिला घेऊन बर उडाला:—

मूर्धजेषु निजग्राह उर्ध्वमाचक्रमे ततः ॥

(१९) सेतुबंधनाची गोष्ट वेगळ्या तऱ्हेने दिलेली आहे. समुद्रानें स्वप्नांत येऊन नळानें सेतु बांधावा म्हणून सुचविलें आहे. रामानें समुद्रावर रागानें शरसंधान केल्याची हकीकत यांत नाही. शिला तरल्याची कथा रामायणांत नाही; पण ती खालील श्लोकांवरून निघाली असावी:—

यत्काष्ठं वा तृणं वापि शिला वा क्षेप्यते मयि ।

सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥

रामायणापेक्षां हा रामोपाख्यानाचा काळ प्रगति पावलेला होतो हे नावांच्या उल्लेखावरून कळते:—

नावो न संति सेनाया बब्हस्तारयितुं क्षमाः ।

वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ।

विस्तीर्णं चैव सैन्यं च हन्याच्छिद्रेण वै रिपुः ।

सेतु 'अद्यापि' प्रसिद्ध असल्याविषयीं रामोपाख्यानांत उल्लेख आहे:—

दशयोजनविस्तारमायतं दशयोजनम् ।

नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्याऽपि प्रथितो भुवि ॥

(२०) रावण ब्रह्मास्त्रानें खाक झाल्याचाच तेवढा उल्लेख आहे. वा. रा. प्रमाणें त्यांत त्याचीं मस्तकें तोडलीं जाऊन वारंवार तीं पुनः उगवल्याचा उल्लेख नाही.

याप्रमाणें, एकंदरीत पाहतां, रामोपाख्यानांतील रामकथेंत अद्भुत-पणाचा भाग बराच कमी असल्यामुळें रामायणाच्या हल्लींच्या स्वरूपा-हून (इ. पू. १०००) तें आख्यान बरेंच पूर्वींचें दिसतें. रामकथेंत कसकसे फरक पडत गेले हें पाहण्यास जसा कतकादि प्राचीन लोकांच्या व कालिदासाच्या व पुराणांतील रामायणकथांचा उपयोग होणार आहे त्याचप्रमाणें महाभारतांतील रामोपाख्यानाचाहि होणार आहे. यामुळें येथें त्या विचाराचें इतकें सविस्तर विवेचन केलेलें आहे.

रामाश्वमेधपर्व.

(परिशिष्ट १४ वें.)

रामाश्वमेधपर्व भवभूतीहून बरेंच प्राचीन असावें असें मीं दुसरी-कडे दाखविलेंच आहे. तें निदान इ. स. च्या ४ थ्या शतकाइतकें तरी प्राचीन असावें; त्यांत रामकथेविषयीं काय काय विशेष मिळतात हें पाहूं; म्हणजे रामकथेंत ऐतिहासिकदृष्ट्या कसेकसे फरक पडत गेले हें कळून येईल.

(१) अहल्या शिळा होऊन पडली होती ही समजूत तेव्हां प्रचलित झाली होती (२९-३७; व ३६-१३ पहा) :—

यस्य पादतलस्पर्शात् शिळा वासवयोगजा ।

अहल्या गौतमवधूः पुनर्जाता सुरूपिणी ॥ ३६-१३ ॥

(२) कावळ्यावर रामानें ईषिकास्त्र सोडल्याचा उल्लेख आहे :—
काकः परं पदं प्राप्तो यद्वाणस्पर्शनात् खगः ॥ २९-३७ ॥

(३) सीता अयोनिजा असल्याविषयीं उल्लेख आहे :—
उपयेमे विवाहेन रम्यां सीतामयोनिजाम् ॥ ३६-१६ ॥

(४) रामाचें चरित्र ' शतकोटिप्रविस्तर ' होतें अशी सम-
जूत होती :—

चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् ।

येषां वै यादृशी बुद्धिः ते वदंत्येव तादृशम् ॥ १-१३ ॥

(५) राम अश्वमेधयज्ञाच्या वेळीं स्वर्णपत्नीसमन्वित होता
(१०-३२)

(६) रजकाच्या अपवादानें रामानें सीतेचा त्याग केला अ. (५५)

(७) सीता वन्हिशुद्ध होऊन ब्रह्मा व दशरथ यांनी ती शुद्ध असल्याबद्दल साक्षिभूत झाल्याविषयी उल्लेख आहे. (५६-५८)

“ जानकी वन्हिशुद्धाऽभूत् ” इ.

(८) सीरध्वज जनकास, नांगरीत असता सीता जमिनीत मिळाली असा उल्लेख आहे (५७-४).

(९) राम विष्णूचा पूर्णांश अवतार होता असें वर्णन आहे (३६)

(१०) त्यानें ११००० वर्षे राज्य केलें (५-४५)

एवं पालयतो देशं धर्मेण धरणीतलम् ।

सहस्रेतीतवर्षाणां एकादशसमेतिनाम् ॥ ५-४५ ॥

(११) दशरथानें ऋष्यशृंगाच्या साहाय्यानें पुत्रेष्टि केली व त्यामुळेच त्यास चार पुत्र झाले. (७-२५).

(१२) वाल्मीकीनें भविष्यज्ञानानें रामायण रचिलें अशी समजूत आढळते:—

वाल्मीकिरास्ते सुमहान् ऋषिर्धर्मविदुत्तमः ।

स शिष्यान् पाठयामास भाविरामायणं भुवि ॥ ५७-२० ॥

• यथाविधौ विलोक्याहं गापयामि मनोहरम् ।

भविष्यज्ञानयोगाच्च कृतं रामायणं शुभम् ॥ ६६-१७ ॥

अद्भुतरामायण.

(परिशिष्ट १५ वें.)

अद्भुतरामायणाचे २७ सर्ग असून ते मराठी भाषांतरासह मोदे-
वृत्त छापखान्यांत छापले आहे. भाषांतर वे. शा. सं. विष्णुशास्त्री बा-
पट यांनी केलेले आहे. यास देखील वाल्मीकीय आर्ष रामायणच
ह्याटलेले असून त्यापैकी हें 'अद्भुतोत्तरकांड' समजण्यांत येतें; याचे
एकंदर १३६३ श्लोक आहेत. भरद्वाज वाल्मीकि गुरुस-
म्हणतो— (सर्ग १ ला)

रामायणमिति ख्यातं शतकोटिप्रविस्तरम् ।
प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥
श्रूयते ब्राह्मणैर्नित्यमृषिभिः पितृभिः सुरैः ।
पंचविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं भुवि ॥ ४ ॥
तदाकर्णितमस्माभिः सविशेषं महामुने
शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ॥ ५ ॥
किं गीतमिह मुष्णाति तन्मे कथय सुव्रत ।
आकर्ण्यदारिणः पृष्ठं भारद्वाजस्य वै मुनिः ॥ ६ ॥
हस्तामलकवत्सर्वं सस्मार शतकोटिकम् ।
ओमित्युक्त्वा मुनिः शिष्यं प्रोवाच वदतां वरम् ॥ ७ ॥
भरद्वाज चिरंजीव साधु स्मारितमद्य नः ।
शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ॥ ८ ॥
रामस्य चरितं सर्वमाश्चर्यं सम्यगीरितम् ।
पंचविंशतिसाहस्रं नृलोके यत्प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

नृणां हि सदृशं रामचरितं वर्णितं ततः ॥

सीतामाहात्म्यसारं यद्विशेषादत्र प्रोक्तवान् ॥ १० ॥

शृणुष्ववहितो ब्रह्मन् ! काकुत्स्थचरितं महत्

सीताया मूलभूताया प्रकृतेश्चरितं महत् ॥ ११ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यामिदं गोपितं ब्रह्मणो गृहे ।

हिताय प्रियशिष्याय तुभ्यमावेदयामि तत् ॥ १२ ॥

या उतान्यावरून हें अद्भुतरामायण ह्यणजे ब्रह्मलोकांत राहिले-
ल्या शतकोटि प्रविस्तर दिव्यरामायणाचाच एक भाग आहे, असें
दाखाविण्याचा कवीचा हेतु आहे. मनुष्यलोकीं असलेलें व मनुष्याप्र-
माणें रामाचें चरित्र सांगणारें रामायण २५००० चें असून त्यांत
सीतेचें माहात्म्य नसल्यामुळें, रामास परमपुरुष व सीतेस मूलभूता प्र-
कृति मानणाऱ्या एकाद्या कवीनें हें आश्चर्यमय रामायण बनवून
वाल्मीकीच्या नांवावर जगापुढें झोंकून दिलेलें आहे !!! यांतील कि-
त्येक कथा पोरकट व कित्येक आश्चर्यमय आहेत. वाल्मीकीच्या रा-
मायणाशीं याचा कोठेंकोठें विरोध येतो हें दाखवितों:—

(१) सीतेची उत्पत्ति सांगतेवेळीं महालक्ष्मी नारदाच्या शापानें
पृथ्वीवर अवतीर्ण झाली असें सांगून, पुढें ती कशी अवतीर्ण झाली
हें सांगत असतां, खालील हकीकत दिलेली आहे. दंडकारण्यांतील
ऋषींकडे एकदां येऊन रावणानें त्यांचें रक्त एका घागरींत सांठविलें.
गृत्समद नामक ऋषीनें, आपल्या भार्येच्या विनंतीवरून, 'लक्ष्मी माझी
कन्या होवो' अशा संकल्पानें मंत्रून एका घागरींत दूध नित्य
सोडिलें होतें. रावणानें त्याच दुधाच्या घागरींत रक्त सांठवून तो
घट मंदोदरीपाशीं आणून ठेविला व तिला सांगितलें कीं यांतील
रक्त विषाहून वाईट आहे. रावण नेहमीं परस्त्रियांशीं रत होत अस-

ल्यामुळें मंदोदरीस अपमान वाटून तिनें हें विष ह्मणून प्राशन केलें; पण त्यायोगें तिला गर्भ राहून तो वाढूं लागला ! मग कुरुक्षेत्रांत जाऊन तिनें तो गर्भ पूर्ण वाढीनंतर जमिनींत पुरून टाकिला ! पुढें जनकास यज्ञ करीत असतां (भूमी स्वर्णाच्या नांगरानें उकरवीत असतां) ती मुलगी मिळाली. त्यानें तिचें पालन पोषण केलें ! नांगराच्या फाळापासून (सीता) उघडकीस आल्यामुळें त्या मुलीचें नांव त्यानें ' सीता ' असेंच ठेविलें ! याप्रमाणेंच अद्भुतरामायणकारानें सर्वच अद्भुत प्रकार बनवून टाकिलेला आहे ! सीता याप्रमाणें मंदोदरीची व अतएव पर्यायानें रावणाची कन्या बनविली आहे ! अद्भुतरामायणच हें ! मग काय पुसावें ?

(२) वाल्मीकिरामायणांत नसलेला रावणाचा बंधु सहस्रवदन रावण पुष्कर द्वीपांत राज्य करीत होता व त्यावरहि रामानें स्वारी करून त्यासहि जिंकिलें अशी यांत कथा आहे; पण या रावणबंधूनें रामाचा काय अपराध केला होता ? केवळ सीतेनें याची हकीगत सांगून ' याला जिंकल्याखेरीज राम खरे विजयी कोठें झाल ! ' एवढें ह्मणतांच राम ससैन्य त्याकडे निघाले ! कारणाशिवाय एवढ्याशा निमित्तानें इतरांच्या राज्यावर स्वारी करणारा राम व त्या कार्यी त्यास प्रवृत्त करणारी सीता—हे दोघेहि आर्यजनांस मोठेसे प्रिय होतील असें नाहीं. तथापि, कवींनीं असे त्यांस केले आहेत. सहस्रवदन रावणानें रामाचा सर्वस्वीं पराभव करून त्यास मूर्च्छित केल्यानंतर सीतेनें महाकराल स्वरूप धारण करून त्या रावणास ठार करून रणांगणावर थयथयाट केला वगैरे वर्णनें आहेत. पुढें देवांनीं रामास उठविल्यानंतर राम देखील सीतेचें हें भयंकर स्वरूप पाहून घाबरून गेले; तेव्हां सीतेनें रामास दिव्य चक्षु देऊन त्यास आपलें परमशक्ति स्व-

रूप दाखविलें !!! पूर्वीं याच रामायणांत रामानें हनुमानास दिव्यरूप दाखविलें आहे; आतां रामाला सीता आपले स्वरूप दाखवीत आहे ! रामांनीं सीतेचें अष्टोत्तरसहस्रनामांनीं स्तवन केलें आहे. या काव्याच्या शाक्त कर्त्यानें आपल्या सर्व हौसा या रामायणांत पुऱ्या करून घेतल्या आहेत. यांत पोरकट प्रसंग फारच आहेत; तसेंच या शक्तीला परमेश्वराच्याहि वर नेऊन बसविलें आहे. रामाकडून सीतेला (परमेश्वरीला) वर मागविले आहेत ! तिच्या वरानें एकदम रामाच्या सैन्याची जी दाणादाण झाली होती ती नाहीशी होऊन तें सर्व एकत्र सुखांत जमलें (रावणाच्या वायव्यास्त्रानें तें वाताहत होऊन गेलें होतें); मग राम परत अयोध्येस येऊन ११००० वर्षे त्यांनीं निष्कंटकपणें राज्य केलें. ही सर्व कथा शतकोटिप्रविस्तर रामायणापैकीं अद्भुतोत्तरकांडांतील आहे, असें पुनः (स. २७ श्लो. १३ व १९ मध्ये) ह्मटलें आहे.

या अद्भुतरामायणांत विशेष महत्त्वाची अशी कांहींच माहिती नसून फक्त सीतेचें माहात्म्य मात्र फार भरलेलें आहे. या काव्याच्या कर्त्यास भारत माहित होतें; तसेंच त्यास भगवद्गीताहि माहित होती. ग्रंथकारानें लेखनाच्या अवसानांत रामाकडून असें वदविलें आहे कीं:

न मद्भक्ता विनश्यंति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।

आदावेतत्प्रतिज्ञातं न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

अ. रा. १३-१२.

यांत, ' आधींच मीं प्रतिज्ञा केली आहे कीं, ' न मे भक्तः प्रणश्यति ' असें रामरूपी विष्णूकडून कवीनें ह्मणविलें आहे. अर्थात, ती प्रतिज्ञा भगवद्गीतेतच आहे. पण, कवीनें मात्र कालव्यत्यास

केलेला आहे. जरी राम व कृष्ण हे दोघेहि विष्णूचेच अवतार असले, तरी रामास कृष्णाच्या शब्दांचा दाखला देवविष्यांत कालव्यत्यास होतो हें या कवीला कळलें पाहिजे होतें.

—:०:—

पौरुषच श्रेष्ठ होय !

(परिशिष्ट १६ वें.)

पौरुषाविषयीं संस्कृत वाङ्मयामध्ये इतके जोरदार विचार मीं तरी पूर्वी वाचलेले नव्हते ! भारतामध्ये पौरुषाची अनेक ठाई प्रशंसा केलेली आहे ही गोष्ट खरी; तथापि, भारताच्या सद्यःस्वरूपकाळीं तरी दैवाचा पगडाच विशेषकरून लोकांच्या मनांवर बसला होता, हें कळून येईल; पण हा खाली दिलेला उतारा वाल्मीकीच्या वासिष्ठरामायण ऊर्फ योगवासिष्ठ नामक ग्रंथांतील असल्यामुळे तो आर्यांच्या पौरुषकालांतलाच असला पाहिजे. त्यावेळीं आर्यांना अझून इकडील राक्षसादि अनार्यजातींशीं वारंवार लढून आपल्या वसाहती ऊर्फ आश्रम स्थापावे लागत असत. तेव्हां तशा काळींच पौरुषाचें महत्त्व लोकांस वाटणार हें उघड आहे. असो. खालील उतारा योगवासिष्ठ, (प्रकरण दुसरें, सर्ग ४ ते १० मधील) आहे. उतान्यांचा श्लोकानुक्रमनंवर माझा स्वतःचा आहे; तो मुळांतील नव्हे. पौरुषाच्या श्रेष्ठत्वाविषयीं हा उपदेश श्रीरामास वसिष्ठ ऋषींनीं विश्वामित्राबरोबर रामलक्ष्मणांस पाठावेण्याच्या पूर्वी केलेला आहे.

वसिष्ठ उवाच । सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन ।
 सम्यक् प्रयुक्तात् सर्वेण पौरुषात् समवाप्यते ॥ १ ॥
 साधूपदिष्टमार्गेण यन्मनोङ्गविचेष्टितम् ।
 तत्पौरुषं सत्फलं च; अन्यद् उन्मत्तचेष्टितम् ॥ २ ॥
 यो यं अर्थं प्रार्थयते तदर्थं चेहते क्रमात् ।
 अवश्यं स तमाप्नोति न चेदर्थान्निवर्तते ॥ ३ ॥
 प्राक्तनं चैहिकं चेति द्विविधं विद्धि पौरुषम् ।
 प्राक्तनोऽद्यतेनेनाशु पुरुषार्थेन जीयते ॥ ४ ॥
 यत्नवाद्भिः दृढाभ्यासैः प्रज्ञोत्साहसमन्वितैः ।
 * मेरवोऽपि निर्गीर्यते; कैव प्राक्पौरुषे कथा? ॥ ५ ॥
 यथा संयतते येन तथा तेनानुभूयते ।
 स्वकर्मैवेति; चास्तेऽन्या व्यतिरिक्ता न दैवदृक् ॥ ६ ॥
 उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।
 तत्रोच्छास्त्रं अनर्थाय; परमार्थाय शस्त्रितम् ॥ ७ ॥
 द्वौ हुडाविव युध्यते पुरुषार्थौ समासमौ ।
 प्राक्तनश्चैहिकश्चैव; शाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान् ॥ ८ ॥
 द्वौ हुडाविव युध्यते पुरुषार्थौ समासमौ ।
 आत्मीयश्चान्यदीयश्च; जयत्यतिबलः तयोः ॥ ९ ॥
 परं पौरुषमाश्रित्य दतैर्दतान् विचूर्णयन् ।
 शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ १० ॥
 तावत्तावत् प्रयत्नेन यतितव्यं सुपौरुषम् ।
 प्राक्तनं पौरुषं यावद् अशुभं शाम्यति स्वयम् ॥ ११ ॥

१ मन व अंगं धांचं विचेष्टित. २ आजच्या ३ एडक्याप्रमाण

* नेपालियन ह्याण्डाः— " There shall be no Alps. ”

असत् दैवं अधः कृत्वा नित्यं उद्विक्तया धिया ।
 संसारोत्तारणं भूत्यै यतेताधातुमात्मनि ॥ १२ ॥
 न गंतव्यं अनुद्योगैः साम्यं पुरुषगर्दभैः ।
 उद्योगस्तु यथाशास्त्रं लोक-द्वितय-सिद्धये ॥ १३ ॥
 संसारकुहराद् अस्मात् निर्गतव्यं स्वयं बलात् ।
 पौरुषं यत्नमाश्रित्य हरिणैवाऽरिपंजरात् ॥ १४ ॥
 प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत देहं नश्वरमात्मनः ।
 संत्यजेत्पशुभिः तुल्यं; श्रयेत् सत्पुरुषोचितम् ॥ १५ ॥
 किञ्चित् कान्तान्नपानादि कलिलं कोमलं गृहे ।
 व्रणे कीट इवाऽस्वाद्य वयः कार्यं न भस्मसात् ॥ १६ ॥
 शुभेन पौरुषेणाशु शुभं आसाद्यते फलम् ।
 अशुभेनाऽशुभं नित्यं; दैवं नाम न किञ्चन ॥ १७ ॥
 यत्नः सच्छास्त्र-सत्संग-सदाचारैर्निजं फलम् ।
 ददातीति स्वभावोऽयं; अन्यथा नार्थसिद्धये ॥ १८ ॥
 दैन्यदारिद्र्यदुःखार्ता अप्यन्ये पुरुषोत्तमाः ।
 पौरुषेणैव यत्नेन याता देवेंद्रतुल्यताम् ॥ १९ ॥
 यथा यथा प्रयत्नः स्यात् भवेदाशु फलं तथा ।
 इति पौरुषमेवास्ति; दैवमस्तु तदेव च ॥ २० ॥
 प्राक्कर्मेतरौकारं दैवं नाम न विद्यते ।
 बालः प्रबलपुंसेव तत् जेतुमिह शक्यते ॥ २१ ॥

१ नलाद्य. २ गुहा ३-४ शत्रूंच्या पंजरामधून सिंह ज्याप्रमाणे बाहेर पडतो त्याप्रमाणे. ५ दैव हे मागच्या कर्मखेरीज इतर रूपचें नाहो, म्हणजे ते मागचें कर्मच होय !

पौरुषेणान्नमाक्रम्य यथा दंतेन चूर्ण्यते ।
 अन्यः पौरुषमाश्रित्य तथा शूरेण चूर्ण्यते ॥ २२ ॥
 अन्नाभूता हि महतां लघवो यत्नशालिनाम् ।
 यथेष्टं विनियोज्यंते तेन कर्मसु लोष्ठवत् ॥ २३ ॥
 देश—काल—क्रिया—द्रव्य—वशतो विस्फुरन्त्यमी ।
 सर्वे एव जगद्भावाः जयत्यधिकयत्नवान् ॥ २४ ॥
 तस्मात्पौरुषमाश्रित्य सच्छास्त्रैः सत्समागमैः ।
 प्रज्ञां अमलतां नीत्वा संसारजलधिं तरेत् ॥ २५ ॥
 स्वार्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरता बुधैः ।
 प्रोक्ता पौरुषशब्देन; सा सिद्धयै शास्त्रयंत्रिता ॥ २६ ॥
 अनर्थप्राप्तिकार्यैकप्रयत्नपरता तु या ।
 प्रोक्ता प्रोन्मत्तचेष्टेति; न किञ्चित् प्राप्यतेऽनया ॥ २७ ॥
 अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् ।
 प्रयत्नात् चित्तमित्येष सर्वशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ २८ ॥
 यो यो यथा प्रयतते स स तत्तत्फलैकभाक् ।
 न तु तूष्णीं स्थितेनेह केनचित् प्राप्यते फलम् ॥ २९ ॥
 देशाद्देशान्तरप्राप्तिः हस्तस्य द्रव्यधारणम् ।
 व्यापारश्च तथांगानां पौरुषेण; न दैवतः ॥ ३० ॥
 मूढैः प्रकल्पितं दैवं तत्परास्ते क्षयं गताः ।
 प्राज्ञास्तु पौरुषार्थेन पदमुत्तमतां गताः ॥ ३१ ॥
 ये शूरा, ये च विक्रान्ता, ये प्राज्ञा, ये च पंडिताः ।
 तैस्तैः किमिव लोकेऽस्मिन् वद दैवं प्रतीक्ष्यते ? ॥ ३२ ॥

“ Survival of the fittest ” या तत्वाचा अनुभव घ्या !

राज्यार्थी राज्यमाप्नोति पत्तनार्थी च पत्तनम् ।
 यो यो यद्वासनः तत्र स स प्रयतते सदा ॥ ३३ ॥
 यद्यद् अभ्यस्यते लोके तन्मयेनैव भूतये ।
 इत्याकुमारं प्राज्ञेषु दृष्टे संदेहवर्जितम् ॥ ३४ ॥
 राज्यानि संपदः स्फाराः भोगो मोक्षश्च शाश्वतः ।
 विचारकल्पवृक्षस्य फलान्येतानि राघव ॥ ३५ ॥
 शुभवासनया युक्तः यतस्व भवभूतये ।
 परं पौरुषमाश्रित्य विजित्येन्द्रियपंचकम् ॥ ३६ ॥

या उपदेशाचा रामाच्या मनावर किती चांगला संस्कार झाल असेल बरें? राक्षसांना मारून आर्यांना दक्षिण दिशा यथेच्छ संचारास मोकळी करून देण्यास तर हाच उपदेश कारणीभूत झाला असला पाहिजे; या उपदेशाने कोणत्याहि अधिकारी पुरुषांचे मन वज्रप्राय वनून त्याच्या हातून महत्कृत्ये झाल्याखेरीज राहावयाचीं नाहीत, अशी माझी खात्री आहे. शिवाजीच्या मार्गे जसे समर्थ, किंवा अलेक्झांडरच्या मार्गे जसा अरिष्टॉटल्, त्याप्रमाणे श्रीरामचंद्राच्या मार्गे वसिष्ठमहर्षि होते. रामचंद्राने राक्षसांच्या ताब्यांतून स्वदेश सोडवून स्वजनांस दिला; शिवाजीनेहि मोगलांच्या अंमलांतून स्वदेश सोडवून स्वजनांस दिला; आणि याकामीं—या सात्विक कामीं—वसिष्ठ व रामदासांचे त्यांना साहाय्य होते. पण महत्त्वाक्षेने लोकांचीं राज्ये विनाकारण हरण करणाऱ्या अलेक्झांडरला व त्याच्या गुरु अरिस्टॉटल्ला—वरील जोडीजवळ कां बसविलें, असा कोणी आक्षेप घेईल; पण जोरदार उपदेशाने ज्यांच्या हातून महत्त्वाचीं व शौर्याचीं कृत्ये घडलीं, त्यांचींच येथे नावे आहेत. येथे वृत्तीशीं कांहीं कर्तव्य नाही.

रामावताराचा अप्रतिमपणा.

(परिशिष्ट १७ वें.)

आनंदरामायणकारानें विष्णूच्या सर्व अवतारांत रामाचा अवतारच अप्रतिम ठरविलेला आहे. त्यांनीं रामावताराच्या अप्रतिमपणा-विषयीं जीं कारणें दिलीं आहेत तीं येथें उतरूनच घेतों. (राज्यकांड, सर्ग २० वा पहा.) रामच सांगत आहेत असें दाखविलें आहेः—

नानेन सदृशः कश्चित् अवतारोऽवनीतले ।

पूर्वं भूतो ममाग्रेपि न भविष्यति वै कदा ॥ ६८ ॥

सप्तद्वीपपतिर्यत्र यत्र सीता शुभा प्रिया ।

यत्रेमौ बालकौ पुत्रौ महावीरौ धनुर्धरौ ॥ ६९ ॥

त्रयस्त्वेते बंधवश्च त्रैलोक्यजयिनः शुभाः ।

कामधेन्वादिरत्नानि सप्त यत्र ममांतिके ॥ ७० ॥

साक्षादयं वेदरूपो वसिष्ठस्त्वस्ति मे गुरुः ।

आर्यावर्ते पुण्यदेशेऽयोध्यायां वसतिर्मम ॥ ७१ ॥

राज्यभोगादिभोगानां भोक्ताहं त्वत्र नो परः ।

यत्र सत्यव्रतं मेस्ति यत्रैकदयिताव्रतं ॥ ७२ ॥

यत्रैकेनैव बाणेन मया बाल्यादिका हताः ।

यत्रैकैव हि सीताया मम शय्या न चापरा ॥ ७३ ॥

यत्राप्रतिहताज्ञा मे त्रैलोक्ये हि मुनीश्वराः ।

कोदंडसदृशं चापं यत्र मेऽरिनिषूदनं ॥ ७४ ॥

•सर्ववंशे यत्र जन्म जातो दशरथो वरः ।

कौसल्या यत्र जननी यत्राहं स्ववशः सदा ॥ ७५ ॥

सुमेधासदृशी यत्र मे श्वश्रूः स्नेहवर्धिनी ।
 विदेहः श्वशुरो यत्र विद्यादो यत्र गाधिजः ॥ ७६ ॥
 लक्ष्मणो यत्र मे मंत्री सरयूर्यत्र मे नदी ।
 पार्श्वगा ह्यंगदाद्याश्च चतुर्दंतो गजो महान् ॥ ७७ ॥
 दीनेच्छापूरणं यत्र व्रतं मेऽकुंठितं सदा ।
 इदं वैकुंठसदृशं गृहं यत्रातिभासुरं ॥ ७८ ॥
 चिंतामणिरलंकारो हृदये यत्र वर्तते ।
 एकादशसहस्राणि वर्षाण्यायुश्चिरं मम ॥ ७९ ॥
 अनम्रं मे शिरश्चेदं केषामप्यवनीभृतां ।
 एवं मया सुखं भुक्तं इह जन्मनि भूसुराः ॥ ८० ॥
 अत एवावतारोऽयं पूर्णरूपान्मया धृतः ॥ ८१ ॥
 भूतभाव्यवतारा ये तैःशादेव मया धृताः ।

दुसऱ्या एकेठाई म्हटलेलें आहे कींः—

रामकृष्णावतारौ च पूर्णरूपेण तौ धृतौ ।
 वरिष्ठौ सकलेष्वेवाऽवतारेषु हि तावुभौ ॥ ३९२ ॥
 तयोरपि वरः पूर्वो सत्यसंधो जितेंद्रियः ।
 ज्ञेयो रामावतारो हि नानेन सदृशः परः ॥ ३९ ॥

आनंद रा. १-३.

रामावताराचा मेःठेपणा आणखी एकेठाई दाखविलेला आहे.
 रावणेन जिता देवाः सगर्वो रावणो महान् ॥ ३७८ ॥
 सहस्रबाहुना बद्धः सोऽर्जुनो भार्गवेण हि ।
 हतः क्षणेन समरे सोऽद्य श्रीभार्गवोऽपि च ॥ ७९ ॥

जितस्तद्धनुषा वाणमोचनाद्राघवेण हि ।

एवं श्रीरामचंद्रस्य पौरुषं किं वदाम्यहम् ॥ ८० ॥

आ. रा. १-४.

सर्व अवतारांत रामावतारच अप्रतिम कां हें पहिल्या उतान्यांत दिलेलें आहे; राम व कृष्ण या दोन अवतारांत पुनः रामावतारच श्रेष्ठ कां, हें सापेक्षपणें दुसऱ्या उतान्यांत दाखविलेलें आहे; व श्रीरामाचें महत्त्व निरपेक्षपणें कसें सिद्ध होतें हें तिसऱ्या उतान्यांत दिलेलें आहे. श्रीराम हे विष्णूचे अवतार असून राक्षसांच्या नाशासाठीं त्यांनीं जन्म घेतला ही कल्पना भारतांतून तर चोहोंकडे आढळतेच, पण रामायणांत देखील ती अथपासून इतिपर्यंत ध्वनिरूपानें आढळते. उत्तरकांडांत तर नष्टधर्मव्यवस्थेसाठीं नारायण वारंवार अवतार घेत असतो असा व त्या राक्षसांना यासाठीं मारणारा राम नारायणाचाच अवतार असल्याचा उल्लेख आहे:—

(रामास ऋषि म्हणतात) :—

ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ।

सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरःसराः ॥ २४ ॥

सर्व एते महाभागा रावणाह्वलवत्तराः ।

न चान्यो राक्षसान्हंता सुरारीन्देवकंटकान् ॥ २५ ॥

ऋते नारायणं देवं शंखचक्रगदाधरम् ।

भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ॥ २६ ॥

राक्षसान्हंतुमुत्पन्नो अजय्यः प्रभुरव्ययः ।

नष्टधर्मव्यवस्थानां काले काले प्रजाकरः ॥ २७ ॥

उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ।

रामायणांतील वर्षाविषयींच्या अतिशयोक्ति.

(परिशिष्ट १८ वें.)

वाल्मीकीनें रामायण लिहिलें तसंच काहीं तें आतां राहिलें नाहीं हें एकदां कळल्यानंतर, त्यांत पुढील लेखकांनीं कशा अतिशयोक्ति केलेल्या असाव्यात हें केव्हांच लक्षांत येईल. रामायणाला सद्यःस्वरूप इ. पू. १०० च्या सुमारास मिळालें असावें असें रा. व. वैद्य म्हणतात. त्या वेळींच हे अतिशयोक्तीचे प्रकार आपल्या ग्रंथांतून शिरले असतील; किंवा त्याहूनहि अर्वाचीन काळांतहि ते शिरले असतील. आतां रामायणांतील काहीं अतिशयोक्तींविषयीं (विशेषेंकरून वयांच्या विषयीं)—आपण थोडासा विचार करूं. दशरथ ६० हजार वर्षांचा झाला तेव्हां त्यास रामलक्ष्मणादि पुत्र झाले; विश्वामित्रानें १० हजार वर्षे तप केले; उत्तरकांडांत जो मुलगा मेला तो ५ हजार वर्षांचा होता; व रामानें परत अयोध्येस आल्यानंतर ११ हजार वर्षे राज्य केले, असे अनेक उल्लेख रामायणांत आढळतात. रामाची वाढ (यौवनापर्यंत) जर १५—१६ वर्षांनीं पुरी होते, तर दशरथ तेवढे ६० हजार वर्षे जगूं शकतात व राम ११ हजार वर्षे राज्य करूं शकतात, व सर्वांत आश्चर्य म्हटलें म्हणजे उत्तरकांडांतील मुलगा ५ हजार वर्षांचा झाला तरी ' अप्राप्तयौवन ' च राहतो, हें आश्चर्य कारक व विरोधदर्शक नाहीं काय? पंधरा सोळा वर्षांनीं जर राम व सीता यौवनदशेस प्राप्त होतात, तर तो मुलगा मात्र ५ हजार वर्षांचा झाला तरी अप्राप्तयौवनच राहिला, असें म्हणण्यांत विसंगतता येत नाहीं काय? रा. महादेव गोविंद अभ्यंकर यांनीं तर सुचविलें आहे

कीं, रामायणांतील हे सारे हजार व्यर्थ आहेत; खऱ्या वर्षांचा सद्यःस्वरूपकारांनीं हजारांनीं गुणिलें आहे. ही रा. अभ्यंकरांची सूचना मला देखील पसंत दिसते; व त्या दृष्टीनें मी पूर्वीचे ग्रन्थ वाचीत असतां मला खालील निर्णायक पुरावा या बाबतींत मिळाला.

(१) उत्तरकांडांत मेलेला मुलगा ५ हजार वर्षांचा नसून पांचव वर्षांचा होता, असें मूळच्या वाल्मीकिरामायणांत वर्णन असलें पाहिजे, हें त्या रामायणावरून लिहिलेल्या इतर रामकथांतील उल्लेखांवरून स्पष्टपणें कळून येतें. पद्मपुराणाच्या सृष्टिखंडांत रामायणाच्या उत्तरकांडांतील सर्व हकीकत आलेली आहे; तींत ओघांत कवि लिहितो कीं:—

त्वामेकपुत्रं यदहं पश्यामि निधनं गतम् ।

अप्राप्तयौवनं बालं पंचवर्षं गतायुषम् ॥

पद्म पु. सृष्टिखंड, १-३५-३७.

तसेंच, आनंदरामायणांतहि याच मुलाविषयीं लिहिलें आहे कीं, तो पांच वर्षांचा असतां मेला:—

अथैकदा तु साकेतवासिनो भूसुरस्य च ।

पंचत्वं पंचवर्षीयः पुत्रः प्राप्तः शिशुः प्रियः ॥

आ. रा. ७-१०-५०.

या दोन स्वतंत्र ठिकाणच्या उल्लेखांवरून मूळच्या वाल्मीकिरामायणांत हा मुलगा पांच वर्षांचा असतांच मेला, असा स्पष्ट उल्लेख असावा हें उघड होतें. त्याशिवाय, वाल्मीकिरामायणावरूनच लिहिलेलीं हीं आख्यानें असे उल्लेख करित्तीं ना. शिवाय, हीं आख्यानें रामायणाला सद्यःस्वरूप मिळाल्यानंतर लिहिलीं असतीं तरीहि असे

साधे उल्लेख येते ना. तेव्हां, रामायणाला सद्यःस्वरूप मिळाल्यापूर्वीच वरील दोन्हीं आख्यानें लिहिलीं गेलीं असें वाटते.

(२) विश्वामित्रांनीं १० हजार वर्षे तप केलें, असा प्रचलित समज आहे; तो रामायणाच्या सद्यःस्वरूपावरूनच आहे; पण बुद्ध-चरितांत विश्वामित्रानें १० च वर्षे तप केल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. या काव्याचा कर्ता अश्वघोष हा इ. पू. च्या पहिल्या शतकापासून इ. स. च्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकापर्यंत होता. याच्या अनेक उल्लेखांवरून पहातां यास भारत—रामायण हे ग्रंथ माहीत होते असें स्पष्ट दिसते. तेव्हां याच्या वेळीं विश्वामित्रानें १० हजार वर्षे तप केलें अशी समजूत असती तर यानें तसा उल्लेख केला असता; पण यानें फक्त विश्वामित्रानें १० वर्षे तप केल्याचा याप्रमाणें उल्लेख केलेला आहे:—

विश्वामित्रो महर्षिश्च विगाढोऽपि महत्तपः ।

दशवर्षाण्यरण्यस्थो वृताच्याऽप्सरसा हतः ।

बुद्धचरित, ४-२० ॥

(३) शिवाय कृतयुगांत हजार वर्षांचें एक वर्ष धरिलें जात असे, असा स्पष्ट उल्लेखहि आनंदरामायणांत आढळतो; यावरून तर अतिशयोक्तिकर्त्यांनीं कृतयुगांतील गोष्टी—वर्षांचें संबंध येतील त्या ठायीं त्यांस १००० नीं गुणून—सांगितलेल्या आहेत, याबद्दल संशयच रहात नाही. आनंदरामायणकार हाणतात कीं:—

सहस्रवर्षैर्विज्ञेयं श्रेष्ठं वर्षं कृते युगे ॥

शतवर्षैश्च त्रेतायां द्वापरे दशवर्षजम् ।

कलेर्मानेन बोद्धव्यं शून्य-हासाच्चित्रविक्रमात् ॥

आ. रा. १-५-१३ व १३३-

यावरून प्राचीन काळच्या गोष्टींना हजार वर्षांचें एक वर्ष हें मान
 कांहीं लेखकांनीं लाविलें होतें, हें सिद्धच होतें. विश्वामित्र व उत्तर-
 कांडांतील ब्राह्मणपुत्र यांच्याविषयीं तर इतर ठिकाणचे स्पष्ट उल्ले-
 खच आम्हांस दाखवितां आले. त्यांवरून, दशरथास देखील ६०
 वर्षांच्या वयांत मुलें झालीं असावीं, व रामांनीं निजधामापर्यंत ११
 वर्षे राज्य केलें असावें, असेंच म्हणावें लागतें. असो.

टीपा.

(१) रा. केतकर यांनी, शनीकडोन रोहिणीशकटभेद केव्हां होऊं शकेल याविषयीं गणित करून असें सांगितलें कीं, शकापूर्वी १२०० ते ४२०० वर्षेपर्यंत शनीकडून रोहिणीशकटभेद होऊं शकेल; त्याहून पूर्वी आणखी ३-३॥ हजार वर्षेही, म्हणजे शकापूर्वी सुमारे ७००० वर्षेपर्यंतही रोहिणीशकटभेद शनीकडून होऊं शकेल. सारांश, एकेवेळीं सुमारे ६।७ हजार वर्षेपर्यंत रोहिणीशकटभेद निरंतर तीसतीस वर्षांनीं एकदां शनीच्या कक्षेंत होत असतो. शनीचा क्रांतिवृत्ताशीं संपात ५१ अंश सरकण्याला सुमारे १० हजार वर्षे लागतात; त्या मानानें पाहतां ३६ अंश तो संपात सरकण्यास सुमारे ७२००० वर्षे लागतील. म्हणजे, शनीनें शकापूर्वी ७००० वर्षापूर्वी आणखी एकदां केव्हां रोहिणीशकटभेद केला होता असा कोणीं प्रश्न केला तर तो शकापूर्वी ७२००० ते ७८००० वर्षापूर्वी केला होता, हेंच उत्तर मिळेल. सारांश, इतक्या प्राचीन काळीं आम्हीं हिंदुस्थानांत अयोध्येंत होतो, असें काहीं कोणासहि वाटणार नाही. तेव्हां, रामायणकाळ शकापूर्वी ७२००० ते ७८००० वर्षांच्या दरम्यान न येतां, अलिकडच्या रोहिणीशकटभेदाच्या वेळींच येईल व आला पाहिजे हें उघडच आहे. तो काळ म्हणजे शकापूर्वी १२०० ते ७००० पर्यंतचा काळ होय ! त्यांतल्या त्यांत रामायणांत युद्धकांडांत असा उल्लेख असल्यामुळे रामायणकाळीं रोहिणीशकटभेद होत असे हेंहि सिद्ध होतें:—

जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥

युद्धकांड, १२९-२६

रावणानें सीतेला कसें पकडलें हें सांगतेवेळीं हें वाक्य आलें आहे. यांतील 'ग्रह' यावरून शनीच असावा असें वाटतें. रावण या राक्ष-साला कवी शनीचीच उपमा देणार हें साहजिक दिसतें. यावरून शनिस्तोत्रांत जें रोहिणीशकट भेद झाल्याचें वर्णन आहे त्याला प्रत्यक्ष रामायणांतील या वाक्यावरूनहि पुष्टीकरण मिळतें.

रा. केतकर यांच्या गणितावरून एक अंत्यत महत्त्वाची गोष्ट सिद्ध होते ती ही कीं, शकापूर्वी १२०० च्या अलीकडे केव्हांहि शनीच्या रोहिणीशकटभेदाचा काळ येणें शक्य नाही व त्यामुळे शकापूर्वी १२०० ते ७००० च्या पलीकडे कधींहि रामायणाचा काळ जाणें शक्य नाही. हलींचा कलि इ. पू. ३१०२ सालीं सुरू झाला असें धरून त्या पूर्वीचा संबंध द्वारपर ८६४००० वर्षांचा गेल्यानंतर त्यामागे त्रेतायुगांत रामचंद्र होणें (म्ह. ते ८६७००० वर्षांपूर्वी होणें) कसें अशक्य आहे हें रा. केतकरांच्या गणितावरून कळून येतें. रामायणाचा काळ केव्हां तरी शकापूर्वी १२०० ते ७००० वर्षांपर्यंतच (म्हणजे रोहिणीचा शकटभेद शनीकडून होत असेपर्यंतच) असला पाहिजे हें यावरून उघड होतें. यापेक्षां स्पष्ट-पणें रामायणकाळ या प्रमाणावरून कळणें शक्य नाही. इतर प्रमा-णांनीं रामायणकाळ इ. प. २२०० ते २५०० च्या दरम्यानचा असावा हें आम्हीं दाखविलेलेच आहे; व रा. ब. वैद्यहि ही गोष्ट अस्पष्टपणें कबूल करितात.

(२) रामचंद्रांपासून भारतकालीन सूर्यवंशीय बृहद्बलापर्यंत (कुश-अतिथि-निषध-नल-नभस-पुंडरीक-क्षेमधन्वा-देवानीक-

अहीनगु-वृक-पारियात्र-दल-शल-उक्थ-वज्रनाभ-शंखनाभ-
 व्युषिताश्व-विश्वसह-हिरण्यनाभ-पुष्य-ध्रुवसंधि (पौष्य)-सुदर्शन
 -अग्निवर्ण-शीघ-मरु-सुगवि-अमर्ष-महस्वाज्-विश्रुतवान् व बृह-
 द्दल याप्रमाणे) सुमारें २९।३० पिढ्या झालेल्या आहेत. बृह-
 द्दल भारतीय युद्धांत मरण पावल्याविषयीं अनेक पुराणांतून उल्लेख
 आहेत; पण कोसल देशच्या हिरण्यनाभाविषयीं पुराणांत म्हटलेले
 आहे कीं, हिरण्यनाभस्ततो महायोगीश्वरो जैमिनिशिष्यो यतो
 याज्ञवल्क्यो योगमवाप ॥ (वि. पु.) यावरून हा हिरण्यनाभ,
 योगीश्वर असून जैमिनीचा शिष्य व योगविद्येंत याज्ञवल्क्याचा गुरु
 होय हें कळून येतें; याचा पुत्र पुष्य व तत्पुत्र ध्रुवसंधि (पौष्य)
 होय. याच पौष्याचा उल्लेख भारताच्या प्रारंभी (पांडवांनंतरच्या)
 जनमेजयाच्या समकालीन म्हणून उल्लेख येतो; यावरून हिरण्यनाभ
 पुष्य व ध्रुवसंधि (पौष्य) हेच सूर्यवंशातील राजे पांडवकाळीं
 समकालीन असावेत असें वाटतें. मग त्यापुढील ९ पिढ्यांनंतरचा
 बृहद्दल पांडवकालीन कसा! मला वाटतें, ही सूर्यवंशाचीच पण
 दुसरी एकादी शाखा असावी. यावरून रामचंद्रांपासून पांडवांपर्यंत
 १९-२० पिढ्या गेल्या कीं २९-३० पिढ्या गेल्या हें ठरविणें
 कठिण आहे; तथापि, जनकवंशातील सीरध्वजापासून बहुलाश्वपर्यंतहि
 ३०।३१ च पिढ्या आहेत हीहि गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे.

आतां याप्रमाणें पिढ्यांवरून काळ काढण्याची पद्धत रा. व. वैद्यां-
 सहि मान्य आहे. ते रामायणाचें कोडे या इंग्रजी पुस्तकांत लिहि-
 तात कीं:—(पृ. २०१)

“ If 39 (? 29) kings intervened between राम and
 कृष्ण , as Mr. Abhyankar states on the authority of

the विष्णुपुराण, and if we assign to the महाभारत the orthodox date viz. 3102, B. C. we may believe that राम lived about 3880 B. C. or taking 1500 B. C. as the date of कृष्ण (arrived at by Mr. Tilak and other's on the esidence of the self-same विष्णुपुराण and an interval of 780 years between रामे aud कृष्ण, we may put him in 2280 B. C. ”

यांत रा. ब. वैद्यांकडून नजरचुकीने २९ च्या बदल ३९ आंकडा (पिढ्यांचा) पडला आहे; व त्यामुळे ७८० वर्षे अंतर त्यांनी धरिले आहे. मी पिढीस २२ वर्षे धरून ३० पिढ्यांस सुमारे ६६० वर्षे दिली आहेत व भारतीय युद्धाचा अगदी प्राचीनकाळ मृ. १५०० धरून इ. पू. २१६० चा सुमार हा रामायणकाळ आणिला आहे. माझे पुराणनिरीक्षण बाहेर पडल्यानंतर जरी रा. ब. वैद्यांनी भारतकाळाविषयी इतका विरोध प्रगट केला, तरी रामायणाचे कोडे सोडवितेवेळी त्यांच्या मनाची या प्रश्नांविषयी काय स्थिति होती, हे वरील उतान्यावरून कळून येते. असो.

(३) वाल्मीकीचा काळ—तैत्तरीय प्रातिशाख्य ५-३६ मध्ये, पकारपूर्वश्च वाल्मीकेः ।

याप्रमाणे वाल्मीकीच्या मताचा उल्लेख आहे. या प्रातिशाख्यावर वररुचीची टीका असल्यामुळे वाल्मीकि वररुचीहून तर प्राचीनतर ठरतोच; पण Bibliotheca Indica मध्ये या प्रातिशाख्याचे संपादन करणाऱ्यांचे असे मत आहे की, प्रातिशाख्याचा कर्ता पाणिनि व यास्क यांचेहि पूर्वी असावा. (प्रस्तावना, पृ. ६ पहा). यावरून

थास्काचेही पूर्वी वाल्मीकि होऊव गेला हें सिद्ध होतें. यास्क हा वैशंपायनाचा शिष्य म्हणून वैदिक वाङ्मयांत प्रसिद्ध असल्यामुळे, वाल्मीकि स्वतः एव पांडवकाळापूर्वीचा आहे, हेंहि या पुराव्यावरून ठरतें.

वाल्मीकीचाच योगवासिष्ठहि ग्रंथ असेल तर प्राचीन उपनिषदांतून त्यांतील उतारे येणें आवश्यक आहे; त्याप्रमाणें पाहतां कांहीं कांहीं उपनिषदांतून तसे उतारे आढळतात. पैकीं, मैत्रायण्युपनिषदांत 'भवन्ति चात्र श्लोकाः ।' म्हणून जे श्लोक उतरून घेतले आहेत, ते बहुधा योगवासिष्ठांतले असावेत. तीन श्लोक तर त्यांतीलच आहेत, असें आढळून आले आहे. बाकीचेहि त्यांतीलच असावेत. याप्रमाणें मैत्रायण्यासारख्या प्राचीन उपनिषदांत जर योगवासिष्ठांतील उतारे आढळतात, तर तो ग्रंथ बराच प्राचीन व मूळचा वाल्मीकीचाच आहे असें म्हणावें लागेल. यावरूनहि वाल्मीकि मै. उ. हून प्राचीनतर ठरेल.

(४) रामायणमहाभारताविषयीं अलीकडे युरोपियन लोकांचीही मते निराल्प बाली आहेत. सर मॉनियर विल्यम्स यांच्या Indian Wisdom च्या चौथ्या आवृत्तीत (१८९३) बऱ्याच सुधारणा केलेल्या असून त्यांनीं तीस बऱ्याच नवीन मजकुराची जोडही दिलेली आहे. यांच्या मते दोन्ही ग्रंथ मूळ इ. पू. ५०० च्या अलीकडे कांहीं रचले गेले नाहींत. The earliest composition of both Epics took place at a period not later than the fifth century B. C. (p. 312-314). असें मानल्यान त्यांनीं विशेषकरून पांच कारणें दिलेलीं आहेत; तीं आपलेकडील लोकांना कथारित म्हणून येथे संक्षिप्त स्वरूपांत देऊन ठेवणें जरूर दिसतें:—(१) रामायणांत सर्ती गेल्याचें एकही उदाहरण नाहीं. महाभारतांत माद्री व वसुदेवाच्या नाम वयस्क व कृष्णाच्या कांहीं स्त्रिया सती गेल्याचा उल्लेख आहे; पण

युद्धानंतर कोठेही सती गेल्याचा उल्लेख नाही. यावरून, सतीची चाल पंजाब व पश्चिम हिंदुस्थान यांत नुकतीच पसरत चालली होती, त्यावेळीं भारताला मूळ स्वरूप मिळालें. मेगस्थनीसच्या लेखांवरून इ. पू. ३०० च्या सुमारास सतीची चाल मगध देशापर्यंतही पसरली होती, असें कळतें. यावरून यापूर्वीच भारत, व त्याही पूर्वीच रामायण मूळचें लिहिलें गेळें असावें. (२) राम व पांडव यांच्या मूळकथा बुद्धपूर्वी आहेत असें स्पष्ट दिसतें. रामायणांत एके ठाई जेथें बुद्धाचा 'यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धः।' असा उल्लेख आहे तेंच तो भाग प्रक्षिप्त आहे असें सर्व शोधक कळू करितात; भारतांत तर असा प्रत्यक्ष बुद्धविषयक कोठेच उल्लेख नाही. 'Never-the-less, there are numerous allusions (not bearing the stamp of later additions) in both Epics, especially the भारत, to that development of rationalistic inquiry and Buddhist scepticism, which we know commenced about 500 years B. C. (पृ. ३१२). म्हणजे, भारतांत बरेच भाष्य धोढ्यांचे विचार सुत्रविगारे आहेत; यावरून, भारत त्याही पूर्वीच व रामायण तर त्याहून पूर्वीचें असावें. (३) इ. स. पूर्वी ३ व्या शतकांत हिंदुस्थानांत प्राकृत भाषा चालू होत्या. रामायणभारतांत प्राकृत रूपें थिलकुल नसून त्यांची भाषा साधी, सरळ संस्कृत आहे; अशी सरळ संस्कृत भाषा साधारण जनसमूहाची बोलण्याची भाषा असण्याचा काळ म्हटला म्हणजे इ. पू. ५ वें शतक तरी असावा. प्राकृतांच्या उत्पत्तीपूर्वीच तो काळ असावा. (४) भारतरामायणलेखनकाळी भारतवर्षाचे दक्षिण व पूर्वपश्चिम भाग—यांत आर्यांच्या फारशा वसाहती झालेल्या नव्हत्या. इ. पू. च्या तिसऱ्या शतकातील अशोकाच्या शिलालेखांवरून पाहतां, शेवटें आर्यांची वस्ती हिंदुस्थानाच्या सर्वही भागांत पसरली होती असें दिसून येतें.

१. याहून तो बराच पूर्वी असू शकेल; कारण बुद्धानेही प्राकृतांतच धर्मोपदेश केला. त्याहीपूर्वी २४ शतकापूर्वी संस्कृत बोलण्याची सामान्य भाषा असावी. (लेखक).

(५) डॉयान् क्रिसोस्टोमस् हा ग्रंथ लेखक (इ. स. च्या पहिल्या शतकांत) लिहितो कीं, Records existed, in his time, of epic poems, recited by the Hindus, which had been copied or translated from Homer. प्रोफेसर लॅसन यांनी, हे मत त्यांनी मेगॅस्थनीसच्या लेखावरून (इ. पू. ३००) घेतलें असाचें असे दाखविले आहे. मेगॅस्थानीस हा ग्रंथ बकीक चंद्रगुप्ताच्या दरबारी असून त्यांनी Indica म्हणून भारतवर्षावर एक ग्रंथ लिहिला होता. डॉयान्च्या या उल्लेखावरून असे सूचित होतें कीं, इलियड् पारधी कव्यें हिंदुस्थानांत इ. पू. ३०० च्या सुमारास होती. They indicate, that poems resembling the Iliad were current in India at least as early as the 3rd or 4th century B. C., though it by no means follows that the Hindu poets borrowed a single idea from Homer. (पृ. ३१३) मेगॅस्थनीसची या वावर्तित चुकीची कल्पना झाली असावी असेच प्रो. लॅसनचें मत आहे. रामायणभारतांच्या कथांशीं जरी इतिवृत्तमध्ये साम्य असलें, तरी होमरवरून भारतीयानीं हीं महाकाव्यें रचलीं असावीत, असें जें मेगॅस्थनीसचें त्यावरून अनुमान काढिलें आहे तें मात्र चुकीचें म्हटलें पाहिजे ; व त्याप्रमाणें प्रो. लॅसन व मॅनीयर विल्यम्स् म्हणण्यास तयार आहेत हे पाहून आम्हांस आनंद वाटतो.

या पांच प्रमाणांवरून प्रो. मॅनीयर विल्यम्स् यांनी असे ठरविले आहे कीं, इ. पू. ५०० च्या सुमारासती निदान रामायण-भारतांची प्रथमरचना (मूळ रचना) झाली असावी ; ते पुढे म्हणतात कीं, The names of the authors of these original versions appear to have perished, unless it be held (which seems highly improbable) that the story of Rama must be assigned to Valmiki from its very first existence as a kavya. (पृ. ३१४) याना वाल्मीकि व व्यास हे रामायण भारतांचे मूळ कर्ते म्हणून कवूल करण्यास इतके कां प्रयास पडावेत, हेंच मला कळत नाही. ज्या तैत्तिरीय प्रातिसाख्यावर इ. पू. निदान ४थ्या शतकांतिल वर-

रुचीची टीका आहे, ह्यांत वाल्मीकीचा उल्लेख जर आहे, तर मूळच्या रामायणाचा तो कर्ता असेल यांत शंका कसली? भारताच्या कर्त्यास तर ते An-
 imaginary compiler called Vyas असेच म्हणत आहेत. यांच्या
 अर्थे, रामायण भारतांचें सद्यःस्वरूप अनुक्रमेकरून इ. पू. ३ रे व २ रे शतके आहे.
 असे जरी आहे तरी, प्रो. मॉन्टिगर विल्यम्स यांस प्रो. वेवरचीं रामायणावि-
 श्रयींचीं मतें न्या. तेलंगाप्रमाणेच विलकुल मान्य नाहींत, ही मोठ्या आनंदाची
 गोष्ट होय. रामायणाविषयीं नाना पाश्चात्यांनीं जे कुतर्क काढिले आहेत त्यां-
 विषयीं त्यांचे उद्गार मुळांतच दिल्यावांचून मला समाधान वाटत नाहीं; ते ह्याप्रकारात—
 I cannot agree in thinking that the work of Valmiki
 is to be referred to as late as the beginning of the
 Christian era. Nor can I concur in the opinion
 that the Ramayana is later than, and to a certain
 extent, a copy of the Buddhist story of Rama,
 called दशरथजातक, in which Rama is represented
 as the brother of Sita, and in which there are
 certain verses almost identical with verses in
 the present text of the Ramayana. Nor do I think
 that the great Indian epic has been developed
 out of germs furnished by this or any other
 Buddhistic legends. Still less can I give in my
 adhesion to the theory that the Hindu epics took
 ideas from the Homeric poems; or to the sug-
 gestion of Mr. Talboys Wheeler, that the story of
 the Ramayana was invented to give expression

१ उत्तरकांड, भगवद्गीता व हरिवंश असे भाग हे इ. स. च्या early centuries
 मध्ये आणून ठेवितात; म्हणजे हे भाग ते इ. स. १००-२०० पर्यंत समाजतात;
 २ याविषयींचीं आमचीं मतें आर्ची पूर्वी दिलेलींच आहेत.

to the hostile feeling and contention between the Brahmans and Buddhists of Ceylon, alleged to be represented by the Rakshasas. (पृ. ३१६-१७)

सारांश, मॅन्वियर विल्यम्स यास—(१) वाल्मीकीचा ग्रंथ इ. स. च्या प्रारंभीचा असावा व तो बौद्धांच्या दशरथजातकाच्या मूळावरून होमरच्या ईर्लायडमधील कल्पना घेऊन वनावेला असावा, ही वेवरची कल्पना विलकुळ मान्य नाही. (२) तसेंच, राक्षस हे लंकेचे बौद्ध असून, रामायणातील राक्षसांने युद्ध म्हणजे त्यांविरुद्ध ब्राह्मणांचा झालेला तंटा दर्शवितो असे व्हीलरचे मतही त्यास पसंत नही. अर्थात् रामायण हे भारतपूर्वी कोणी एकांने स्वयं प्रकाशने स्फूर्तीने केले असून त्यांत आर्यंच पैकीं राम नांवाच्या एका बौद्धाचा दक्षिणकडील परक्रमांचा ऐतिहासिक उल्लेख आहे असे ते मानतात. रामायणाच्या कर्त्याविषयी पुनः त्यांनी चर्चा केलेली आहे त्यांत ते म्हणतात कीं, (पृ. ३३५) टीपा :—Valmiki is thought to have been born in that part of India which corresponds to Kosala and which was close to the region of Videha, whose king Janaka was the father of Sita and whose connection with यज्ञवल्क्य is described in the शतपथब्राह्मण and in some of the महाभारत legends, Valmiki himself is believed to have been an adherent of the Black Yajurveda (तैत्तरीय प्रातिशाखांतील उल्लेख, पृ. २०८ पहा), and it is certain that the story of Rama was carefully preserved among the तैत्तरीयक's and that Valmiki interweaves their legends into his narrative. According to Mr. Cust [Calcutta Review, No. XLV (45)] Valmiki resided on the banks of the Jumna near its confluence with the Ganges at Allhabad The reviewer thinks it not unlikely that Valmiki may have been contemporaneous with the heroes whom he describes. ” याप्रमाणे, स्वतः नाही तरी पर्यायाने

कलकत्ता रिहंतूतील लेखक--मि. कस्ट यांच्या मुखानें तरी, यांनीं वल्मीकी ह्या रामाचा समकालीन होता, व तो (तमसा) गंगायमुना नदींच्या संगमाजवळ प्रय.गाजवळ राहात होता, हें कबूल केलेलें आहे. यावरून रामायणभारतांविषयींचीं पश्चात्यांचीं मतें निवृत्त चाललीं आहेत हें कळून येतें.

रामायण व महाभारत यांच्या परस्परसंबंधविषयीं ते लिहितात कीं, :--Not only was a large part of the महाभारत composed later than the रामायण, parts of it being comparatively modern, but the place which gave birth to the two poems are distinct. (पृ. ४१७).

भारतीय आर्षि महाकाव्ये व होमरचे ग्रंथ यांची तुलना करतवेळीं ते लिहितात कीं:--(1) "There are many graphic passages in both the रामायण and महाभारत, which for beauty of description, cannot be surpassed by any thing in Homer. It should be observed, moreover, that the diction of the Indian Epics is more polished, regular, and cultivated, and the language altogether in a more advanced stage of development than that of Homer." (पृ. ४२२). (2) In reality, it is the religious element of the Indian Epics that constitutes one of the principal features of contrast in comparing them with the Homeric. (पृ. ४२७). (3) In the रामायण and महाभारत, the spiritual and the supernatural are everywhere so dominant and overpowering that anything merely human seems altogether out of place. In the Iliad and Odyssey, the religious and supernatural are perhaps scarcely less prevalent (पृ. ४३२). (4) In

drawing his most human heroes the Indian poet still displays a perpetual tendency to run into extravagance. (पृ. ४३६). (5) In exhibiting pictures of domestic life and manners, the Sanskrit Epics are even more true and real than the Greek and Roman. (6) Indeed in depicting scenes of domestic affection, and expressing those universal feelings and emotions which belong to human nature in all time and in all places, Sanskrit epic poetry is unrivalled even by Greek Epics. (पृ. ४४०).

या तुलनेयहन आगल्या आर्षमहाकाव्यांचें विशिष्ट उकृष्ट स्वरूप कळून यार् ष्णून येशें थोडेसे उतारे घेतले आहेत. सारांश, वर्णनाचें सौंदर्य, लिहिल्याची शैली, धार्मिकता, मानुष वर्णनापेक्षां अमानुष वर्णनाची अधिकता, त्यामुळें अतिशयोक्तीकडे कल, गृहस्थितीचें चित्र उकृष्टपणें रेखाटणें, गृहांतील प्रेमसंबंध उत्तमरीत्या वर्णन करणें—या गुणांत भारतीय आर्ष काव्यांची सरशी आहे.

५ रामायणांत रावण आदि राक्षस ज्या सालंकटकट किंवा सांकटकट वंशातील होते म्हणून सांगितलें आहे, त्या वंशाचें नांव अनाथे उर्फ राक्षसी भाषेंतील नांवाच्या अक्षरेषांप्रमाणे वाटतें, असें रा. व. देव यांनीं म्हटलें आहे, (पृ. १०० व १९७ Riddle of the Ramayana पहा). ते म्हणतात :—“ On the mother's side Ravana is even in the present Ramayana represented as having been born of the race of Salankatankata, a name which has undoubtedly an aboriginal sound about it. It reminds one of the name Xicotencatl (संकोटेंकटल) borne by one of the chiefs of Tlascala in the history of the conquest of Mexico.” पृ. १००. वेदळ या उच्चार-

साम्यावन्नच असे म्हणता येणार नाही कीं, सालंक्रुटंक्रुट व सीकोटेंक्रुटल हीं नांवां सनान असल्यामुळे व रावणदि राक्षस पाताळांतील असें वर्णन असल्यामुळे ते मेक्सिकोतलेच असवेत. पुराणांतूनही काळेय, कालकेय, हिरण्यपुरासां, निमानक्रुव या सर्व राक्षसांस राक्षसी नांव टवटालक असें होतें. असें स्पष्ट उल्लेख मिळतात; मेक्सिकोच्या प्राचीन इतिहासांत टवटालक यांच्याशीं अगदीं सदृश असें Toltec टोल्टेक हें नांव एका जातीचें आढळते. शिवाय, याविषयीं अणव्ही विशेष चौकशी करितां, गुहकुलचे प्रो. रामदेव यांनीं Vedic Magazine चा संवत् १९६८ जेष्ठ महिन्याचा अंक पाठऊन दिला. त्यांत त्यांनीं The Origin of Mexican civilization ह्यांणून एक नोट लिहिर्ला आहे. तींत प्रथम प्रेस्कॉट यांचें, तेथील सुधारणा कोडून झाली असावी याविषयींचें मत देऊन, उत्तरकांडांतील आझीं उतहून घेतलले सालंक्रुटंक्रुट वशांतील राक्षसांविषयींचे श्लोक उतहून घेतले आहेत, (मागे पृ. ८१ पहा). प्रेस्कॉटचा अभिप्राय हा :—“ The readers of the preceding pages may perhaps acquiesce in the general conclusions—not startling by their novelty—first that the coincidences are sufficiently strong to authorise a belief that the civilization of Anahauc was in some degree influenced by that of Eastern Asia and secondly, that the discrepancies are such as to carry back the communication to a very remote period so remote that this foriegn influence has been too feeble to interfere materially with the growth of what may be regarded, in its essential features, as a peculiar and indigenious civilization.” प्रो. रामदेव यांचें मत असें आहे कीं, कांहीं वेदिक धर्मांविषय तिकडे गेले होते; पण राक्षसवंश मूळचा पाताळ ऊर्फ अमेरिकेंतलाच असून त्यांचा प्रथम भरत खंडांतच आर्यांशीं संबन्ध घडला व मग वरचेवर ते स्वदेशीं इकडील संस्कार व सुधारणा घेऊन जात असत असें माझे मत आहे. प्रो. रामदेव लिहितात :—

About one of the Mexican deities Quetzalcoatl we are told that--“ He was a white man, wearing a long beard *who came from the east*, and who, after presiding over the golden age of Anahuac disappeared as mysteriously as he had come, on the great Atlantic ocean.” ते पुढे लिहितात कीं, The similarity in names between Quetzalcoatl, Salankatankat and Xicotancatl, another Mexican name, is remarkable. Not less remarkable is the striking resemblance between Mexican and Indian traditions and the social polity and religion of the two countries.” (p. 54, Vedic Magazine, ज्येष्ठ १९६८ (सं.). सारांश, आमचे मताप्रमाणे राक्षस हे पाताळ ऊर्क अमेरिकेतील प्राचीन मेक्सिकन् असून, ते प्रथम इकडे आले. पुढे आर्यांच्या व त्यांच्या झटापटी अनेक होऊन ते वारंवार निकडे जात व इकडील संस्कार व सुधारणा यांचा तिकडे त्यांनी प्रसार केला. इतकंच नव्हे, तर अमेरिकेमध्ये रामसीतव नांवाचा उल्हास होत असल्याविषयी ऐकून तर भारतीयांस अत्यंत आश्चर्ये व चमत्कार वाटत. या गोष्टींबद्दल तर रामयणांतील राक्षस ह्यगजे अमेरिकेतील मानवी जातच असावी हे बहुतेक सिद्धच होते. असें मला वा.ते.--

“The great incarnate Gods of this intermediate age are both named ^१Rama, but with different epithets, one of whom leaves a wonderful resemblance to the Indian Bacchus, and his wars are the subject of several historical poems. He is represented as a descendant from Surya or the Sun. as the

१ हे भार्गव राम व दाशरथिराम होत.

husband of Sita, and the son of a princess named Causelya (कैसल्या). It is very remarkable that the Peruvians, whose Incas boasted of the same descent, styled their greatest festival *Ramasitoo* whence we may suppose that South America was peopled by the same race, who imported into the farthest parts of Asia the rites and fabulous history of Rama ”*

The third Discourse on the Hindus, by Sir William Jones, *Asiatic Researches*. Vol. I, p, 426.

या बहून पेह देशांतल लोकत राम-सीतच नांवाचा महा उत्सव हांत असे. नु राम च्या कथा दक्षिण अमेरिकेंत पसरल्या होत्या हे वळून येईल. राक्षस मूळचे अमेरिकेंतले असून पुढें इकडे आल्यानंतर त्यांचे आर्षाशी संबंध जडले व इकडील राम दिक. विषयीच्या कथा रावणदुद्धानंतर अमेरिकेंत त्यांच्या भर्फत पसरल्या असल्या असं यावरून वाटतें. आयरलंडांत व रामसीतच उत्सव हे अमेरिकेंत पसरले होते ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची असून याशीं मिळून जर सालकर्मकट, टाटालक, मय. दगेरे उल्लेखांचें निरीक्षण केलें तर राक्षस हे वैद्व वंगेरे असून मूळचे अमेरिकें-त्तीलच रहणरे अर्थांत रानधी पण वीच सुधारणा पावलेले लोक हाते असें मानांचें लागतें.

* हा उतारा माझे लक्षांत आणून दिश्यावद्दत शुशुकुचे प्रो. रामदव यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

पुराणशोधक-ग्रंथमाला.

अभिप्राय.

“ Please accept my very cordial thanks for the splendid gift of an epochmaking work on Antiquarian Research in the Marathi language (the पुराणनिरीक्षण), which you have so kindly sent me. It is a great book and a unique one. It is a great pity that it cannot be reviewed and criticised by modern scholars, not knowing Marathi, regarding its able vindication of the antiquity of the भागवतपुराण &c. × × × You have quoted chapter and verse for whatever assertion you make and that has immensely increased the value of your work, and made us respect your opinions. You have raised several important questions such as the restoration of the कलदादि and the interpretation of वायुपुराण ch. 37, st. 409, which you have so very ably discussed on pp. 181-190, seeking to justify a new and strange sense of पंचाशदुत्तरम्. The latter half of the पुराणनिरीक्षण is of absorbing interest on account of the Ancient History, Geography, Harshacharita references &c. * * * Mr. Pavagi's highly meritorious भारतीय साम्राज्य (16 vols.) is, I think, the only work, in Marathi, which can compare somewhat to yours. ”

V. V. Sovani Esqr. M. A. M. R. A. S.
Prof. of Sanskrit, Meerut College, Mirut.

“ When I perused पुराणनिरीक्षण by Vaidya Tryambak Gurunath Kale, I was struck with the vast field of learning with which the author is intimately acquainted, the branches of literature from which he draws his inferences, ranging from the Vedas, the Brahmanas, the Puranas and the Epics to the Fables and Prose works of Fiction. Of all the researches, the most difficult is that of ascertaining the dates of ancient historical events of India and we welcome works of this character though in some points they are not accurate. Mr. Kale had an arduous task before him, and he has done his duty in a manner which leaves nothing to be desired.”

Sarat Chandra Ghosal Esqr. M. A. B. L. सरस्वती काव्यतीर्थ, विद्याभूषणभारती, Professor, Hindu College, Delhi.

“ As an original work, it (पुराणनिरीक्षण) throws much light on the Puranic chronology and helps to the clear understanding of the history of Ancient India. It is not merely interesting but instructive. Please accept my congratulations on the success you have achieved in your laborious attempt to elucidate the vexed problem of the chronology of the Puranas and of the rulers of Ancient India.”

Pundit Rudrapattana Shyamshastri Esqr. B. A.
Head master, Sanskrit College, Bengalore.

(केसरी, १५ ऑक्टोबर १९१२.)

पुराणनिरीक्षण

हा सुमारे ३१५ पानांचा नवीन ग्रंथ महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध पुराणकालसंशोधक रा. रा. व्यंबक गुरुनाथ काळे यांनी लिहिला असून तो आमचेकडे येऊन बरेच दिवस झाले. या ग्रंथास जरी 'पुराणनिरीक्षण' हें एकच नांव दिलेलें आहे, तरी त्यांत दोन भिन्न विषय आलेले आहेत. पहिल्या भागांत अठराहि पुराणांचें चिकित्सक बुद्धीनें निरीक्षण केलेलें असून दुसऱ्या भागांत भरतखंडाच्या पुराण इतिहासांतील गूढ व अनेक कारणांनीं घोंटाळ्याचा होऊन गेलेला कालानुक्रम निश्चित करण्याचा प्रयत्न रा. काळे यांनीं केलेला आहे. पुराणांस 'शिमगा' म्हणणारी एक जुनी सुशिक्षित पिढी होऊन गेली असून 'उकिरडा' म्हणून ती मादी चालविणारा एकादा चेला अजूनहि मधून मधून दृग्गोचर होतो. पण हिंदूंच्या प्राचीन वाङ्मयांत पुराणांचें स्थान व महत्त्व केवढें आहे हें लोकांस आतां पूर्णपणें पटलें आहे. या पुराणांचें अगदीं प्राचीन अर्भें निरीक्षण म्हटलें तर तें नारदपुराणकर्त्यानें केलेलें आहे. तें सोडून देऊन अर्वाचीन काळाकडे दृष्टि दिली तर पुराणांचें निरीक्षण विलत्तन्साहेबांनीं इंग्रजींत व पं. ज्वालाप्रसाद यांनीं हिंदींत केलें असून, त्याशिवाय दरपुराणाच्या आवृत्तींच्या प्रस्तावनेंत फुटकळ प्रयत्न बरेच झाले आहेत. परंतु रा. काळे यांचें हें निरीक्षण सर्वांहून जास्त व्यापक, सुदृसूद, मार्मिक व व्यवस्थित झालेलें असल्यामुळें पुराणग्रंथांचें चिकित्सकदृष्टीनें परी-शीलन करणारांस पुस्तकाचा हा भाग—गाईड म्ह. अचूक मार्गदर्शका-स्वरूपा झाल्यावांचून राहणार नाही. व्यासांच्या पूर्वींचें एक पुराण, नंतर त्यांनीं केलेल्या १८ पुराणसंहिता, व त्यांत वारंवार झालेले

अनेक संस्कार व अखेरची भविष्य भागांची जोडणी या सर्वांचें उद्घाटण रा. काळे यांनीं या भागांत फारच सोपपत्तिक व साधार केलेले असून त्यांवरून त्यांची शोधकबुद्धी व मार्मिकता यांचा कोणासहि सहज प्रत्यय येण्यासारखा आहे.

पुस्तकाचा दुसरा भाग विशेष वादग्रस्त असून त्यांतील विषयविवेचनपद्धति व अखेर काढलेलें अनुमान हीं अगदीं नवीन आहेत. हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत बुद्धाचा काळ सामान्यतः निश्चित झालेला आहे. त्याचे मार्गें जाऊन पाहिलें तर इतिहासांतील अति महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे भारतीय युद्ध ही होय. हें युद्ध द्रापार युगाचे अंतीं झालें, म्हणजे तें सुमारे ५००० वर्षांपूर्वीं झालें, अशी सामान्य समजूत आहे. पण रा. काळे यांचें असें म्हणणें आहे कीं, अलीकडील पौराणिक व आर्यभट्टादि ज्योतिषी जें युगमान समजतात, तें खरें नाहीं. पूर्वीं पांच वर्षांचें एक युग, चार वर्षांचें एक युग, हजार ते ४००० वर्षांचें एक युग, किंवाहुना वर्ष=युग, अशा अनेक भिन्न भिन्न कल्पना असून, सांप्रत आपण ज्यास 'कल्यारंभ' समजतो, तो खरोखर तसा नसून 'कल्यारंभ' आहे; व भारतीययुद्ध ५००० वर्षांपूर्वीं झालें नसून इ. स. पूर्वीं १२६३ चे सुमारास झालेले आहे. आपल्या या म्हणण्याचे समर्थनार्थ रा. काळे यांनीं पौराणिक वाङ्मयांतील अनेक आधार देऊन त्यांचें बरेंच सविस्तर विवेचन केलेले आहे. रा. काळे यांनीं कालानुक्रम निश्चित करण्याची ही पद्धती मार्गें पूर्वकल्पापर्यंत व पुढें आंध्रभृत्यांपर्यंत नेऊन विषयास परिपूर्णता आणली आहे.

रा. काळे यांची कालानुक्रमाची ही उपपत्ति नवी असून तिचें विवेचन जरी त्यांनीं बऱ्याच शोधकबुद्धीनें व मार्मिकतेनें केले आहे,

तरी तिची छाननी तज्ज विद्वानांकडून सर्व वाजूंनीं होण्यापूर्वीं ती कितपत ग्राह्य आहे, हें ठरविणें कठिण आहे. रा. काळे यांच्या या ग्रंथाचा पहिला भाग जितका सुव्यवस्थित आहे तितका दुसरा भाग नाही, असें म्हणणें भाग आहे. या भागांत एक नवीन उपपत्ति विद्वानांपुढें मांडावयाची असल्यामुळें तो लिहितांना तर्कशास्त्रातील वाक्यमाला—(Syllogism) जशी सुव्यवस्थित असते, तशा पद्धतीचा अंगीकार करावयास पाहिजे होता. पण तसें न करतां, निरनिराळ्या वेळीं लिहिलेले निबंधच या भागांत निरनिराळ्या प्रकरणांत छापल्याप्रमाणें भास होतो. तथापि, हें कसेंहि असलें तरी या भागांत-हि रा. काळे यांची सूक्ष्मदृष्टि, शोधकता व कल्पनेचा नवीनपणा ह्यांची पूर्ण प्रतीति आल्यावांचून राहत नाही. आमच्या प्राचीन चाड्मयाचा युरोपियन चिकित्सकपद्धतीनें पण स्वकीयत्वाचे दृष्टीनें अभ्यास करणारे फार थोडे असून त्यांच्या शोधांचें किंवा ग्रंथांचें पाश्चात्यांमध्ये जितकें चीज व कौतुक होतें तितकें इकडे होत नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. पण असल्या ग्रंथांस—नाटकें—कादंबऱ्या इतका जरी नाही तरी—बराच लोकाश्रय मिळाल्यावांचून आम्हां-मधील शोधकबुद्धी जागृत होणें दुरापास्त आहे. या दृष्टीनें रा. काळे यांचा हा ग्रंथ श्रामान्, बहुश्रुत व विद्वान महाराष्ट्रीयानीं आश्रय देऊन संग्रह करण्यास योग्य आहे, यांत संशय नाही. ग्रंथातील विषयाचे मानानें त्याची किंमत १०८ ठेवली आहे, ती गैर म्हणतां येत नाही.

पुरागनिरीक्षणः—हें पुस्तक वैद्य व्यंकट गुरुनाथ काळे यांनीं केळें असून तें चित्रशाळा छापखान्यांत छापिलें आहे. या

पुरतकाचे एकंदर दोन भाग असून त्यांत अनुक्रमे दोन व चार अर्शा एकंदर सहा प्रकरणे आहेत. पद्मोगणती राजांच्या कथा असलेले व अनेक कवींनी लिहिलेले असे एक पुराण व्यासांच्या पूर्वी होते, त्यांतूनच व्यासांनी १८ पुराणांच्या संहिता केल्या, मूळ पुराणे व्यासांच्या वेळेपासून तो इ. स. पूर्वी सुमारे १०० पर्यंत प्रचलित असून विक्रमाच्या वेळीं तीं अर्वाचीन भाषेन पुनरुक्त झालीं, आदिपुराणे पूर्वी प्रत्येक १२ हजारांचीं होतीं, तीं पुढे आख्यानांनीं व उपाख्यानांनीं वृद्धि पावलीं, व्यासांपासून विक्रमाच्या वेळेपर्यंत जमलेली पुराणसामग्री ग्रथित होऊन पुराणांची ४ लक्ष संख्या झाली, कौरे माहिती प्राचीन ग्रंथातील प्रमाणांवरून दिली असून भारतीय युद्धाचा काळहि इ. स. पूर्वी १२६३ हा ठरविला आहे. अठराहि पुराणांपैकीं हल्लीं कोणकोणते भाग उपलब्ध आहेत व कोणते अनुपलब्ध आहेत याविषयीहि पुस्तकांत सविस्तर माहिती दिली आहे. प्रत्येक पुराणांत काय काय विषय आलेले आहेत हे कळण्यासाठीं नारदपुराणोक्त सूचीहि दिली आहे. उत्तरार्धांत भारतीय कालगणना व इतिहास यांची इ. स. पूर्वी ३१०२ पासून संगति लावली असून, शौराणिक भूगोलाचीहि रा. राजवाडे यांच्या लेखावरून पांचव्या प्रकरणांत माहिती दिली आहे; पुरतकांत ग्रंथकर्त्यांनीं स्थापित केलेल्या मुद्यासंबंधानें कोणाचा कदाचित् मतभेद झाला तरी, वैद्य व्यवक मुरुनाथ काळे यांच्या पुराणनिरीक्षणाच्या परिश्रमांची प्रशंसा करणें जरूर आहे. पुराणांच्या संबधानें जेथें म्हणून माहिती उपलब्ध होईल तेथून तेथून ती मिळवून त्यावर त्यांनीं आपले सिद्धान्त प्रातिपादन केलेले आहेत. पुराणनिरीक्षणाच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ अवश्य संग्राह्य

आहे. पुस्तकाची किंमत १॥ रुपया असून तें (नं. २०४ सदाशिव पेठ, पुणे शहर या पत्त्यावर) ग्रंथकर्त्याकडे मिळतें.

ज्ञानप्रकाश, ता. २४ सप्टेंबर सन १९१२.

भारतीय रसायनशास्त्रः—हें पुरतक वैद्य व्यंबक गुरुनाथ काळे यांचेकडून आलें आहे. रसशास्त्रासंबंधाची माहिती कोणकोणत्या संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांत आढळते, याबद्दलची या पुस्तकांत माहिती दिली आहे. पुस्तकाची किंमत १॥ रुपया असून तें (नं. २०४, सदाशिव पेठ, पुणे शहर, येथें) ग्रंथकर्त्याकडे मिळेल.

ज्ञानप्रकाश, १९-३-१९१३

भारतीय रसायनशास्त्र—“ पुराणशोधक—ग्रंथमालेपैकीं आपलें दुसरें पुरतक काल मिळालें; तें संबंध वाचीतोपर्यंत खालीं ठेववलें नाहीं. शोधकता व मार्मिकता फार उत्तम आहेत. आपले महाराष्ट्रावर व एकंदर वाङ्मयावर फार उपकार आहेत. नवनाथचरित्र, अ. २३मध्ये अखेर अखेर गोरक्षांचा (?) मच्छेंद्राचा समाधीचा शक १००० असा उल्लेख नरहरी मालंजीं केलेला आहे; हा विचार करण्यासारखा आहे. आपले प्रयत्न असेच संतत सफल होऊन मराठी वाङ्मयांत अत्युत्कृष्ट ग्रंथांची भर पडो, अशी

१ यावरो त्या वस्तींस। बसते झाले बहुत दिवस। शके दहाशे वर्षांस। समाधी त्यांनीं घेतल्या ॥ ७३ ॥ अ. २३, नवनाथभक्तिसार. यांत मत्स्येंद्रादि नाथांचा समाधिश्क शके १००० दिलेला महत्त्वाचा आहे. मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गहिनीनाथ—निवृत्तिनाथ व ज्ञानेश्वर—यांतील ज्ञानेश्वरांनीं शके १२१२ मध्ये ज्ञानेश्वरी लिहिली, याष्टीनें पहतां मत्स्येंद्रादिकांचा समाधिकाल शके १००० हाहि उल्लेख बरोबर व महत्त्वाचाच आहे. यांनें परस्परदृढीकरण होतं. (व्यं. गु. काळे)

परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे—रा. गोविंद त्र्यंबक चांदोरकर, वी. ए.
माजी 'प्रभात' मा. पु. चे संपादक, धुळे.

रा० काळे व त्यांचे ग्रंथ.

१पुराणनिरीक्षण. २भारतीय रसायनशास्त्र.

हे ग्रंथ आमचे विद्वान व शोधक मित्र वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे यांजकडून अभिप्रायार्थ येऊन बरेच दिवस झाले. रा. रा. काळे यांनी चिकित्सक व तारतम्याच्या दृष्टीने पुराणग्रंथांचा अभ्यास केला असून 'पुराणे धर्मनिश्चयः' हे त्यांनी त्यांचे सार योग्य प्रकारे काढले आहे. पुराणग्रंथांविषयी ग्रंथकाराची पूज्यवृद्धि असून त्यांनी आधुनिक पद्धतीने कालगणना, श्लोकसंख्या, पौर्वापर्य इ० मुद्यांचे विवेचन केले आहे. रा. काळे यांची विवेचनपद्धति मार्मिकपणाची असून भाषेत सौलभ्य व प्रागल्भ्य हे गुण स्पष्ट दिसतात. काहीं ठिकाणी काहीं वाचकांचा त्यांच्याशी मतभेद होण्याचा संभव आहे; कदाचित् त्यांचे मत कोठे चुकीचेहि असू शकेल; पण त्यांचे विषय-विवेचन प्रामाणिक वृद्धीने केलेले असून त्यांच्या पोटांत खऱ्या विद्वानाच्या ठिकाणी असणारी ज्ञानतृष्णा अलौकिक आहे यांत शंका नाही. रा. काळे पदवीधर असते तर त्यांच्या शोधकपणाचे आमच्या विद्वत्समुदायांत जास्त कौतुक झाले असते, पण एवढे निश्चित आहे की, रा. काळे यांच्या इतका ज्ञानलोलुप, विद्वान् व शोधक पंडित पदवीधरांत शोधू गेल्यास एकाददुसरा असेल नसेल! कै. न्या. रानडे म्हणत असत की 'It is the privilege of a Brahmin to be poor' म्ह. दरिद्री असणे हा ब्राह्मणाचा—खऱ्या विद्याभिलाषी पुरुषाचा—हक्क आहे, हे वाक्य रा. काळे यांची गृहस्थिति व तिला न

जुमानतां विद्यार्जनांत व विद्यादानांत आयुष्य कंठण्याची त्यांची तयारी ही पाहून आह्मांस स्मरतें. रा. काळे यांनी भारतीय रसायनशास्त्र म्हणून रसायनशास्त्रावरही एक ग्रंथ प्रसिद्ध केलेला आमचेकडे आला आहे. आम्हांला त्या विषयाचें ज्ञान नाही, पण त्यांत भारतीय रसायनशास्त्राचा उगम रामायणाच्या वेळेपासून आहे हें त्यांनी दाखविलें असून ऋष्यशृंग, शाकल, नागार्जुन, रुद्रयामल इ. ग्रंथांविषयीं उपलब्ध माहिती प्रस्तुत ग्रंथांत दिली आहे, ती या विषयाच्या अभ्यासी पुरुषांस मोठी उपयोगाची वाटेल यांत शंका नाही. पुराणनिरीक्षण ग्रंथ सामान्य वाचकांसहि मोठा मनोरंजक वाटेल यांत शंका नाही, या ग्रंथाच्या पूर्वार्धांत पुराण म्हणजे काय, तें किती प्राचीन आहे, व्यासांच्या पूर्वार्धांचें एक पुराण, पुराणांचा पूर्वग्रंथांतून एकात्मक उल्लेख, पुराणांचा व्यासोत्तर ग्रंथांतून अनेकात्मक उल्लेख, पुराणांचा उद्देश व हेतु, पुराणांचें सद्यःस्वरूप, पुराणवाचनाची फलश्रुति इ. प्रश्नांची—अवतरणांसह—मुद्देसूद चर्चा केली असून पुढें अठराहि पुराणांपैकीं प्रत्येकाचें लक्षण व सूची दिली आहे व त्याप्रमाणें कोणते भाग उपलब्ध आहेत व कोणते अनुपलब्ध आहेत इ. विषयांचें सूक्ष्म विवेचन केलें आहे. हा पूर्वार्ध नव्या जुन्या विचारांच्या लोकांना मान्य होण्यासारखा आहे. उत्तरार्धांत, पौराणिक कालगणना, पौराणिक इतिहास, पौराणिक भूगोल व पूर्वकल्पाचा इतिहास या विषयांचा ऊहापोह केलेला असून त्यांतील काहीं मते अगदीं नवीन आहेत. याबद्दल रा. व. चिंतामणराव वैद्य व रा. काळे यांच्यांत इंदुप्रकाश व वि. ज्ञा. विस्तार यांतून वादविवादही चाललेला आहे. अनभ्यासास्तव आह्मांस त्याबद्दल काहींच मत देतां येत नाही. असल्या विद्वत्प्रचुर विषयांत व वादांत शिरण्याची मुमु-

सूची धमक नाही व त्याला वेळ व तशी इच्छाहि नाही. “चहू वेदीं जाण। साही शास्त्रीं कारण। अठराही पुराणें हरिसी गाती” या-स्तव श्रीहरीच्या कृपाप्रसादाचीं—निदान—इच्छा करणारा करी नम्र मुमुक्षु विद्वानांना सादर व सप्रेम नमन करून विश्राम पावतो. पुराणनिरीक्षण, किं. रु. १८८ व भारतीय रसायनशास्त्र किं. १८८ हे दोन्ही ग्रंथ ग्रंथकर्त्याकडे (पुणें येथें सदाशिव पेठ, नं० २०४ या घत्यावर) मागवावेत. रा. काळे यांचे दीर्घ परिश्रम, बहुश्रुतपणा व विद्वत्ता हे गुण प्रशंसनीय असून वरील ग्रंथ आश्रयार्ह आहेत इतकें सांगून संपवितों.

मुमुक्षु—ता. ३।४।१९।१३-

पुराणनिरीक्षणः—हा सुमारे ३५० पानांचा महत्त्वाचा ग्रंथ प्रसिद्ध प्राचीनग्रंथसंशोधक व माजी समालोचक मासिकपुस्तकाचे संपादक रा. रा. त्र्यंबक गुरुनाथ काळे यांनी लिहिला. हिंदुधर्मग्रंथां-घेकीं अठराहि पुराणांची सांगोपांग माहिती आधारपूर्वक आणि विस्तरशः या ग्रंथांत दिली असून ती देतांना त्या विषयावरील आजपर्यंतच्या सर्व ग्रंथांचा उपयोग रा. काळे यांनी केला आहे. पुराणांचा काल, त्यांतील कथा, त्यांची भाषा, त्यांचें कर्तृत्व इत्यादि सर्व महत्त्वाच्या विषयांचें विवेचन रा. काळे यांनी बऱ्याच समाधानकारक रीतीने केलें असल्यामुळे “पुराणें वाचण्यापूर्वी हें पुस्तक वाचलेलें असल्यास पुराणांविषयी अधिक विस्तृत व चांगली माहिती मिळेल. पुराणांविषयी इतकी माहिती एके ठिकाणी कोणत्याच भाषेतील पुस्तकांत नाही” असें जें त्यांनी प्रस्तावनेत म्हटलें आहे, तें पुष्कळ अंशी खरें आहे असें आम्हांस वाटतें. नाटकें आणि कादंबऱ्या यांच्या चालू काळांत असले महत्त्वाचे आणि शोधपूर्वक लिहिलेले ग्रंथ कचित्च बाहेर पडतात, हें लक्षांत घेऊन सर्व साक्षर महाराष्ट्रीयानीं असे

ग्रंथ लिहिणाऱ्या लोकांस शक्य तें उत्तेजन अवश्य दिलें पाहिजे. ग्रंथाची किंमत १॥ रु. असून तो ग्रंथकर्त्याकडे (नं. २०४ सदाशिव पेठ, पुणे शहर.) मिळेल. इंदुप्रकाश, ता. २ सप्टेंबर १९१२.

‘पुराणनिरीक्षण’ पुस्तक वाचून फार आनंद झाला. हातीं घेतलेल्या विषयाचा व्यासंग उत्तम करून परिश्रमानें सूचक अशीं विधानें केलेलीं आहेत. भागवताबद्दल अखेर निर्णय झाला असें कदाचित् आपलहि मत नसेलच.

तिसऱ्या प्रकरणांतील ‘आरभ्य भवतो जन्म’ या श्लोकाचा जो आपण अर्थ केलेला आहे, त्याहून ‘तारानाथ तर्कवाचस्पति’ यांनीं आपल्या ‘सिद्धांतकौमुदी’ ग्रंथाच्या पूर्वार्धांत निराळा केलेला आहे; आपला अर्थ विचार करण्यासारखा आहे.

आपले परिश्रम पाहून कौतुक वाटतें; असेंच आपणांस यज्ञ येऊन मराठींत उत्तम ग्रंथांची अभिवृद्धि होवो अशी परमेश्वरास प्रार्थना आहे.

रा. गोविंद काशीनाथ चांदोरकर बी. ए.,

माजी ‘प्रभात’ मा. पु. चे संपादक. धुळे.

“रा. रा. त्र्यंबक गुरुनाथ काळे यांची शोधकता व व्यासंग करण्याची पद्धति महेशूर असून त्या गुणांस साजेल अशा प्रकारची माहिती पुराणनिरीक्षण या पुस्तकांत वाचकांच्या समोर त्यांनीं ठेविली आहे हें सांगणें नको. पहिल्या प्रकरणांत पुराणांविषयीं सामान्य माहिती रा. काळे यांनीं दिली असून इतिहास, पुराण, आख्यान, उपाख्यान, कल्पशुद्धि या शब्दांनीं कोणत्या ग्रंथाचा व विषयांचा बोध होतो हें त्यांनीं चांगल्या रीतीनें व साधार दाखविलें आहे. x x वैदिक काळापासून पुराणांचें रूपांतर कसकसे

होत गेलें, प्रथम व्यासांनीं पुराणांचें रूपांतर कसें केलें, व्यासानंतर पुराणांस चालन कसकसें व कितीदां मिळालें, याविषयीं रा. काळे यांनीं यापुढें चांगलें विवेचन केलेलें आहे. शेवटीं पुराणांचा हेतु वेदार्थ प्रकट करण्याचा किंबहुना धर्म सांगण्याचा आहे, असें रा. काळे यांनीं दाखविलें आहे × × विक्रमोत्तर पुराणांस प्रथम चालन (मिळून त्यांस हल्लींचें स्वरूप) मिळालें ही गोष्ट पुराणांतील वचनांवरूनच त्यांनीं सिद्ध केली आहे. एकंदर १८ पुराणें मिळून ४ लक्ष ग्रंथ, महाभारत एक लक्ष, व रामायण २४००० ग्रंथ—असा सवापांच लक्ष धर्मग्रंथ होय असें सांगणारें एक महत्त्वाचें वचन “ एवं सपादाः पंचैते लक्षा मर्त्ये प्रकीर्तिताः। ” रा. काळे यांनीं दाखविलेलें आहे. अठरा पुराणें मिळून चार लक्ष—म्हणजे एक एक पुराण सरासरीनें २२००० च पडतें. मूळ अठरा पुराणें १२-१२ हजारंचीं असें सांगणारें दुसरें एक वचन भविष्य पुराणांतून रा. काळे यांनीं दाखविलें आहे. याप्रमाणें ही पुराणांची दुसरी आवृत्ति व प्रथम वृद्धि होय; यानंतर पुराणांची तिसरी आवृत्ति म्हणजे हल्लीं उपलब्ध असलेलीं पुराणें हीं पांचव्या किंवा साहाय्या ख्रिस्ती शकांतील आहेत हें भविष्यद्राजाच्या वर्णनावरून त्यांनीं ठरविलें आहे तें योग्य आहे. इ. स. ४०० च्या सुमारास ब्रम्हांड ऊर्फ वायु पुराणांत भविष्याचा भाग नव्हता हा महत्त्वाचा शोध काळे यांनीं या प्रकरणांत दिला आहे. असो. रा. काळे यांनीं शोधक व ऐतिहासिक दृष्टीनें काढलेलीं वरील निगमनें बहुतेक सर्वास मान्य होतील व तीं चांगलीं साधार आहेत असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. × × दुसऱ्या प्रकरणांत काळे यांनीं प्रत्येक पुराणाविषयीं सविस्तर माहिती दिली आहे. रा.

काळे यांनी ही अत्यंत महत्त्वाची माहिती नारदपुराणाच्या सूचीवरून व इतर अनेक प्रमाणांवरून दिली आहे. रा. काळ्यांनी दिलेली माहिती फारच महत्त्वाची आहे व तिजवरून त्यांची शोधकता व्यक्त होते. सारांश, हा भाग माहितीच्या व शोधांच्या जिज्ञासूस अत्यंत उपयोगी व मनोरंजक आहे यांत शंका नाही. ”

(तिसऱ्या प्रकरणांतील--माझा भारतीय युद्धाचा काळ, युगमन्वंतराची मूळ कल्पना, व पूर्वकल्पाविषयांचा विचार हे भाग रा. व. वैद्यांना मान्य नसून त्यांवर त्यांनी विरुद्ध टीका केलेली आहे. (विविधज्ञानविस्तार, नोवेंबर व डिसेंबर १९१२ चे अंक पहा). यावर मीं आपलें उत्तर इंदुप्रकाश, ता १०-११ व २५ डिसेंबर १९१२ च्या अंकांत व वि. ज्ञा. विस्वाराच्या १९१३ च्या अंकांत सविस्तरपणें दिलेंल आहे.)

रा. व. चिंतामणराव वैद्य एम. ए. एल्. एल्. बी.

रा. काशीनाथ वामन लेले यांनी धर्माच्या माघ शु. ९ च्या अंकांत पुराणनिरीक्षणाचें निरीक्षण करून पुराणनिरीक्षणकर्त्यांस कांहीं एक समजलें नाहीं व त्यांचीं सर्व विधानें प्रायः चुकीचीं आहेत असें ठरविलेंल आहे. या वाईकर निरीक्षकांस प्रभूनें केवळ दौपैक-दृष्टिच परिपूर्णपणें दिलेली पाहून आम्हांस त्याचें कौतुक वाटलें! प्रभू सर्वही गोष्टींचा संग्राहक आहे! या पलीकडे वाईकर निरीक्षकांस उत्तर देण्याचा आमचा विचार नाहीं; (विशेषेंकरून वरील सर्व अभिप्रायच या निरीक्षकांस उत्तररूप आहेत.)

२ भारतीय रसायनशास्त्र.

“ पुराणशोधक ग्रंथमालेचा हा दुसरा ग्रंथ वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे (२०४, सदाशिवपेठ, पुणे) यांनी लिहून प्रसिद्ध केला. याची डेमी अष्टपत्री पानें २१६ आणि किं. १॥ रुपया आहे. रसायन-

शास्त्रावर (यांत धातुविद्या अथवा किमयाहि येते) संस्कृतमध्ये जे अनेक पूर्ण आणि अपूर्ण ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत, त्यांच्या संबंधानें यांत शोधपूर्वक माहिती दिली आहे. रा. काळे यांनीं केवळ रसायनशास्त्रावरील ग्रंथांचीच माहिती देऊन स्वस्थ न बसतां त्यांच्या कर्त्यावद्दल आणि कर्त्यांच्या काळावद्दलहि यांत विद्वत्त्वसूचक चिकित्सा केली आहे. यामुळें हा ग्रंथ रसायनशास्त्रजिज्ञासूसच नव्हे तर संस्कृत वाङ्मयाच्या भोक्त्यांसही संग्रहणीय वाटेल. ”

विविधज्ञानविस्तार, मार्च, १९१३ चा अंक.

भारतीय रसायनशास्त्र—(लेखक—वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे, २०४ सदाशिव पेठ पुणे, किं. १॥ रुपया) या पुस्तकांत रसवैद्यकावरील अनेक प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध, उपलब्ध व अनुपलब्ध संस्कृत ग्रंथ व ग्रंथकार यांचे कालाचा विचार करून रसशास्त्राचें वाङ्मय फार प्राचीन आहे, असें रा. काळे यांनीं सोपपत्तिक व साधार सिद्ध केलें आहे. रसविद्या म्हणजे पाण्याची विद्या इ. स. ४०० च्या सुमारापूर्वी हिंदुस्थानांत नव्हती, असें डॉ. गर्दे यांनीं वाग्मटाचे पाहिल्या आवृत्तीचे उपोद्धातांत लिहिलें होतें. पण रा. काळे यांनीं डॉ. गर्दे यांचें हें म्हणणें सप्रमाण खोडून काढल्यामुळें वाग्मटाच्या दुसऱ्या आवृत्तींत डॉ. गर्दे यांस आपलें वरील म्हणणें मागे घ्यावें लागलें आहे. रसविद्या ही ग्रीक लोकांपासून किंवा पाश्चिमात्यांपासून आम्ही घेतली नसून पाश्चिमात्यांनींच ती आम्हांपासून घेतली आहे; सिद्ध नागार्जुन, मांडव्य, व्याडि, चाणक्य इत्यादिकांच्या ग्रंथांवरून व त्यांच्याविषयीं इतर रसग्रंथकारांनीं केलेल्या उल्लेखांवरून ही विद्या आमच्या देशांत इ. स. पूर्वी हजारों वर्षांपासून आहे, असें रा. काळे यांनीं सप्रमाण दाखविलें आहे. आर्यवैद्यकाचा इतिहास या नांवाचें

प्रकरण लिहून त्यांत चरकादि आयुर्वेदप्रवर्तकांचा काळ इ. स. पूर्वी २००० वर्षे असावा असे अनुमान रा. काळे यांनी काढिले आहे. पण हे अनुमान रामायणाचे काळावर अवलंबून असल्यामुळे ते ठाम आहे असे ह्मणतां येत नाहीं.

रा. काळे यांच्या या ग्रंथानें आपल्या इकडे रसवैद्यकावर किती ग्रंथ झाले व त्यांचें स्वरूप काय आहे, याची कल्पना वाचकांस स्पष्टपणें येईल. काहीं अप्रसिद्ध ग्रंथांतील आवश्यक पाठ पुस्तकांत असल्यामुळे त्यांचा वैद्यकासही बराच उपयोग होईल यांत शंका नाही. पण 'भारतीय रसायनशास्त्र' या नांवावरून या पुस्तकांत आपल्या इकडील रसायनशास्त्राची प्रगति कशी व कोठपर्यंत झाली होती, आधुनिक पाश्चात्य रसायनशास्त्रांत व आपल्या इकडील रसायनशास्त्रांत कितपत व कसा काय फरक आहे, इत्यादि गोष्टींचा विचार या पुस्तकांत असेल अशी जर कोणी कल्पना करील (अशी कल्पना होणें अगदीं स्वाभाविक आहे) तर मात्र त्याची निराशा झाल्यावांचून राहणार नाहीं. रा. काळे यांनीं रसायन हा शब्द 'देहसिद्धि' (शरीराचें आरोग्य) या अर्थानेंच योजिलेला दिसतो. या पुस्तकांतील माहितीनें रसायनशास्त्रावरील आणखी ग्रंथ शोधून काढण्याचें कामीं उपयोग होईल असें त्यांनीं पुस्तकच्या प्रारंभीं म्हटलें आहे व ते पुष्कळ अंशीं खरें आहे. पण 'भारतीय रसायनशास्त्र' असें असें मोठें नांव या पुस्तकास देण्याऐवजीं 'रसवैद्यकावरील ग्रंथ' निदान 'रसायनशास्त्राचें संस्कृत वाङ्मय', हें नांव दिलें असतें तर वाचकांचा गैरसमज झाला नसतां. धातुवाद उर्फ किमया खरी आहे असें एक वैराग्यानें दाखविलेल्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून रा. काळे लिहितात. यास फार तर खरोखर घडलेला एक चमत्कार असें

म्हणतां येईल. पण ही गोष्ट रसशाळेत प्रयोगानें शास्त्रज्ञांसमोर प्रत्यक्ष प्रसिद्ध करून दाखवितां येईपर्यंत तिला शास्त्रीय सिद्धांताचें स्वरूप येणार नाही. असो; एकंदरींत आर्यवैद्यकाचा इतिहास, चरकादि आयुर्वेदप्रवर्तक ग्रंथकारांचा काल व रसायनशास्त्रावरील आर्य वाङ्मयाचें स्वरूप समजून घेऊं इच्छिणाऱ्या प्रत्येक गृहस्थाचे व विशेषतः सर्व वैद्याचे आश्रयास रा. काळे यांचा हा ग्रंथ पूर्णपणें पात्र आहे.

केसरी—ता. ८।४।१९१३

भारतीय रसायनशास्त्र—आमचे मित्र व इकडील भागांत बरेच प्रसिद्ध असलेले लेखक रा. व्यंकक गुरुनाथ काळे, यांनीं सुरू केलेल्या पुराणशोधकग्रंथमालेंतील हा दुसरा ग्रंथ होय. रा. काळे यांचा व्यासंग दांडगा असल्यामुळें त्यांची ही कृति चांगली यशस्वी झाली आहे हें नमूद करण्यास आम्हांस संतोष वाटतो. या महत्त्वाचे ग्रंथावर विस्तृत अभिप्राय येणें वाजवी आहे; पण 'विजया' च्या छोट्या स्वरूपांत तसें करतां येणें अशक्य आहे. या ग्रंथाची लहानमोठी ४४ प्रकरणे असून त्यांमध्ये रा. काळे यांनीं आपल्या इकडील रसायनशास्त्राची त्यांना उपलब्ध झालेली सर्व माहिती चांगली, गोड भाषेत, संगतवार दिली आहे. रसविद्येविषयीं नवीन शोध व प्रयोग करून पहाण्याला प्रस्तुतचा प्रयत्न हा जितका उपयुक्त आहे, तितकीच शुद्ध रसायनशास्त्राचे दुर्मिळ असलेले ग्रंथ शोधून काढण्याला यांतील माहिती मार्गदर्शक होणार आहे. या ग्रंथाचीं पृष्ठे २१४ असून किंमत १॥ रुपाया आहे. ही किंमत माफक आहे यांत शंका नाही. या ग्रंथाचे हिंदींत व कानडींतही भाषांतर झालें आहे हें लक्षांत घेवून महाराष्ट्र याला चांगला आश्रय देईल अशी आशा आहे.

पुस्तकें ग्रंथकर्त्याकडे (नं० २०४, सदाशिव पेठ, पुणे शहर)
विकत मिळतील. पंचम जॉर्ज विजय, बेळगांव.

भारतीय रसायनशास्त्र—“ आपका ग्रंथ ‘ भारतीय रसायन-शास्त्र ’ भी बहुत मनोरम और गवेषणापर है, जिसलिये मेरा धन्यवाद है. * * आपके ग्रंथमें कई बातें ऐसी मिली कि जिनका निर्द्धार मैं प्रत्यक्ष शारीरके संस्कृत उपोद्धात भागमें पहिलेहि जो कुछ कर चुकाथा उसके साथ ठीक सहमत है. इससे मेरे निश्चयोंमे बहुत दृढता पहुंची. ”

‘ वैद्यावतंस ’ कविराज गणनाथ सेन, M. A. L. M. S.
विद्यानिधि कविभूषण, कलकत्ता.

भारतीय रसायनशास्त्र—रसायनशास्त्रावरील बऱ्याच जुन्या हस्तलिखित पोथ्यांचें अवलोकन करून रससेवकांस उपयोगी पडेल अशा दृष्टीने लिहिलेले हें २०० पानांचें पुस्तक आमचेकडे अभि-प्रायार्थ आलें आहे. वैद्य काळे यांचा वैद्यकीचा व्यासंग अलिकडचा असून त्यांचे अवलोकनांतून वैद्यकीसंबंधी बरेच ग्रंथ गेले आहेत. यांत तिलप्राय शंका नाही. काळ्यांसारखे रसशोधक आम्हांस लाभले हें आर्य वैद्यांचें नशीबच होय ! असें मानण्यास कांहीं हरकत नाही. नुस्ते लेख लिहून वैद्यांना व डॉक्टरांना शिष्या देऊन ‘ आर्य वैद्यकांचें पुनरुज्जीवन ’ करणाऱ्यापैकीं वैद्य काळे हे नाहीत. यामुळें आम्हांस फारच आनंद होत आहे. काय केलें असतां आर्य वैद्यकांचें पुनरुज्जीवन होईल हें काळे यांनीं जाणलें आहे व त्याप्रमाणें ते यथा-शक्त्या प्रयत्न करीत आहेत. त्यांचेंच दृश्यफल भारतीय रसायनशास्त्र हें पुस्तक होय. या पुस्तकांत एकंदर ४५ प्रकरणें आहेत. पहिल्या

चार प्रकरणांत विषयप्रवेश, रसशास्त्राची उत्पत्ति, रसविद्या व जीव-
न्मुक्ती, धातुवाद खरा आहे, इत्यादि विषयांवर चर्चा केली असून
पुढील ३४ प्रकरणांत ३४ ग्रंथांत रसायनसंबंधीं काय काय माहिती
आहे, प्रत्येक ग्रंथकाराचा काळ, ग्रंथांत अध्याय किती, ग्रंथकाराची
गुरुपरंपरा, कोण कोणत्या ग्रंथावरून ग्रंथ तयार केला वगैरे माहिती
दिली आहे. प्रकरण २३ त पाण्याविषयीं आपल्या प्राचीन ग्रंथांतील
माहिती, २४ त रससिद्धि कां होत नाहीं, २५ त पारदाचे प्रकार,
रसशास्त्राविषयींचें कर्तव्य, ४३ त पारदभस्म कल्पना, ४४ त रसग्रं-
थाची मोठी यादी, ४५ उतारे व टिपणें देऊन ग्रंथाची समाप्ति
केली आहे. अशा तऱ्हेनें या पुस्तकाचें स्वरूप आहे.

धातुवाद खरा आहे या प्रकरणांत प्रत्यक्ष पाहिलेल्या क्रियेचा
उल्लेख वैद्य काळे यांनीं केलेला आहे. यावरून हलक्या धातूचें सोनें
बनवितां येतें यांत विलकूल शंका नाहीं. आतां ही क्रिया प्रत्येकास
साधेल अशापैकीं कांहीं भाग नाहीं. परंतु प्रयत्न केला असतां ही
मोष्ट साध्य होईल हें खरें. या प्रयत्नांत जेवढे रससेवक असतील
त्या प्रत्येकांनीं हा ग्रंथ एक वेळ वाचावा व आपल्या संग्रहीं ठेवावा
अशी आम्ही शिफारस करतो.

ग्रंथ दोन तीन ठिकाणीं छापला गेल्यामुळे त्यांत चुका वग्याच
राहिल्या आहेत. हा दोष दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळेस काळे वैद्य काढून
टाकतील असें आम्हास वाटतें. या इतिहासात्मक ग्रंथाची किं० १॥
रुपाया आहे.

वैद्यकपत्रिका, पुणे.

पुराणनिरीक्षण.

पुस्तकावरील

डे. व्हा. ट्. सो. तील परीक्षकांचे अभिप्राय.

(१) “ रा. रा. त्र्यंबक गुरुनाथ काळे यांचें “ पुराणनिरीक्षण ” हें पुस्तक फार मननीय झालें आहे. यांतील सिद्धांत त्यांनीं फार परिश्रमानें व अभ्यासानें स्थापित केलेले आहेत. चार वर्षांचें एक युग ही त्यांची कल्पना जर ठाम ठरेल व तिच्याविरुद्ध कांहीं प्रमाण नसेल, तर यांचें पुस्तक म्हणजे भारत वर्षाच्या इतिहासाचा एक अपूर्व प्रदीप असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ह्या पुस्तकाचे रा. काळे यांनीं दोन भाग केले आहेत. पहिल्या भागांत पुराणांचें सामान्य व विशेष स्वरूप कसे आहे, यांचें निरूपण केलें आहे. व त्याबद्दल ग्रंथकार म्हणतात त्याप्रमाणें कोणाचा विशेष मतभेद होणें संभवनीय नाहीं. दुसऱ्या भागांत, पुराणांचें महत्त्व, त्यांमध्ये उपलब्ध असलेली परंतु अज्ञान व अनास्था ह्यांमुळे अनुपयुक्त पडून राहिलेली ऐतिहासिक माहिती व भारत-वर्षाचा ईसवी सनापूर्वी ३०० वर्षांचा इतिहास निश्चित करण्याचे कामीं पुराणांनीं वजावलेली कामगिरी यांचें सप्रमाण विवेचन केलेलें आहे; भारतीय युद्ध ईसवी सनापूर्वी १२६३ वर्षांचे सुमारास झालें हा सिद्धांत आजपर्यंतच्या समजुतीहून भिन्न आहे. म्हणून त्याबद्दल मतभेद असणें शक्य आहे; तरी रा. काळे यांची विवेचनपद्धति व अनेक मुद्दे एकत्र करून त्यांसासून सिद्धांत स्थापित करण्याची

हातोटी हीं कोणासहि मान्य झाल्यावांचून राहणार नाहींत. रा. काळे यांचा ऐतिहासिक चौकसपणा अनुकरणीय आहे; पण तो फार विरळा सांपडतो. असो, रा. काळे यांच्या पुस्तकानें मराठी वाङ्मयांत एक अमूल्य भर पडली आहे यांत संशय नाहीं; व भारत वर्षाच्या प्राचीन इतिहासावर या पुस्तकानें जे उपकार केले आहेत, ते लक्षांत घेतले असतां रा. काळे यांच्या प्रयत्नांचें कौतुक करावें तितकें थोडेंच असें म्हटल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं; म्हणून ह्या पुस्तकास बक्षीस द्यावें अशी मी शिफारस करितों.” अ.

(२) “ह्या पुस्तकांतील विवेचनाची दिशा फारच विचारणीय आहे. भाषा सुलभ व सुरळीत आहे. अनुमानास पुरावा बराच चांगला आहे. विशेष सिद्धांत जरी सर्वतोपरी ग्राह्य धरण्यावद्दल स्थलविशेषी शंका उत्पन्न होते, तथापि, त्यांना समर्पक उत्तर मिळेपर्यंत ते अग्राह्य तरी मानतां येत नाहींत. सारांश, अशा टीकारूप ग्रंथांना विशेष उत्तेजन देणें हल्लींच्या स्थितींत फार जरूर आहे. असें पुस्तक प्रस्तुत ग्रंथकारासारख्या जुन्या पद्धतीच्या गृहस्थांकडून होणें हें मनाच्या उदात्ततेचें द्योतक आहे. सव्व, ह्या पुस्तकास बक्षीस देणें फार योग्य आहे.” व.

(३) पुराणनिरीक्षण हा ग्रंथ लिहितांना ग्रंथकर्ते रा. रा. त्र्यंबक गुरुनाथ काळे ह्यांनीं जितक्या प्रमाणानें निरनिराळीं पुराणें वाचण्याची मेहनत केली आहे, तितक्याच प्रमाणानें त्यासंबंधीं अनुमानें काढतांना विवेचकबुद्धीस (critical faculty) फांटा दिला आहे, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. बहुतकरून प्रत्येक पानांवर याचा मासला मिळतो. ते सर्व एकत्र करूं गेल्यास या ग्रंथाएवढाच जवळ जवळ दुसरा ग्रंथ होईल. म्हणून २।३ च पण ठळक उदाहरणें मी

देतां. या ग्रंथाचा निष्कर्ष रा. काळे ह्यांनीं ३१ पृष्ठांवर दिला आहे. पुराणावर किती संस्कार झाले या प्रश्नाचे उत्तर देतांना त्यांनीं आपले तीन सिद्धांत वाचकांपुढें मांडले आहेत. त्यापैकी दोन तरी हास्यास्पद आहेत, असें मोठ्या दुःखानें कबूल करावें लागतें. पहिला सिद्धांत असाः—व्यासांनीं एका पुराणाचीं अठरा पुराणें बनविलीं ! त्या वेळच्या पांडवाच्या व श्रीकृष्णाच्या हकीकती त्यांत त्यांनीं घालून कालानुगामित्व आणलें. आतां रा. काळे ह्यांनीं व्यास, पांडव व श्रीकृष्ण यांची ऐतिहासिक पुरुषांत गणना केली आहे, व ते सर्व समानकालीन होते असेंहि म्हटलें आहे, हें त्यांचें मत विवेचक बुद्धीस कितपत अनुसरून आहे हें मला सांगावयास नकोच. बरें, व्यास हा निर्विवाद ऐतिहासिक पुरुष होता, असें जरी क्षणभर मानिलें, तथापि १८ पुराणांचा कर्ता होता, असें मानण्यास आधार काय ? मनुस्मृतीवरील मेधातिथीची टीका वगैरे अर्वाचीन ग्रंथांशिवाय रा. काळे यांनीं दुसरा कोणताहि आधार दिलेला दिसत नाही. पुराणांवरील संस्कारासंबंधानें 'पुरागनिरीक्षण' ग्रंथकर्त्याचा दुसरा सिद्धांत असाः—कालानुगामित्व आणण्याच्या सद्देतूनें विक्रमादित्यानंतर थोड्याच कालानें सर्व पुराणें कोणी एका सूतानें पुनरुक्त केलीं (३१ पृष्ठ) विक्रमादित्य स्वर्गवासी झाल्यावर शौनकादिकऋषि सूताकडे धर्म सांगण्याविषयीं त्यास प्रश्न करूं लागले. असा प्रसंग भविष्यपुराणांत आला आहे. तेव्हां, त्यानें त्यांस पांचलक्ष श्लोकात्मक इतिहासपुराणें सांगितलीं ! अठरा पुराणें मिळून चारलक्ष, भारत एकलक्ष मिळून पांचलक्ष संख्यां होती असें यावरून वाटतें. (पृष्ठ ३२-४) वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट आहे कीं या सिद्धांताची सर्व मदार रा. काळे यांनीं फक्त भविष्यपुराणावर आणून ठेविली आहे,

व आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, 'या पुराणाविषयीं फारच गडबडगुंडा आहे.' (पृष्ठ १०४) व हल्लींच्या स्वरूपांत त्याचें मूलस्वरूप बहुधा लुप्त होऊन त्यांत नव्या मजकुराची जोड झालेली आहे.' (पृष्ठ १०८) असें स्वतः त्यांनीं म्हटलें आहे. ज्या पुराणामध्यें हरिभक्त कवीर व इंग्लंडांतील पार्लमेन्ट यांचा उल्लेख झाला आहे, अशा पुराणाचाच क्रेवळ सर्वस्वीं आधार घेऊन विक्रमानंतर थोड्याच कालानें व्यासोक्त पुराणें एका सूतानें पुनरुक्त केलीं, असा ठाम सिद्धांत ठोकून देणें म्हणजे विवेचकबुद्धीच्या शून्यतेची परमावधीच झाली म्हणावयाची. विवेचकबुद्धीच्या अत्यंताभावाचा दुसरा एक अप्रतिम मासला आढळण्यांत येतो तो असाः—वायुपुराणांत एक श्लोक आहे तो असाः—

महादेवाभिषेकात्तु जन्म यावत्परीक्षितः ।

एकवर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशदुत्तरम् ।

आतां 'एकवर्षसहस्रं पंचाशदुत्तरम्' म्हणजे किती ? एकहजार पन्नास वर्षे हा त्याचा उघड अर्थ दिसतो. परंतु रा. काळे यांचे मतें ९५१ वर्षे असा आहे. एकवर्षसहस्रं म्हणजे १००१ वर्षे आणि पंचाशदुत्तरम् म्हणजे पन्नास अधिक नव्हे, तर पन्नास उणे म्हणजे १००१-५० = ९५१ वर्षे असा याचा हिशेब वसतो. अर्थ लावण्याची ही शैली मासलेवाईक आहे. पण इतक्यावरच निभावलें नाहीं. "जन्म यावत्परीक्षितः" या वचनांतला परीक्षित् कोण आहे हें स्पष्टच आहे. परंतु "महादेवाभिषेकात्तु" या वाक्यांतला महादेव कोण ? इतर कोणास यथें शंकास्थान वाटेल, पण रा. काळे यांस या बाबतींत मुळींच संदेह नाहीं. 'महादेव' म्हणजे अर्थात् मोठे वंशाचा चंद्रगुप्त राजाच होय, अशी त्यांची पक्की खात्री आहे. वायुपुराणांतल्या अशा कपोलकल्पित अर्थाच्या जोरावर भारतयुद्धाच्या काळाचा

देखील निर्णय रा. काळे यांनीं केला आहे. कारण, परीक्षित हा या युद्धाचे वेळेस जन्मला होता. तेव्हां, चंद्रगुप्ताच्या अभिषेकाच्या ९५१ वर्षे पूर्वी भारत युद्ध झाले असा त्यांचा सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत ह्यणजे इतका काहीं अपूर्व शोध आपण केला असें त्यांस वाटलें आहे कीं, मराठींत त्याचा नुसता ऊहापोह न करितां इंग्रजीमध्ये सुद्धां पुस्तकाचे आरंभीं त्याचा अनुवाद त्यांनीं केला आहे.

याप्रमाणें विवेकबुद्धीस शुगारून देऊन केलेलीं विधानें रा. काळे यांचे पुस्तकांत पुष्कळच आहेत. परंतु वर दिलीं त्यापेक्षां अधिक उदाहरणें देण्यानें वाचकांस किंवा श्रोत्यांस कंटाळा मात्र येईल, ह्यणून आणखी देण्याचे भरीस मी पडत नाहीं.

या पुस्तकांत दुसरी एक मजेदार गोष्ट दृष्टीस पडते ती अशी कीं, कोणताहि एखादा ग्रंथ शंकराचार्यांचे नांवावर मोडत असल्यास ब्रह्मसूत्रावर शारीरकभाष्य करणारे शंकराचार्य त्यांचाच हा ग्रंथ असें रा. काळे गृहीत करून चालतात, आणि अशा ग्रंथांत एखाद्या पुराणाचा उल्लेख आला असल्यास तें पुराण शंकराचार्यांचे पूर्वींचेच आहे असें विधान करितात. त्याचप्रमाणें कोणत्याही ग्रंथाचे नांवास पुरातन ऋषींचें नांव जोडलें असल्यास त्याच ऋषींचा हा ग्रंथ अशी ते आपली खात्री प्रदर्शित करितात. गर्गसंहिता म्हणजे गर्ग-ऋषीनें केलेला ग्रंथ, जैमिनीयाश्वमेधपर्व जैमिनी ऋषींचा, अतएव हे ग्रंथ इसवी सनाच्या पूर्वींचेच असले पाहिजेत, इत्यादि मोठीं विलक्षण विधानें ह्या पुस्तकांत आढळतात.

‘पुराणनिरीक्षण’ ह्या पुस्तकांत माझ्या मते वर सांगितलेल्या प्रकारचे दोष बरेच आहेत. तथापि रा. काळे यांची मेहनत व वाचन

मोठें दांडगें आहे असें कोणत्याही वाचकास वाटल्यावांचून राहणार नाही. केवळ इतक्या दांडग्या वाचनासाठीं सुद्धां त्यांस बक्षिस देणें गैर—वाजवी होणार नाही. पुस्तकांत इतकी कांहीं पुष्कळ माहिती त्यांनीं एकत्रित केली आहे कीं, एखाद्या विवेचकबुद्धिशाली विद्वानानें तिचा उपयोग केला तर पुराण ह्या विषयावर त्यास एक सुंदर ग्रंथ लिहितां येईल; व याप्रमाणें चांगली माहिती गोळा केल्याबद्दल तो विद्वान रा. काळे यांचे कधींहि आभार मानल्याशिवाय रहावयाचा नाही. विषयाच्या मांडणीमध्ये सुद्धां रा. काळे यांनीं माझ्यामतें बरेंच कौशल्य दाखविलें आहे. एकंदरीत विचार करितां ह्या पुस्तकास बक्षिस देणें अयोग्य होईल असें मला वाटत नाही.

क.

“ पुराणनिरीक्षण ” वरील अभिप्राय.

(४) रा. काळे यांचें “ पुराणनिरीक्षण ” हें पुस्तक समग्र वाचून पाहिलें. पुस्तकाचा विषय प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचे दृष्टीनें फार महत्त्वाचा असून पुस्तकामध्ये १८ पुराणें व त्यांतील विषयासंबंधानें दिलेली माहिती चांगली व उपयुक्त आहे. एकंदर माहितीवरून रा. काळे यांचें वाचन किती विस्तृत आहे याची साग्र कल्पना होते. ऐतिहासिक दृष्टीनें प्राचीन ग्रंथांचें विवेचन करण्याची आपणामध्ये प्रवृत्ति कमी आहे. अशा स्थितीत रा. काळे यांच्या ग्रंथांचें अभिनंदन करणें अत्यंत जरूर आहे. आतां या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं मतभेद होण्याचा संभव आहे. कांहीं ठिकाणचीं अनुमानें चुकीचीं आहेत, व अनुमानपद्धतीत दोष आहेत, असें माझें मत आहे. उदाहरणार्थ, पांचवे पानावर ब्राह्मणें व उपनिषदें यांतील उतारे देऊन पुराण एकच होतें, असें प्रतिपादन केलेलें आहे. पण हें संशयात्मक आहे.

इतिहासपुराण हा समाहारद्वंद्व असेल. नुसतें पुराण जेथें येतें, त्याठिकाणीं 'जातौ एकवचनं' हा न्याय लागू पडण्यासारखा आहे. उपनिषत्काळीं इतिहासग्रंथ जर एकच होता असें मानलें तर पुराण अशा नांवाचा एकच ग्रंथ होता असें मानतां येईल. माझ्या-मते इतिहासपुराण हें ग्रंथवाचक नसून विषयवाचक आहे. असो. कांहीं ठिकाणीं केवळ नामसादृश्यावरून काढलेलीं अनुमानें चुकीचीं आहेत. उदाहरणार्थ पान १६९ येथें 'भागवतं शास्त्रं' ह्यणजे भागवत-पुराण असें धरिलें आहे. त्याला आधार काय ? भागवतपुराणाला शास्त्र कसें झटलें ? 'भागवतं पुराणं' असें स्पष्ट कां झटलें नाहीं. या एवजीं 'भागवतं शास्त्रं' ह्यणजे भगवंतांनीं सांगितलें तें. "भागवतं शास्त्रं" ह्यणजे भगवद्गीता वगैरे ग्रंथ कां घेऊं नयेत ? पुराणां-तील कालगणना अगदीं विश्वसनीय नाहींत. त्यांत घुसवाघुसवी इतकी आहे कीं, त्यावरून सरळ व मनाला पटणारी अशी काल-गणना जमावितां येईल असें माझे मत नाहीं. ज्या विष्णुपुराणाचे "पंचदशोत्तरम्" पाठावद्दल रा. काळे ह्यणतात कीं, तो लेखक-प्रमाद असून मूळ पाठ "पंचाशदुत्तरम्" असा वायुपुराणाप्रमाणें असावा, त्यांत आणखी एक अडचण आहे, ती रा. काळ्यांनीं दि-लेली नाहीं असें वाटतें. विष्णुपुराणाच्या चवथ्या अंशाच्या २१-२४ अध्यायांत वृहद्रथापासून प्रद्योतापर्यंत १००० व पुढें प्रद्योतवंशां-तील पांच राजांचीं १३८ व शिशुनागवंशांतील १० राजांची ३६२ मिळून महानंदपद्मापर्यंत १५०० वर्षे होतात, ह्यणून सांगितलें आहे. त्याची वाट काय ? कारण, रा. काळे यांच्या मतानें परीक्षिता-पासून नंदापर्यंत ९५०-९५१ च वर्षे होतात. युगशब्दाचे अर्था-बद्दल वाद आहे. ऋग्वेदांतहि 'देवानां प्रथमे युगे' असा उल्लेख येतो.

त्या ठिकाणीं युग याचा अर्थ काय करावयाचा ? ऐतरेयब्राह्मणां-
तील “ कलिःशयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति
कृतं संपद्यते चरन् ” ह्या ठिकाणीं चार युगांचीं नांवे आहेत. तीं
फाशांच्या दानांचीं आहेत, पान २५७ वर कलीचीं ४३२०००
वर्षे (३६० × १२००) केल्याचें खापर आर्यभटाचे मार्षी फो-
डिलें आहे. ह्या कल्पनेचें बीज ह्यणजे (मनुष्यांचें वर्ष तो देवांचा
दिवस) फार जुनें आहे.

तैत्तिरीय ब्राह्मण III-१९-२२-मध्ये म्हटलें आहे ‘एकं वै एतद्देवाना
महर्षत्संवत्सरः’ हल्लींची प्रचलित युगपद्धति व वर्षमानें सिद्धवत् धरू-
नच आर्यभटानें आपला जन्म केव्हां झाला, हें सांगितलें. त्यानें नवीन
प्रवर्तना केलेली नाहीं. ‘षष्ट्यब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः ।
त्र्यधिका विंशतिरब्दास्तदेह मम जन्मनोऽस्तीताः’ असें जें म्हटलें आहे त्यांत
युगपद्धति व त्यांची कालमानपद्धती सर्वांना ठाऊक होती असें धरू-
नच तो लिहीत आहे, असें व्यक्त होतें. पान २९०-९१ मध्ये आदि-
पर्वातील उतान्यावरून पिंगल वगैरे जन्मेजयाचे समकालीन होते
असें जें अनुमान काढलें आहे तें रा. काळे यांचे विवेचकपद्धतीस
शोभत नाहीं. आधीं पिंगल किती झाले कोणास माहीत ? त्यांत
आदिपर्वामध्ये खरोखर इतिहासमाहितीवरून पिंगल जन्मे-
जयाचा अध्वर्यु होता म्हणून लिहिलें, कीं कोणातरी प्राचीन ऋषींचें
नांव ध्यावयाचें म्हणून पिंगलाचें दिलें, हें कशावरून ठरवावयाचें?
समग्र ग्रंथांत अत्यंत सद्गोप भाग म्हणजे माझे मते पौराणिक भूगोला-
विषयीचीं रा. काळे यांचीं अनुमानें होत. या भागांत रा. राजवाडे
यांचा शब्द वेदतुल्यच असा भास होतो. Historians' History
of the World वदलहि तोच प्रकार आहे. ह्यांतील Pelasge

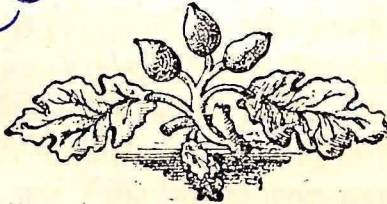
म्हणजे प्लक्ष इत्यादि जीं समीकरणें आहेत, त्यांबद्दल मला अत्यंत इतिरस्कार वाटतो. केवळ वर्णसादृश्यावरून जर असें म्हणूं लागलों तर Danas वरून दानव Egyptian वरून चित्पावन ह्या व्युत्पत्तीहि ग्राह्य ठरतील. पुराणांतील द्वीपांचें वर्णनांतील एक महत्त्वाचा भाग हे राजवाडे प्रभृति संशोधक (?) विसरतात; तो हा कीं, पौराणिकांचे मतानें जंबुद्वीप व क्षीरसमुद्र ह्याला वेष्टून (त्यांचे बाजूला नव्हे) प्लक्षद्वीप आहे; ह्या प्लक्षद्वीपाचा विस्तार दोनलक्ष योजनें व जंबुद्वीपाचा एकलक्ष योजन आहे. प्लक्षाचे वाटेला इक्षुसागर आहे व त्याला वेष्टून शाल्मली द्वीप आहे, इत्यादि. हें वर्णन रा. राजवाडे व रा. काळे यांनीं शोधलेल्या देशांना कितपत लागू पडतें ह्याचा विचार त्यांनीं अवश्य केला पाहिजे. मार्कंडेयपुराण ५४ (श्लोक ६-७) मध्ये स्पष्टच सांगितलें आहे. 'द्वीपात्तु द्विगुणो द्वीपो जंबुः प्लक्षोऽथ शाल्मलः । कुशः क्रौंचस्तथा शाकः पुष्करद्वीप एव च ॥ लवणे-क्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलाब्धिभिः । द्विगुणैर्द्विगुणैर्वृद्ध्या सर्वतः परिवेष्टिताः ॥' रा. काळे यांनीं ज्योतिषी लोकांनीं (आर्यभट्ट, वराहमिहिर जे देवेहि सहाव्या शतकाचे आरंभीं झाले) नवीन युगकालमान निर्माण केलें असें म्हणून, त्यांचें म्हणण्याचा निकाल केला आहे. यांपक्षां जास्ती सबळ पुरावा द्यावयास पाहिजे होता. असो. विस्तृत टीका करण्याचें हें स्थळ नव्हे.

ग्रंथांत जरी अनेक दोष वर दाखविल्याप्रमाणें आहेत तरी रा. काळे ह्यांचा प्रयत्न फार स्तुत्य असून त्यांना व त्यांचेसारखे इतरांना उत्तेजन दिलें पाहिजे म्हणून व अशा प्रकारचीं पुस्तकें मराठींत काचितच होतात, तीं जास्त व्हावीं म्हणून या 'पुराणनिरीक्षण' पुस्तकाला बक्षीस द्यावें असें माझें मत आहे.

(५) हें पुस्तक मीं समग्र वाचून पाहिलें. कालनिर्णय कारितांना काळे यांनीं विशेष खबरदारी घेतली आहे. त्यांनीं जो पुरावा पुढें मांडला आहे त्यावरून हे काल बरोबर आहेतसे वाटतें. सर्व पुराणं व्यासांनीं लिहिलीं हें म्हणणें त्यांनीं सप्रमाण सिद्ध करावयास पाहिजे होतें तें कोठेंही सिद्ध केलें नाहीं. महाभारत व पुराणं यांच्या भाषेकडे त्यांनीं लक्ष दिलें असतें तर हे सर्व ग्रंथ एकानेच रचले, असें त्यांनीं कधींही म्हटलें नसतें. काळे यांनीं या परीक्षणासंबंधी बरेच श्रम केले आहेत व विवेक बुद्धि दाखविली आहे, म्हणून या पुस्तकास बक्षीस द्यावें.

३

१२९
२५ ९७

सूची.

अ

अकर्मतीर्थ ५०
 अगस्त्य ५६
 अग्निवेश्य ५६
 अजमीढ १२८, १६०, १६१,
 अत्तंगुलुवंश २९
 अतिथि १२६।१२८
 अद्भुतरामायण २४, १८९
 अध्यात्मरामायण २४, ११८
 अन्यथारामायण १७१
 अद्दरामायण १६
 अनरण्य ८९
 अनेकरामायणं, २५, ११८, ११९,
 अभिमन्यु २
 अभ्यंकर २, ९, २६, २७, १५९, २०१
 अमेरिका ९९
 अयोध्या ३६
 अश्वपति, ३५, १६०,
 अश्वमेध १००
 अहल्या १२१
 अहिच्छत्रा १०३
 अहिरावणमहिरावण १२३
 अंगनाथ १६१

आ

आग्निवेश्यरामायण १०, २०, १३४,
 आनंदरामायण २४, ९९, ११४, ११८,
 १६०, २०२, २०३
 अरण्यक मुनि २२, १०४,
 आशियाटिक् रिसर्चेम् ८, २१८,

इ

इक्ष्वाकु २
 इंडियन् विज्ञडम् २०९-१५

उ

उत्तरकांड ३४, ३७, ३८, ५५,
 उत्तररामचरित १००, १३३,
 उपवाहु १६१

ऋ

ऋग्वेद् ८२
 ऋग्यमूक ६

ऐ

ऐरावग मैरावण १२३

क

कण्व ११२
 कतक २६।४४
 कर्मप्रदीप ४०
 कल्पावपाद ५।९०

कात्यायनस्मृति ४०
 कामंदकीय नीतिसार ४०
 कालिदास ५१, ५६, १२५, १६०
 कार्शाखंड ९९
 कुवेर ८४
 कुंडलपुर १०५ केतकर ९, २०५
 केशरखंड ९३, ९७
 केसरी ६५, ७१
 केसरीकार (टिळक) १
 कैकसी ८०, ८५
 कौसल्याविवाह १२०
 कंबुकंठ १६१

ग

गर्गसंहिता ४२, १५७, १५८
 गंधर्व ८०
 गिरिधर १६
 गोरेशियो १७३, १७८
 गौडप्रत १७३-७४, १७८
 गौतमबुद्ध २९, ३५, ३६,

च

चक्रपुरी १०३
 चित्रांगद १६१
 चंपूगामायण २४
 च्यवनरामायण २१
 च्यवनाचा आश्रम १०३

ज

जनक २, १६०
 जातकांचा काळ ३३
 जांबवान् ४, १७१
 जांबवती ४
 जेकोवी २६, ३४
 जैमिनिअथमेघ २३, ४१, १००
 १०६, १५०,

ट

टक्कलक १६७, १७०, २१६
 टिळक १, २०८

ड

डॉयान् क्रिसॉस्टोमस् २११

त

तमसा ५०
 तीर्थ (महेश) २६
 तेजःपुर १०४
 तेलंग २६
 तोलटेक १६९
 तैत्तिरीय प्रातिशाख्य २०८, २१४
 त्रेतायुग ?

द

दत्त २८
 दशरथ ५, ९
 दशरथजातक २४, २९, ३२, ६४
 दुष्यंत ८९, ११२

देवपुर १०४
 देवयानि ७७
 द्रोण ५

न

नवीन चंद्रदास २८
 नारद १९, ४९
 नारदपुराण ११६
 नारदाक्त रामायण ११८
 नानिमि २
 नृसिंहपुराण २४

प

परंतप १६१
 परांजये ६५
 पाटणकर ६५, ७१
 पाताळ ८१, ९७
 पाटलिपुत्र ३६
 पद्मपुराण २४, २०२
 प्रफुल्लचंद्र २८
 प्रसेनजित् ३६
 पंचतंत्र ७
 पांड्य १६१
 पांडवांचा काळ १
 पुराणनिरीक्षण २, ७
 पुलस्त्य ७
 पौरुषच श्रेष्ठ होय १९३
 पौलस्त्यवध ६३, ६४

प्रतर्दन १६०
 प्रतीप १६०, १६१

द

बहुलाश्व २ वलि ९३
 बिच्चिओथिका इंडिका २०८
 विर्भाषण ३, १६०
 बुद्ध २१०
 बुद्धचरित २१, २०३
 बुलहर ३३
 बृहद्रथ २, ३७
 ब्रह्मपुराण २५

भ

भगवद्गीता १९२
 भरद्वाज ५१६
 भवभूति १३३,
 भारतांतील रामोपाख्यान १७९-८६
 भानुमान् १६१
 भागवत २, ४, ५, ११८,
 भारत ६, ७, ७५, ११८,
 भारतकाळ १, २,
 भारतनिरीक्षण, १, २३,
 भार्गवराम ४
 भीष्म ५, ७,
 भूरिकीर्ति १६१
 भोगवती १६५

म

मथुरा ५७
 मरुत ८८, ८९,

मल्लिनाथ ५६
 मयासुर ७
 महाराजावली ८
 महेश्वरी टीका १७५-७६
 माक्षिका १६५
 मंदोदरी ७
 मंत्ररामायण २४
 मार्कंडेय ६
 मांधातृ ९१
 माघमाहात्म्य ९२, ९६
 म्येक्वडोनेल् २६, ३४
 मॉनियर विल्लियम्स २०९-१५
 मेगस्थिनास २१०, २११
 मेक्सिको २१५-१८
 मैत्रायण्युपनिषद् २०९

य

यजुर्वेद ८३
 यक्ष ८४
 यज्ञकीर्ति १६१
 यास्क २०९
 याज्ञवल्क्यशिक्षा ८३
 युधाजित् १६०
 योगवासिष्ठ ७१, ७५, ७६, ११८
 १९३-९७, २०९

र

रत्नमाला १५८
 रत्नातट पुर १०३

रसातल (अमेरिका) १६४
 रामाचा काळ १, ७, ८, ३६, ३७-
 २०५-२०८
 रामरावणयुद्ध १४
 रामसीताविरह १४
 रामचरित्रावरील वाङ्मय १९
 रामायणतिलक २०, ४४, १३४
 रामचंद्रचरित्रसार २०
 रामपूर्वतापनीय उ० २२
 रामविजय २५
 रामायणावरील टीका २६
 रामचरित ५८
 रामायण (वा.) ६३, ६४, ९७, ११८
 रामाश्वमेध पर्व ४२, १००, १०१,
 १०९, १३१, १३९, १५५
 रामजन्म १२०
 रामवनवास १२२
 रामाश्रम २०, २६
 रामायणाचीं सारें २८ १३१
 रामायणांतील अतिशयोक्ति
 (वर्षाधिषयीं) २०१
 रामायणाच्या भिन्न प्रति १७३
 रामजातक ३२
 रामरक्षास्तोत्र १२४
 रामराज्य १२४
 रामसहस्रनाम १२६
 रामकथा रा. ता. उ. १४६-१५०
 रामसीतव उत्सव २१७-१८

रामदेव प्रो. २१८
 रामाचे समकालीन राजे १५९-१६१
 रावण १६०
 रामाश्रममेघ पर्व १८७-८८
 रामावताराचा अप्रतिपणा १९८
 रामोपाख्यान २३, ३८
 रावणयुद्ध ८
 रोजनिशी (वनवासाची) १०
 रोहिणीशकट भेद ९, २०५
 राक्षसांचें स्थान ७७, ९७
 ,, ,, ची जात ७९
 रेवानदी, रेवाचल १०४
 रोमेशचंद्र दत्त २८
 रोमपाद १६०

ल

लवकुशाख्यान २३, १००, १०५
 लंसन् २११
 लोमशराम चरित १०, २२, १३९-१४६

लंका ८

व

वनवासाची रोजनिशी १०
 वासिष्ठ ५
 वाल्मीकि ६, ४७, २१३
 वा. रामायण ९, २१, २९
 वाल्मीकीचा आश्रम १०५

वाल्मीकीचा काल २०८-९
 वाल्मीकिचरित १२७
 वाली १६१
 वासिष्ठरामायण २१, ७९
 वामनपुराण ७७
 वि. ज्ञा. विस्तार २
 विश्वामित्र ५।६
 विजय १६१
 विरह (रामसीता-) १४
 विवाहकांड १२५
 विल्लयम्सू २०९-१५
 वीणावत्सराज ७
 वेवर २०, २६, १८१
 वैद्य १, २, १५, २७, २८, २९, ३३,
 ४७, १५९, १८२, २०१, २०८,
 २१५

व्यास ५, ७५
 वहीलर टॉलबॉयज् २१२

श

शक्ति ५
 शत्रुघ्न ५७, ९१
 शुक्रनीति ४१
 श्रावस्ती ३६, ३७

स

सर विल्लयम्सू जोन्स २१८
 सहदेव ३
 स.कार्योत्तेजक सभा १६

समर्थप्रताप १६
 साकेत ३६, ३७
 सालंकटकटा ८०, ८७, ८८, १६७,
 २१५-१८

सीतारजोदर्शन १२२
 सीताबालमीकिभेट १५०-१५८
 सीतेच्या आईचें नांव १५७।५८
 सीरध्वजजनक २
 सुग्रीव १६१
 सुषेण १६१

सूर्यवंशीय राजे १२८, १२९.
 सोमवंशीय राजे १२८
 सौदास ५, ९०

ह

हनुमान् ४
 हनुमान्चारित (जैनप्रत) १६२
 हनुमान्नाटक ९८
 हॉपकिन्स ३३
 हाटकेश्वरलिंग ९७, ९९
 हेमांगद १६१

आयुर्वेदरसायनशाळा, पुणे.

बुद्धिवर्धक चूर्ण WISDOM POWDER.

यानें भूक चांगली लागते, शौचास साफ होतें, पा क व साधक पित्त वाढतें. मेंदूची शक्ति व ओज वाढतें, व अतएव बुद्धि वाढून ग्रंथधारणसामर्थ्य येतें, शिवाय, या औषधानें शक्ति वाढून मनाला हुषारी वाटते व अंगांत तरतरी येते. मंदबुद्धीच्या विद्यार्थ्यांसाठीं हें औषध आर्म्हां आयुर्वेदाय ग्रंथ धुंडाळून काढिले आहे. चार सप्तक औषध घेतलें तर बुद्धीवर परिणाम झालेला दिसून येऊ लागतो. चार सप्तकांचे औषधास किंमत रुपये पांच.

आमच्याकडे सर्व प्रकारचीं भस्म, रसायनें मत्रा व इतर नेहमीं लागणारी औषधे वगैरे मिळतात. विशेष महत्त्वाचीं व निवडक औषधेही मिळतात. आमच्याकडे मित्रणाऱ्या औषधांचा कंटलॉग मागवा. (८॥ तिकीट पाठवा)

शक्तिवर्धक चूर्ण—पुष्कळ दिवसांच्या रोगांनीं किंवा इतर कारणांनीं झालेली अशक्तता घालवून मन व शरीर यांचा उत्साह वाढवितें. चौदा दिवसांचे औषधास किंमत २ रुपये.

ज्वरहर चूर्ण—यानें हिंवातप, जीर्णज्वर, इतर साधे ज्वर इ० जाऊन भूक चांगली लागते, शौचास साफ होतें व अंगीं हुषारी वाटते. सप्तकास किंमत १ रुपया.

खोकला व कफ यांवर—यानें यांवर चांगला उपयोग होतो व क्रमानें कफ बंद होऊन प्रकृति निकोप होते. सप्तकास किंमत २ रुपये.

देवींवर औषध—देवीची सांधे सुरू असतां हें द्यावें. यानें उपद्रव झालाच तर तो हलका जाईल. किंवा होणारच नाही. देवी आल्या तरी हेंच औषध द्यावें. यानें ताप कमी होऊन देवी हलक्या जातात. सप्तकाचे औषधास किंमत १॥ रुपया

अर्धशिशोवर औषध—डवीस किं० ॥॥

पारदभस्म—तोळ्यास १५ रुपये. अत्यंत खात्रीलायक !

पांढऱ्या कोडावर मलम—यानें त्वचेवरील डाग जाऊन त्वचा साफ होते डवीस किंमत १ रुपया.

जखमेवर मलम—डवीस किं० ८८.

गरमीच्या चट्ट्यावर मलम—डवी ४ किंमत ८८

हाड्यावणावर मलम—डर्बास किंमत ४८.

परम्यावर औषध—सप्तकास किंमत २ रुपये.

सुवर्णमालिनीवसंत—तोळ्यास ६ रु.

लघुमालिनीवसंत—तोळ्यास ४ रु.

त्रिवर्गभस्म—तोळ्यास ३ रु.

प्रकृतांचें मान सविस्तरपणें कळवून औषधें मागविल्यास इतर रोगांवरच्या औषधाचीही योजना करून औषधें व्हां. पी. नें पाठवूं. योजना-फी व औषधाचा सप्तकाचा चार्ज मिळून २ रुपये पडतील. प्रकृतांची हकीकत सविस्तर लिहावी. पत्राचे उत्तरासाठीं तिकीट ४॥. आप्याचें पाठवावें,

वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे, पुणें.

स्वामी रामतीर्थ यांचे समग्र ग्रंथ.

संपादकः—भास्कर विष्णु फडके, बी. ए.
रामकृष्ण वासुदेव ववे, बी. ए.

श्रीमत् परमहंस स्वामी रामतीर्थ हे विसाव्या शतकांतील अवतारी पुरुष होत. ह्या महात्म्यानें अमेरिका, ईजिप्त, जपान, वगैरे देशांत वेदान्तावर व्याख्यानें देऊन सनातन हिंदु धर्माचें श्रेष्ठत्व सर्व सुशिक्षित जगाच्या निदर्शनास आणून दिलें, हें महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींस माहीत आहेच. वेदान्ताचें रहस्य समजावून देणाऱ्या ज्या व्याख्यानाच्या द्वारे स्वामींनीं हें महत्कार्य घडवून आणलें, तीं सर्व व्याख्यानें, तसेंच, त्यांचे लेख, कविता, पत्रें, सारांश, स्वामींचे समग्र ग्रंथ मराठींत प्रसिद्ध करण्याचें योजिलें आहे. फ्राऊन सोळा पेजीं सांच्याच्या दीडशें पृष्ठांचा एक बंधु सुमारें आठ भागांत हें कार्य पुरें करण्याचा मानस आहे. समग्र ग्रंथांपैकीं दोन भाग प्रसिद्ध झाले असून तिसरा भाग पौषांत प्रसिद्ध होईल, व पुढील प्रत्येक भाग तीन महिन्यांनीं निघत जाईल. स्वामींच्या उपदेशाबरोबर स्वामींच्या दर्शनाचाहि नित्य लाभ घडावा म्हणून निरनिराळ्या पेहरावांतांल स्वामींचा एक एक प्रकाशलेख दर भागांत येणार आहे, समग्र ग्रंथांच्या प्रत्येक भागाची किंमत कागदी बांधणी वारा

आणे, व कापडी वांधणी एक रुपया, टपाल खर्च शिवाय. प्रसिद्ध झालेले दोन्ही भाग तावडतोव मागवून, प्रसिद्ध व्हावयाच्या सर्व भागांवद्दल जे आगाऊ नावे नोंदावितील त्यांस इतक्यांत प्रसिद्ध होणारा तिसरा व त्याचे पुढील भाग आगाऊ ग्राहकांकरितां ठेवलेल्या सवलतीच्या दराने मिळतील. आगाऊ ग्राहकांकरितां सवलतीचा दर कागदी वांधणी आठ आणे, व कापडी वांधणी वारा आणे असा आहे प्रसिद्ध झालेल्या भागांस सवलतीचे दर नाहींत.

स्वामी रामतीर्थ—भाग पहिला. कापडी वांधणी, किं. एक रुपया. कागदी वांधणी, किंमत वारा आणे. **स्वामी रामतीर्थ**—भाग दुसरा. कापडी वांधणी, किं. एक रुपया, कागदी वांधणी, किंमत वारा आणे. दिशाभूल ! (सामाजिक कादंबरी) किं. वारा आणे. 'जेव्हां सूर्योदय होईल!' (कादंबरी) किं. वारा आणे. काव्यकुसुमगुच्छ (ताविशास्त्री कृत) किं. चार आणे. **मयूरभारतसार**—(ह्यांत कविवर्य मोरोपंतकृत महाभारतांतील पहिल्या पांच पर्वांतील उत्कृष्ट वेच्यांचा सग्रह केला आहे,) किं. सहा आणे, पत्ता—भास्कर विष्णु फडके पो. माहीम, मुंबई.

रा. असनारे यांची पुस्तके.

१. **श्रीकृष्णांच्या रासक्रीडेचे आध्यात्मिक स्वरूप**—पुरवणी. सह:—यांत रासक्रीडेंत कामुकपणा नसून आध्यात्मिक गोष्टींची गूढ रहस्ये कशीं भरलेली आहेत हें उत्तम प्रकारें दाखविलें आहे. किं. ४४.

२. **गजेंद्रमोक्षाचे रहस्य**:—यांत गजेंद्रमोक्षाच्या गोष्टींत काय आध्यात्मिक रहस्य आहे, हीच कथा पंचरत्नांत कां धरिली आहे व हिच्यांतच विशेष काय आहे, हें स्पष्टपणे उलगडा करून दाखविलें आहे. किं. ४४.

३. **ब्रह्मांचे दिग्दर्शन**—ऊर्फ ब्रह्मसूत्रांतील पहिल्या चार सूत्रांचे श्रीशांकर-भाष्यास अनुसरून सरळमराठी भाषेंत विवरण. किं. ४४.

(१) रा. जयराम केशव असनारे, हायकोर्ट वकील, उमरावता.

(२) वैद्य त्र्यंबक गुरुनाथ काळे, नं. २०४, सदाशिव पेठ, पुणे शहर

शास्त्रीय पुस्तकें

- १ स्वप्नप्रामांसा, किंमत ८८ (प्रती फार थोड्या शिल्क.)
- २ उपासनाशास्त्र, किंमत ८८ (प्रती फार थोड्या शिल्क.)
- ३ स्वभावपरिज्ञान, किं. ८८. ४ मोहिनीविद्या, किं. १ रुपया.
(मेस्मेरिझम्, हेप्रॉटिझम् व सजेशन.)

५ ब्रम्हचर्य, किंमत ८४. ६ पिशाच, किंमत ८१२. (पिशाच्या संबंधी शास्त्रीय विवेचन, व अनुभवासाठी सप्रयोग माहिती.)

हीं सर्व पुस्तकें सृष्टशास्त्र, मानसशास्त्र व अध्यात्मशास्त्र, यांच्या दृष्टीने सर्वांस उपयोगी पडतील असें उत्कृष्ट विवेचन करून लिहिलीं आहेत. विद्वानांचे उत्कृष्ट आधिप्राय. पुस्तकें खालील पत्त्यावर कर्त्याकडे मिळतील.

पत्ता:—रामचंद्र विनायक कुलकर्णी, तासगांव जि. सातारा.

SEP 1996

पुराणशोधकग्रंथमाला.

या मालेचा मुख्य उद्देश असा आहे की, वाचकांच्या मनांत प्राचीनकाळाचा इतिहास, भूगोल, शास्त्रे, कालगणना, परंपरा इत्यादि गोष्टीविषयी नवा प्रकाश बळावा. या मालेतील पहिले पुस्तक

ब्रह्मण्ड. (६. सो.) १ पुराणनिरीक्षण. (कडन वक्षीस मिळालेले.)

हे छापून तयार आहे. यांत पुराणांविषयी सवे प्रकारची माहिती असून, शिवाय भारतीय युद्ध, राम, कृष्ण इत्यादिकांचे काळ ठरविलेले आहेत. किं. ११ रु. या मालेतील दुसरे पुस्तक २ भारतीय रसायनशास्त्र.

हेही आतां छापून तयार आहे. यांत रामायणकाळापासून तो तहत शेंदीवरीं वर्षे-पर्यंत भारतवर्षांत रसायनशास्त्रावर कोणकोणते ग्रंथ निपजले, व ते केव्हां केव्हां होऊन गेले, याविषयी सुविस्तर माहिती दिलेली आहे किं. ११ रु. या मालेतील तिसरे पुस्तक

३ रामायणनिरीक्षण.

हे हल्ली बाहेर पडत असून त्यांत रामायणाविषयी उत्पन्न होणाऱ्या सर्वही प्रश्नांचा उहापोह आहे. यांत रामाच्या कवचासुती रोडमिडी दिलेली आहे. किं. १ रु. या मालेतील चौथे पुस्तक ४ भारतीय निरीक्षण.

असून ते लवकरच आपण्यास घेणार आहे. यांत भारतावरील अनेक प्रश्नांचा उहापोह वेईल. शिवाय, पांडवांचा व दुर्योधाचा काळ ठरविला जाईल. किं. ११ रु. या मालेतील पांचवे पुस्तक ५ आर्यवैद्यकावर नवा प्रकाश.

हे हल्ली छापून असून यांत आर्यवैद्यक व योगशास्त्र यांचे अलीतडे दिव्यद्विपयक जे नवीन शोध निघालेले आहेत त्यांवरून प्रकाश पाडिलेला आहे किं. १ रु. या मालेतील सहावे पुस्तक ६ श्रीकृष्णचरित्र.

हे असून ते सर्वोत्तम करण्याचे ठरले आहे. यांत सर्वही दृष्टींनी श्रीकृष्णचरित्राचे निरीक्षण घेणार आहे. किं. १ रु.

ही सारी पुस्तके एकदम आगाऊ वर्गणीदार होऊन घेणारास धामने

७ संस्कृत कर्वाची चरित्रे.

हे पुस्तक वक्षीस देऊं. इतरांस याची किं. ११० पडेल.

द्वेष अय्यक गुरुनाथ काले, नं. २०४, सदाशिव पेठ, पुणे शहर.